અર્પણ—પત્રિકા

" અહો ! અહો શ્રી સદ્‌ગુરૂ ! કરુણાસિંધુ અપાર;
આ પામર પર પ્રભુ કર્યો, અહો ! અહો ! ઉપકાર.
શું પ્રભુ ચરણ કને ધરું, આત્માથી સૌ હીન;
તે તો પ્રભુએ આપીઓ, વર્તું ચરણાધીન. "

मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णाः
त्रिभुवनमुपकारश्रेणीभिः पूरयन्तः ।
परगुणपरमाणून् पर्वतीयकृत्य नित्यं
निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ॥

જેનાં મન, વચન અને કાયામાં પુણ્યરૂપી અમૃત ભરેલું છે; જે ત્રણ લોકને ઉપકારની પરંપરા વડે પૂરી દે છે; અન્યના પરમાણુ જેવડા ગુણોને પણ જે પર્વત જેવડા ગણી સદા પોતાના હૃદયમાં વિકાસ પામે છે તેવા સંતો જગતમાં કેટલાક હોય?

આવા વિરલ સદ્‌ગુણી સંત શ્રીમદ્ લઘુરાજ મહારાજનો યોગ આ મનુષ્યભવનું સફળપણું થવામાં ઉત્તમ નિમિત્તરૂપ બન્યો હોવાથી તથા તેમની છત્રછાયામાં આ 'શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર જીવનકળા'ની સંકલનારૂપ શુભ કાર્ય શરૂ થઈ પૂર્ણ થયું હોવાથી, તેમ જ શ્રીમદ્ રાજચન્દ્રના આત્મજ્ઞાનનો વારસો પામી અનેક આત્માઓને આત્મજ્ઞાનનો રંગ લગાડવામાં એંશી વર્ષની પક્વ વય થઈ ગયા છતાં પ્રબળ પુરુષાર્થમાં પ્રવર્તતા હોવાથી, તેમના જ યોગબળે તૈયાર થયેલ 'ફૂલ નહીં તો ફૂલની પાંખડી' રૂપ આ પ્રયત્ન–પુષ્પ તેમની સેવામાં આત્મઅર્પણ ભાવે સાદર સમર્પણ કરી કૃતાર્થ થાઉં છું.

લિ૦ તે પ્રત્યુપકાર વાળવા
સર્વથા અસમર્થ, સદા આભારી
સત્પુરુષના ચરણકમળની સેવાનો ઇચ્છક
દાસાનુદાસ
બ્રહ્મચારી બાળ ગોવર્ધન.

પ રિ ચ ય

આ પુસ્તકની એક વિશેષતા છે.

*

શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર આત્મપ્રતીતિ કરી પરમાત્મદર્શન પામ્યા. તેમના જીવનકાળમાં સંસર્ગમાં આવનારામાંથી કેટલાકને તેમની ચમત્કારી લબ્ધિઓનો પરિચય થયો હતો. કોઈ કોઈને તેમણે આત્મપ્રતીતિ કરાવી હતી; કોઈને આત્મરૂપ કર્યા હતા. શ્રી લલ્લુજી મહારાજ —લઘુરાજ નામે પ્રસિદ્ધ તેમના આત્મજ્ઞાનના વારસદાર થયા હતા.

તેમનાં અનેક વર્ષો તપશ્ચર્યા અને ધ્યાનમાં વ્યતીત થયાં. સાંપ્રદાયિકોએ તેમનો ત્યાગ કર્યો. અનેક પરિષહો તેમને સહન કરવા પડ્યા. સીમમાં જતાઆવતા ખેડૂતો તથા પાટીદાર બાઈઓ પાસેથી તેમને ભિક્ષા મળતી. 'ધર્મલાભ' આ ભદ્રિક જનોને આપવા માંડ્યો, અને તેમાંથી અનેક 'બૂઝયા;' અનેક લલ્લુજી મહારાજના અન્તેવાસી થઈ રહ્યા; આમાંથી અગાસ આશ્રમનો જન્મ થયો.

શ્રી લઘુરાજ સ્વામી શ્રીમદ્‌ના અનન્ય ભક્ત હતા; તેમની ગુરુભક્તિ ચમત્કારી હતી. 'આ સંસારમાં એક આત્મા સાચો છે,' એ દેશનાનો સતત પ્રવાહ એમના તરફથી વહ્યા કરતો હતો. તેમણે પરમ કરુણાથી કેટલાયે સંશયગ્રસ્ત આધુનિકોને 'આત્મા છે' એવી ઝાંખી કરાવી હતી, તેમની ભાવનાનો પ્રવાહ અપ્રતિહત હતો.

આ મહાત્માના અંતેવાસી બ્રહ્મચારી શ્રી ગોવર્ધનભાઈએ આ પુસ્તક લખી તેમની સમક્ષ વાંચી સંભળાવ્યું હતું. પૂજ્યપાદ શ્રી લઘુરાજ સ્વામીએ તેને કસોટીએ કસી મંજૂર કર્યું હતું.

આ પુસ્તકની એ વિશેષતા છે.

રસિકલાલ છો. પરીખ

ૐ

આવૃત્તિ બીજી

લેખકના બે બોલ

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર રવજીભાઈના જીવન સંબંધી પ્રથમ પુસ્તક "સાક્ષાત્ સરસ્વતી" સં. ૧૯૪૩માં તેમની હયાતીમાં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. તેમના મિત્ર વિનયચંદ પોપટલાલ દફતરીએ તે તૈયાર કરેલું હતું. તેની પછી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે પોતે સ્વાત્મવૃત્તાંતરૂપ ૧૩ વર્ષ સુધીની પોતાની ચર્યા સં. ૧૯૪૬માં લખી છે. 'સાક્ષાત સરસ્વતી'ની બે બીજી આવૃત્તિઓ ઈ. સ. ૧૯૨૧માં અમદાવાદના મુમુક્ષુ વર્ગ તરફથી પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. શ્રીમદ્‌ના દેહોત્સર્ગ પછી સં. ૧૯૬૫માં ઝવેરી માણેકલાલ ઘેલાભાઈએ "શ્રીમાન્ રાજચંદ્રજીનું આધ્યાત્મિક જીવન" નામનો તેઓશ્રીની જયંતી વખતે એક નિબંધ વાંચેલો તે પણ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. ત્યાર પછી જયંતીઓ ઉજવાતી તેમાં ગાંધીજી, આનંદશંકર ધ્રુવ, કાકા કાલેલકર વગેરે વિદ્વાનોનાં ભાષણો થતાં, તેનો એક સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયો છે.

"શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનકળા"ની ઉત્પત્તિ પણ સં ૧૯૯૧ની જયંતીને નિમિત્તે થઈ છે. ભાઈ ગોપાળદાસ જીવાભાઈ પટેલની સૂચનાથી નિબંધરૂપે લખવા શરૂ કરેલ, પછી પુસ્તકરૂપે છપાવવાની તેમની ધારણા થવાથી તેમની સૂચના પ્રમાણે કંઈક વિસ્તારપૂર્વક પાછળનો ભાગ લખાયો. પાછળથી તેમનો વિચાર એ નિબંધમાંથી કંઈક લઈ જયંતી વગેરેનાં વ્યાખ્યાન સહિત "શ્રીમદ્‌ની જીવનયાત્રા" પ્રસિદ્ધ કરવાનો થયો. તે પ્રમાણે તે ગ્રંથ સં. ૧૯૯૧માં પ્રસિદ્ધ થયો.

ભાદરણ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર મંદિરની સ્થાપનાના મહોત્સવ પ્રસંગે મુમુક્ષુઓને ભેટ આપવા સં. ૧૯૯૪માં 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનકળા'ની પ્રથમ આવૃત્તિ 'પ્રસ્થાન કાર્યાલય' દ્વારા પ્રસિદ્ધ થઈ ત્યાર પછીનાં

વર્ષમાં ઘણા મુમુક્ષુઓને તે ઉપયોગી જણાવાથી આ બીજી આવૃત્તિ 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ, અગાસ' દ્વારા પ્રગટ થાય છે.

તેમાં "મુંબઈ નિવાસકાળના કેટલાક પ્રસંગો" નામે દશમું પ્રકરણ નવી માહિતી મળી તે પ્રમાણે ઉમેરેલું છે અને બાકીના પ્રસંગોમાં ઘટતો આવશ્યક ફેરફાર કર્યો છે. મુખ્ય ક્રમ તો પહેલાં આવૃત્તિ પ્રમાણે જ રાખેલો છે. મુંબઈના પ્રસંગો જેવા જ વવાણિયા, કાવિઠા, ખંભાત, ઈડર, હડમતાલા, મોરબી આદિના પ્રસંગો પણ વિશેષતા દર્શાવે તેવા છે, તે ભવિષ્યની આવૃત્તિમાં બનવા યોગ્ય છે; હાલના સંયોગોમાં સંતોષ માનવા યોગ્ય છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ
અગાસ
સં. ૨૦૦૦ જેઠ વદ ૮, બુધ,

બ્રહ્મચારી ગોવર્ધનદાસ

પરિશ્રમ લેવાની મને ચોખ્ખી ના કહી હતી, એટલે નિરુપાયતાથી ક્ષમા ઇચ્છી લઉં છું. પારિણામિક વિચારથી તે સ્મૃતિની ઇચ્છાને દબાવી, તે જ સ્મૃતિને સમજાવી તે વયચર્યા ધીરે ધીરે બનશે તો, અવશ્ય ધવળ-પત્ર પર મૂકીશ; તોપણ સંભારી જઉં છું :—

સમુચ્ચય વયચર્યા

"સાત વર્ષ સુધી એકાંત બાળવયની રમત-ગમત સેવી હતી. એટલું મને તે વેળા માટે સ્મૃતિમાં છે કે વિચિત્ર કલ્પના—કલ્પનાનું સ્વરૂપ કે હેતુ સમજ્યા વગર—મારા આત્મામાં થયા કરતી હતી. રમત-ગમતમાં પણ વિજય મેળવવાની અને રાજેશ્વર જેવી ઊંચી પદવી મેળવવાની પરમ જિજ્ઞાસા હતી. વસ્ત્ર પહેરવાની, સ્વચ્છ રાખવાની, ખાવાપીવાની, સૂવા-બેસવાની, બધી વિદેહી દશા હતી; છતાં [1]હાડ ગરીબ હતું તે દશા હજુ સાંભરે છે. અત્યારનું વિવેકી જ્ઞાન તે વયમાં હોત, તો મને મોક્ષ માટે ઝાઝી જિજ્ઞાસા રહેત નહિ; એવી નિરપરાધી દશા હોવાથી પુનઃ પુનઃ તે સાંભરે છે.

"સાત વર્ષથી અગિયાર વર્ષ સુધીનો કાળ કેળવણી લેવામાં હતો. આજે મારી સ્મૃતિ જેટલી ખ્યાતિ ભોગવે છે, તેટલી ખ્યાતિ ભોગવવાથી તે કંઈક અપરાધી થઈ છે. પણ તે કાળે નિરપરાધી સ્મૃતિ હોવાથી એક જ વાર પાઠનું અવલોકન કરવું પડતું હતું; છતાં ખ્યાતિનો હેતુ નહોતો. એટલે ઉપાધિ બહુ ઓછી હતી. સ્મૃતિ એવી બળવત્તર હતી કે જેવી સ્મૃતિ બહુ જ થોડા મનુષ્યોમાં આ કાળે આ ક્ષેત્રે હશે. અભ્યાસમાં પ્રમાદી બહુ હતો. વાતડાહ્યો, રમતિયાળ અને આનંદી હતો. પાઠ માત્ર શિક્ષક વંચાવે તે જ વેળા વાંચી તેનો ભાવાર્થ કહી જતો. એ [illegible]ણીની નિશ્ચિંતતા હતી. તે વેળા પ્રીતિ, સરળ વાત્સલ્યતા મા[illegible]તી; સર્વથી ઐક્ય ઇચ્છતો; સર્વમાં ભ્રાતૃભાવ હોય [illegible]એ મને સ્વાભાવિક આવડ્યું હતું. લોકોમાં કોઈ પણ

[illegible] રહી પડે તેવું અંતઃકરણ.

પરિશ્રમ લેવાની મને ચોખ્ખી ના કહી હતી, એટલે નિરુપાયતાથી ક્ષમા ઇચ્છી લઉં છું. પારિણામિક વિચારથી તે સ્મૃતિની ઇચ્છાને દબાવી, તે જ સ્મૃતિને સમજાવી તે વયચર્યા ધીરે ધીરે બનશે તો, અવશ્ય ધવળ-પત્ર પર મૂકીશ; તોપણ સંભારી જઉં છું :—

સમુચ્ચય વયચર્યા

"સાત વર્ષ સુધી એકાંત બાળવયની રમત-ગમત સેવી હતી. એટલું મને તે વેળા માટે સ્મૃતિમાં છે કે વિચિત્ર કલ્પના—કલ્પનાનું સ્વરૂપ કે હેતુ સમજ્યા વગર—મારા આત્મામાં થયા કરતી હતી. રમત-ગમતમાં પણ વિજય મેળવવાની અને રાજેશ્વર જેવી ઊંચી પદવી મેળવવાની પરમ જિજ્ઞાસા હતી. વસ્ત્ર પહેરવાની, સ્વચ્છ રાખવાની, ખાવાપીવાની, સૂવા-બેસવાની, બધી વિદેહી દશા હતી; છતાં [1]હાડ ગરીબ હતું તે દશા હજુ સાંભરે છે. અત્યારનું વિવેકી જ્ઞાન તે વયમાં હોત, તો મને મોક્ષ માટે ઝાઝી જિજ્ઞાસા રહેત નહિ; એવી નિરપરાધી દશા હોવાથી પુનઃ પુનઃ તે સાંભરે છે.

"સાત વર્ષથી અગિયાર વર્ષ સુધીનો કાળ કેળવણી લેવામાં હતો. આજે મારી સ્મૃતિ જેટલી ખ્યાતિ ભોગવે છે, તેટલી ખ્યાતિ ભોગવવાથી તે કંઈક અપરાધી થઈ છે. પણ તે કાળે નિરપરાધી સ્મૃતિ હોવાથી એક જ વાર પાઠનું અવલોકન કરવું પડતું હતું; છતાં ખ્યાતિનો હેતુ નહોતો. એટલે ઉપાધિ બહુ ઓછી હતી. સ્મૃતિ એવી બળવત્તર હતી કે જેવી સ્મૃતિ બહુ જ થોડા મનુષ્યોમાં આ કાળે આ ક્ષેત્રે હશે. અભ્યાસમાં પ્રમાદી બહુ હતો. વાતડાહ્યો, રમતિયાળ અને આનંદી હતો. પાઠ માત્ર શિક્ષક વંચાવે તે જ વેળા વાંચી તેનો ભાવાર્થ કહી જતો. એ ભણીની નિશ્ચિંતતા હતી. તે વેળા પ્રીતિ, સરળ વાત્સલ્યતા મારામાં બહુ હતી; સર્વથી એકત્વ ઇચ્છતો; સર્વમાં ભ્રાતૃભાવ હોય તો જ સુખ, એ મને સ્વાભાવિક આવડયું હતું. લોકોમાં કોઈ પણ

---

૧. રડી પડે તેવું અંતઃકરણ.

ગમે તેવા તુચ્છ વિષયમાં પ્રવેશ છતાં ઉજ્જ્વલ આત્માઓનો સ્વતઃ વેગ વૈરાગ્યમાં ઝંપલાવવું એ છે. બાહ્ય દૃષ્ટિથી જ્યાં સુધી ઉજ્જ્વલ આત્માઓ સંસારના માયિક પ્રપંચમાં દર્શન દે છે, ત્યાં સુધી તે કથનની સિદ્ધતા ક્વચિત્ દુર્લભ છે, તોપણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરતાં એ કથનનું પ્રમાણ કેવળ સુલભ છે, એ નિઃસંશય છે.

લઘુવયથી આ વૈરાગ્ય અને વિવેકની પ્રાપ્તિથી જે તત્ત્વબોધ થયો તેનું મુખ્ય કારણ જાતિસ્મરણજ્ઞાન ગણવા યોગ્ય છે. આ ભવની અપેક્ષાએ તો તે પાંચપંદર વર્ષના બાળક ગણાય. પણ પાછળના ભવની સ્મૃતિને પ્રતાપે અનેક વર્ષોના અનુભવથી રંગાયેલી એ પુરુષની વાણી બહુ વિચારવા યોગ્ય, લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે.

૩

કુમાર – કાળ

અદ્ભુત શક્તિઓનો આવિર્ભાવ

જાતિસ્મરણજ્ઞાન પ્રગટ થવા યોગ્ય આત્માની નિર્મળતા અથવા સ્મરણશક્તિની પ્રબળતા પૂર્વે આરાધેલા યોગનું ફળ અને અનુસંધાન સાબિત કરે છે. બાળવયથી વિનય, વાક્ચાતુર્ય, તર્કશક્તિ અને વૈરાગ્યને લઈને ગામમાં તેમ જ આખી શાળાના વિદ્યાર્થીઓમાં તે પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. એક જ વખત વાંચવાથી કે સાંભળવાથી તેમને અક્ષરેઅક્ષર યાદ રહેતું એવી તીવ્ર સ્મરણશક્તિ હતી, તેને પરિણામે તેમને ગોખવું શું તેની ખબર જ નહોતી; સાડાસાત વર્ષની વયે શાળામાં પ્રવેશ કર્યો. એક માસ પણ થયો નહિ હોય તેટલામાં હસતાંરમતાં આંક પૂરા કર્યા. બે વર્ષ જેટલી મુદતમાં સાતે ચોપડીઓનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો. જે વડા વિદ્યાર્થીએ એમને પહેલી ચોપડીની શરૂઆત કરાવેલી, તેને પોતે સાતે ચોપડીઓ પૂરી કરીને પહેલી ચોપડી પૂરી કરાવી

હતી. આટલી ટૂંકી મુદતમાં અભ્યાસ પૂરો થયો તે અજબ સ્મરણ-શક્તિનો પ્રભાવ છે. વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષક તરફ સામાન્ય રીતે પ્રેમ ઓછો હોય છે; ભય, અણગમો અને અકળામણ ઉત્પન્ન કરાવનાર શિક્ષક ગણાય છે. પરન્તુ શ્રીમદ્ બધા—સાઠેય વિદ્યાર્થીઓનું લેસન લેતા અને શિક્ષક તો બેસી જ રહેતા; તેમ છતાં બધા વિદ્યાર્થીઓનો તેમના ઉપર અત્યંત પ્રેમ રહેતો.

એક વખત શિક્ષકે શ્રીમદ્‌ને ઠપકો આપ્યો એટલે બીજે દિવસે પોતે શાળામાં ન ગયા. બીજા છોકરાઓએ જાણ્યું કે રાયચંદભાઈ શાળાએ ગયા નથી એટલે તમામ છોકરાઓ તેમની પાસે ગયા. તે બધા છોકરાઓને લઈને ખેતરમાં દૂર ગયા; પોતાની પાસે બોર હતાં તે બધા વિદ્યાર્થીઓને વહેંચ્યાં. આમ બધા ખેતરમાં હતા તેથી શાળામાં શિક્ષક ગયા ત્યારે કોઈ વિદ્યાર્થી જણાયો નહિ, તેનું કારણ વિચારતાં શિક્ષકને લાગ્યું કે રાયચંદભાઈને ગઈ કાલે ઠપકો દીધો હતો તેથી બધા તેમની પાસે હશે. તપાસ કરતાં ખેતરમાં બધા છે એમ જાણી શિક્ષક ખેતરમાં ગયા અને રાયચંદભાઈને નમી પડ્યા અને ફરી હવે કોઈ દિવસ કાંઈ કહીશ નહિ એમ કહીને બધાને સમજાવી શાળામાં તેડી ગયા.

આઠ વર્ષની ઉમ્મરથી કવિતા રચવાની તેમણે શરૂઆત કરી હતી. પહેલે વર્ષે ૫૦૦૦ કડીઓ તેમણે રચેલી કહેવાય છે. નવ વર્ષની વયે તેમણે પદ્યમાં રામાયણ અને મહાભારત નાનાં નાનાં લખ્યાં હતાં, અને દશ વર્ષની વયે તો એમના વિચારો પુખ્ત ઉમરના અનુભવીને છાજે તેવા હતા. નવું નવું શીખવાની, નવું નવું સાંભળવાની, નવું નવું મનન કરવાની અને નવું નવું સુંદર ભાષણ કરવાની એમની ઉત્કટ ઇચ્છા એ દશ વર્ષની વયમાં હદ પાર હતી. કવિત્વશક્તિ, સ્મરણશક્તિ, વક્તાપણું અને સદ્‌ગુણને લઈને નાની વયમાં અજબ શક્તિશાળી ગણાતા હતા. અગિયાર વર્ષની વયથી એમણે ચોપાનિયામાં લેખ લખવા માંડ્યા હતા. અને ઇનામી નિબંધોમાં યોગ્ય ઇનામો પણ

સંપાદન કર્યાં હતાં. સ્ત્રીકેળવણીની ઉપયોગિતા વિષે એક નિબંધ પણ લખ્યો હતો.

બાર વર્ષની વયે ત્રણ દિવસમાં ઘડિયાળ ઉપર ત્રણસો કડીઓ લખી હતી. તેર વર્ષની વયે તેઓ અંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ કરવા રાજકોટ ગયા. અંગ્રેજી અભ્યાસ કેટલો અને કેટલા વખતમાં થયો હતો તેની કોઈ સહાધ્યાયી કે શિક્ષક તરફથી માહિતી મળી શકી નથી. એક વખતે કચ્છના દીવાન મણિભાઈ જશભાઈએ શ્રીમદ્‌ને કચ્છ તરફ પધારવા વિનંતી કરી હતી તે ઉપરથી તે કચ્છ તરફ પધાર્યા હતા. ત્યાં ધર્મ સંબંધી સારું ભાષણ કર્યું હતું. કચ્છના લોકો પ્રશંસા કરતા કે આ છોકરો મહાપ્રતાપી યશવાળો થશે.

તેર વર્ષની વયથી એમણે નિયમથી ખાનગીમાં નવા નવા વિષયોનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો અને પંદર વર્ષની વય સુધીમાં ઘણા વિષયો સંબંધી વિચક્ષણ જ્ઞાન એમણે પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

૪

ન્યાયાધીશ ઉપર નિષ્કામ ઉપકાર

કચ્છ-કોડાયના રહીશ શા. હેમરાજભાઈ તથા નલિયાના રહીશ શા. માલસીભાઈ એ બે જણાએ સાંભળ્યું કે વવાણિયાનિવાસી કવિરાજ રાજચંદ્રભાઈ મહાબુદ્ધિશાળી છે; નાની વયમાં અવધાનો કરે છે. તેથી તેમને મળવું એમ વિચાર કરી બન્ને જણ સાંઢણી ઉપર સવાર થઈ વવાણિયા તરફ રવાના થયા. વવાણિયામાં તપાસ કરતાં જણાયું કે તે તો મોરબી ગયા છે. એટલે તેઓ પણ મોરબી તરફ રવાના થયા.

શ્રીમદ્ મોરબી આવ્યા અને પોતાના મોસાળમાં રાજકોટ જવાનો તેમનો વિચાર હતો તેથી મોરબીના ભાઈઓએ સારા સાથની તપાસ કરી તો ખબર મળ્યા કે મોરબીના ન્યાયાધીશ ધારસીભાઈ રાજકોટ

જવાના છે તેથી તેમને પુછવામાં આવ્યું કે તમે આ રાયચંદભાઈને રાજકોટ સાથે તેડી જશો? રાજકોટ તેમને મોસાળે તેમને જવું છે. ધારસીભાઈએ હા પાડી અને પોતાની સાથે તેમને રાજકોટ તેડી ગયા.

ભાઈ હેમરાજ મોરબી આવ્યા ત્યારે તપાસ કરતાં ખબર મળી કે તે તો રાજકોટ ગયા છે; તેથી પોતે પણ રાજકોટ જવું એવો વિચાર કરી તે પણ રાજકોટ તરફ રવાના થયા.

ધારસીભાઈને શ્રીમદ્ સાથે માર્ગમાં વાતચીતનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં તેમને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું કે આટલી લગભગ દસ વર્ષની વયમાં આ છોકરો કેવો ચાલાક છે? મોટી ઉમ્મરના માણસો પણ જે વાતો ન કરી શકે તેવી બુદ્ધિની વાતો સાંભળી ધારસીભાઈને એમ થયું કે શી આ છોકરાની બુદ્ધિ છે! તેમના ગુણથી આકર્ષાઈને ધારસીભાઈ બોલ્યા: "રાયચંદભાઈ, રાજકોટમાં અમારી સાથે જ તમે રહેજો."

ત્યારે શ્રીમદે કહ્યું: "ના,, મારા મોસાળે રહીશ."

ધારસીભાઈએ ઘણો આગ્રહ કર્યો ત્યારે શ્રીમદે કહ્યું: "તમારે ત્યાં આવતો જઈશ, પણ રહેવાનું તો મોસાળમાં જ થશે."

શ્રીમદ્ રાજકોટ પહોંચ્યા એટલે મોસાળમાં ગયા; ત્યારે તેમના મામાએ પૂછ્યું: "તમે કોની સાથે આવ્યા?"

શ્રીમદે કહ્યું: "ધારસીભાઈ સાથે આવ્યો છું."

બંને મામાએ જાણ્યું કે ધારસીભાઈ અત્રે આવ્યા છે; તો તેમને ઠેકાણે કરી દેવા એવી પ્રપંચની વાતો માંહોમાંહે તે કરવા લાગ્યા. જમતાં જમતાં શ્રીમદે તે સાંભળ્યું તેથી અનુમાન કર્યું કે આ ભાઈઓ ધારસીભાઈને મારી નાખવાના વિચાર કરે છે; તો મારે તેમને ત્યાં જઈ આ મોટો ઉપકાર કરવાનો પ્રસંગ ચૂકવો નહિ, તેમને ચેતાવી દેવા જોઈએ. એવો વિચાર કરીને જમ્યા પછી તે ધારસીભાઈને ત્યાં ગયા.

શ્રીમદે ધારસીભાઈને પૂછ્યું: "ધારસીભાઈ, તમારે મારા મામાઓ સાથે કંઈ સંબંધ છે?"

ધારસીભાઈએ પૂછ્યું : "કેમ ?"

શ્રીમદે કહ્યું : "હું પૂછું છું."

ત્યારે ધારસીભાઈએ કહ્યું : "સગપણસંબંધ નથી, પણ રાજ સંબંધી ખટપટ ચાલે છે."

શ્રીમદે કહ્યું : "તેમ છે તો તમારે સાવચેતીમાં રહેવું, કેમકે તમારે માટે તેઓ ઉપાય શોધતા હતા. લાગ ફાવે તો ઠેકાણે કરી દેવાની વાત કરતા હતા. માટે તે વિષે પ્રમાદી ન થવું."

ધારસીભાઈએ પૂછ્યું : "પણ તમે એ કેમ જાણ્યું કે મારે માટે તેઓ આમ કરવા ધારે છે ?"

શ્રીમદે ઉત્તર દીધો : "હું જમતો હતો ત્યારે બહાર હું સાંભળું તેટલા મોટા સાદે તે વાતો કરતા હતા અને હું કોની સાથે આવ્યો તે તેમણે મને પૂછ્યું ત્યારે મેં તમારું નામ આપ્યું હતું. તે ઉપરથી તેમણે તે પ્રસંગે વાત ઉપાડી હતી."

ધારસીભાઈએ પૂછ્યું : "પણ તમારા દેખતાં તેવી વાતો તે કેમ કરે ?"

શ્રીમદે કહ્યું : "આ નાનો બાળ છે, આને એ બાબતની શી સમજણ પડવાની છે ? એમ જાણી તે વાતો કરતા હતા. એટલે તમને કહેવા-ચેતાવવા માટે આવ્યો છું."

ધારસીભાઈના મનમાં થયું કે અહો! આ બાળકમાં કેટલી ઉપકારબુદ્ધિ ? મોટા માણસને પણ ન સૂઝે તેવો મહા ઉપકાર આ બાળક કરે છે! ભલું થયું કે હું એમને તેડી લાવ્યો. ધન્ય છે આ બાળમહાત્માને! ધન્ય મારાં ભાગ્ય કે એમનો મને સંગ થયો! એમ વિચારી તે ઘણો આનંદ પામ્યા.

શ્રીમદ્‌માં અદ્‌ભુત શક્તિઓ હતી; જ્ઞાન નિર્મળ હતું તેથી તેમને [illegible] જણાયું કે બે કચ્છના ભાઈઓ સાંઢણી ઉપર સવાર થઈ સાંભી

મુસાફરી કરતા આવે છે; એટલે તેમણે ધારશીભાઈને પૂછ્યું : " બે જણ કચ્છથી આવનાર છે, તેમનો ઉતારો તમારે ત્યાં રાખશો ?"

ધારશીભાઈએ કહ્યું : " હા, ખુશીથી મારે ત્યાં તેમનો ઉતારો રાખજો, હું તેમને માટે સર્વ બંદોબસ્ત કરીશ."

પછી નિશ્ચિંત થઈ શ્રીમદ્ તે કચ્છના ભાઈઓને આવવાના માર્ગ તરફ સામા ગયા. દૂરથી હેમરાજભાઈએ અટકળ કરી કે સામે આવે છે તે રાયચંદ નામનો છોકરો તો નહિ હોય ?

નજીક આવ્યા એટલે શ્રીમદે તેમને નામ દઈને બોલાવ્યા : "કેમ હેમરાજભાઈ ! કેમ માલશીભાઈ ?"

તે બન્નેને વિચાર થયો કે આપણાં નામ એ ક્યાંથી જાણે છે ! કોઈને આપણે ખબર તો આપી નથી !

બન્નેએ આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું : "તમે જ રાયચંદભાઈ છો કે ?"

તમે કેમ જાણ્યું કે અમે અત્યારે જ આ જ માર્ગે આવીએ છીએ ?

તેના ઉત્તરમાં શ્રીમદે જણાવ્યું : " આત્માની અનંત શક્તિઓ છે, તે વડે અમે જાણીએ છીએ."

પછી ધારશીભાઈને ઉતારે ગયા, ત્યાં ધારશીભાઈએ નહાવા, ધોવા વગેરેની બધી તજવીજ કરી. કચ્છના ભાઈઓ મનમાં સમજી ગયા હતા કે આમને આપણે કાશીએ ભણવા લઈ જવા આવ્યા છીએ પણ આટલી શક્તિવાળાને શું ભણવાનું બાકી હશે !

જમી રહ્યા પછી ધારશીભાઈને તે કચ્છના ભાઈઓએ વિનંતી કરી, કે અમારે રાયચંદભાઈ સાથે ખાનગી વાત કરવી છે તો એકાંત સ્થળ અમને મળશે ? ત્યારે તેમણે તેવું સ્થાન બતાવ્યું. ત્યાં એકાંત સ્થાનમાં શ્રીમદ્‌ની સાથે તેઓ બેઠા.

પ્રથમ અવધાન સંબંધી તેમણે સાંભળેલું, તે જોવા તેમણે વિનતી

કરી, તે શ્રીમદ્દે સ્વીકારી જોઈને તેમણે 'ગોમ્મટસાર' નામના ગ્રંથમાંથી ગાથા તે લેતા આવ્યા હતા, તેના આધારે આશ્ચર્યકારી રીતે શ્રીમદ્દને સંભળાવ્યા, તે યાદ રાખી તેમણે આખા શ્લોક બોલી બતાવ્યો, તેથી બન્ને ચકિત થઈ ગયા.

એ બન્ને કચ્છના ભાઈઓના મનમાં એમ થયું કે આમને આપણે કાશીએ શું લઈ જવા? છતાં જે માટે આવ્યા છીએ તે માટે પ્રયત્ન તો કરવો; પછી જેમ થવાનું હશે, તેમ થશે. આપણે તો સ્પષ્ટ હેતુ કહી બતાવવો. પછી તેમણે કહ્યું: "આપને ભણાવવા માટે કાશી લઈ જવા માટેની વિનંતી કરવા અમે આવ્યા છીએ. માટે આપ કાશી ચાલો. આપના કુટુંબને માટે તેમ જ આપને માટે ખાવાપીવા વગેરે સર્વ સગવડ પગાર વગેરે અમે કરીશું પણ આપ અમારી સાથે ચાલો તો મોટો ઉપકાર થાય." આમ અનેક લાલચો વગેરે આપવા માટે કહ્યું: છતાં તેમણે ના પાડી અને જણાવ્યું કે અમારાથી આવવાનું નહિ બને; એટલે તેઓ મનમાં સમજી ગયા કે પ્રથમથી જ અનુમાન કરેલું કે આપણી ધારણા પાર પડે તેમ નથી અને તેમ જ બન્યું. એ તો ભણેલા જ છે; કાશી જઈ તેમને કંઈ વિશેષ શીખવું પડે તેમ નથી.

પછી ધારસીભાઈ પાસે તેઓ ગયા ત્યારે ધારસીભાઈએ તે બન્નેને એકાંતમાં જણાવ્યું કે રાયચંદભાઈ સાથે થયેલી વાત મને કહેવા લાયક હોય તો કહો. ત્યારે હેમરાજભાઈ બોલ્યા: "છુપાવવા જેવી કોઈ પણ વાત નથી. પણ અમારી જે ધારણા હતી તે પાર ન પડી."

ધારસીભાઈએ પૂછ્યું: "કેમ પાર ન પડી?" તેના ઉત્તરમાં તેમણે ઉપર બનેલો પ્રસંગ કહી બતાવ્યો. તથા વિશેષમાં જણાવ્યું: "અમે જણાવ્યું નહોતું તોપણ પોતાની મેળે સામા આવ્યા, અમને અમારા નામથી બોલાવ્યા, અહીં બધી તૈયારી કરાવી, આ કોઈ આશ્ચર્યકારી મહાપુરુષ છે."

તે સાંભળી ધારસીભાઈને પણ પ્રથમ તો આનંદ સહિત આશ્ચર્ય લાગ્યું કે અહો ! રાયચંદભાઈ ભૂલ કરે છે કે આટલા બધી સગવડ કરી આપે છે છતાં હા કેમ કહેતા નથી ? તેમણે જવું જોઈએ. પણ પછીથી એમને પણ સમજાયું કે જે વ્યક્તિ આટલી નાની ઉમરમાં આવી અજબ શક્તિ ધરાવે છે, તેને ભણવું પણ શું હોય ? વળી એમની ગંભીરતા પણ કેટલી છે કે સાગરની પેઠે સર્વ સમાવી શકે છે, લગાર માત્ર પણ છલકાતા નથી; એમ એમના જ્ઞાનાદિ ગુણની મહત્તા તેમને ભાસી; તેથી પ્રથમ પોતાની જોડે તે ગાદી ઉપર બેસારતા તેને બદલે જ્યારથી આ મહાપુરુષ છે એમ લાગ્યું એટલે પોતાના આસને—ગાદીતકિયે શ્રીમદ્દને બેસારતા અને પોતે તેમની સામે વિનયભાવથી બેસતા; પૂજ્યભાવ ધારણ કરી વિનય સાચવતા. અને જેમ જેમ શ્રીમદ્દનો સમાગમ પાછળની જિંદગીમાં વધતો ગયો તેમ તેમ વિશેષ માહાત્મ્ય તેમને લાગ્યું હતું તથા તેમને સદ્દગુરુ તરીકે માની તેમનું શરણ સ્વીકાર્યું હતું.

શ્રીમદ્દને પાછું વવાણિયા જવા વિચાર થયો ત્યારે તેમને માટે મોસાળમાંથી મીઠાઈનો એક ડબો ભાથા માટે ભરી આપ્યો હતો. તે લઈને તથા બધાંની રજા લઈને ચાલ્યા. ભાઈ ધારસીભાઈને પણ મળીને તેમની રજા લઈને ચાલ્યા. પોતાની પાસે ભાડાના પૈસા નહોતા. તેથી એક કંદોઈને ત્યાં એ ભાથું વેચીને ભાડા જેટલા પૈસા મેળવ્યા; પણ ધારસીભાઈ સાથે આટલું બધું ઓળખાણ થયું હતું છતાં કાંઈ પણ માગણી ન કરી કે કોઈના પૈસા પણ ન લીધા. 'પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી જણાય' એવી કહેવત છે તે પ્રમાણે તેમનામાં આટલી નિઃસ્પૃહતા આટલી નાની ઉમરે પણ ઊગી નીકળી હતી. સમજુ ગૃહસ્થની પેઠે તેમનો સિદ્ધાંત હતો કે—

"મર જાઉં માગું નહિ, અપને તનકે કાજ,
પરમારથકે કારણે માગું, ન સમજું લાજ."

કચ્છના ભાઈઓની સગવડ યથાયોગ્ય થાય તે માટે ધારસીભાઈને

વિનંતી કરી તેમની આગતાસ્વાગતા સ્વીકારી, પણ પોતાને થોડા ભાડાના પૈસા જોઈતા હતા તોપણ તે ખાતર હાથ લાંબો કરી દીનતા કરી નહિ.

૫

સ્ત્રીનીતિ બોધક (ગરબાવળી)

સં. ૧૯૪૦માં બહાર પડેલ ‘સ્ત્રીનીતિ બોધક વિભાગ ૧લો’ શ્રીમદ્દનાં સોળ વર્ષ પહેલાં લખેલાં લખાણોમાંનું પ્રથમ પુસ્તક છે તેના મુખપૃષ્ઠ ઉપર ભુજંગી છંદની એક કડી છે.

“ થવા દેશ આબાદ સૌ હોંશ ધારો,
ભણાવી ગણાવી વનિતા સુધારો;
થતી આર્યભૂમિ વિષે જેહ હાનિ,
કરો દૂર તેને તમે હિત માની.”

સ્ત્રીકેળવણીની આમ સૂચના કરી, સંસાર–સુધારાની પ્રેરણારૂપે સ્ત્રીકેળવણી વિષે નીચેનો મનહર છંદ પ્રથમ પાને પાછળ છાપેલો છે:

“ કુધારે કરેલો બહુ, હુમલો હિંમત ધરી,
વધારે વધારે જોર, દરશાવિયું ખરે;
સુધારાની સામી જેણે, કમર કસી છે હસી,
નિત્ય નિત્ય કુસંપ જે, લાવવાને ધ્યાન ધરે;
તેને કાઢવાને તમે, નાર–કેળવણી આપો,
કુચાલો નઠારા કાઢો, બીજા જે બહુ નડે;
રાયચંદ પ્રેમે કહે, સ્વદેશી સુજાણ જનો,
દેશહિત કામ હવે, કેમ નહિ આદરે ? ”

પચાસ પાનાંના પુસ્તકને શોભે તેવી નાની બેત્રણ પાનાંની પ્રસ્તાવના બહુ સુંદર રીતે લખી છે. સ્ત્રીકેળવણી વધતી જાય તેની

ચાયે વાંચવાનો શોખ વધે, તેને માટે સ્ત્રીઓને યોગ્ય સારાં પુસ્તકો લખવા વિદ્વાનોને વિનંતી કરી. જૂના વિચારના લોકોના સ્ત્રી-કેળવણી સામે મુકાતા આક્ષેપો દૂર કર્યા છે. તે વખતે છપાયેલાં સ્ત્રીઓને વાંચવા યોગ્ય પાંચસાત પુસ્તકોનાં નામ આપ્યાં છે. સ્ત્રીઓ નહિ સુધરવાનું કારણ આળસ, કજીઆ અને વહેમ કે અજ્ઞાન છે એમ જણાવી આળસની હાનિ વિચારવા વિનંતી કરી છે. ત્રણ ભાગમાં 'સ્ત્રીનીતિ બોધક' લખવા વિચાર રાખી આ પ્રથમ ભાગ બહાર પાડ્યો છે. થોડી કિંમત રખાય અને ઘણા લાભ લઈ શકે એ હેતુથી ચાર આનામાં પ્રથમ વિભાગ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

હાલ શાળાઓમાં બાળ – ગરબાવળી ચાલે છે તે પ્રકારનું આ પુસ્તક છે. પરંતુ બેત્રણ ચોપડી ભણી ઊઠી ગયેલી મોટી ઉંમરની બહેનોને પણ વાંચવું ગમે તેવી સરળ ભાષા અને ઉપયોગી વિષયો વિષે તેમાં પદો છે. સ્ત્રીઓમાં ગવાતા રાગમાં — ગીત, ધોળ, ગરબાની પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાર ભાગ પાડી પુસ્તક છાપ્યું છે. પહેલા ભાગમાં ઈશ્વરપ્રાર્થના, ભક્તિ અને ઉપકાર ઉપરાંત ક્ષણભંગુર દેહ, માતાએ પુત્રીને દીધેલી શિખામણ, વખત નકામો ન ગુમાવવો, ઉદ્યમ અને ઉદ્યમથી થયેલાં કામ વિષે ગરબીઓ છે.

બીજા ભાગમાં વિદ્યા, કેળવણીના ફાયદા, કેળવણી, અભણ સ્ત્રીને ધિક્કાર, સુગ્રંથ વાંચવા વિષે, સારી શીખ સુણવા વિષે ગરબીઓ છે.

ત્રીજા ભાગમાં સુધરવા વિશે, સદ્‌ગુણ સજવા વિશે, સુનીતિ વધારવા વિશે, સત્ય વિશે, પરપુરુષ અને વ્યભિચાર – ત્યાગ વિશે ગરબીઓ છે.

અને ચોથા ભાગમાં સદ્‌ગુણી સજ્જની તથા સદ્‌બોધ – શતક છે.

કવિ નર્મદાશંકરના સુધારાનો જુસ્સો અને કવિ દલપતરામની સરળ નીતિનાં લખાણોનું મિશ્રણ આ નાના પુસ્તકમાં સુંદર રીતે દેખાય છે. પહેલી જ ગરબીમાં પ્રાર્થના કરેલી છે કે :—

"દેશભક્તિ ઘણાણું ધરો, નમું તને જૈન રે,
જેથી ભાગશે આનંદભાણ, નમું તને જૈન રે."

ગરબી ૨૨મીમાં લખે છે:

"કાટ કૃષ્ણ — ગોતથી જેમ છે ગળ્યો રે લોલ;
એથી વધ્યો વ્યભિચાર ક્લેશ તો ભાગ્યો રે લોલ."

ગરબી ૧૬મીમાં 'સુધરેલા' વિષે લખે છે:

"સંપીને સાથે નારીઓ, ભરો, વનિતા ફેરો જ સમાજ-સુન્દરજો સ્નેહથી,
વાતો કરો સુધર્યા તણી, વળી કરજો સુધારા કાજ- "
દુષ્ટ ધારા નડ્યા દેશને, જેથી પડતી ગઈ છે બેન- "
જેથી કુસંપ વધ્યા ગયા, હરી લીધું સુખ ને ચેન- "

પંદર વર્ષ જેટલી વયમાં પણ ભાષા ઉપર સારો કાબૂ હોવાથી અને સ્વાભાવિક કવિત્વ હોવાથી પ્રાસ કે યમક માટે તાણીખેંચીને પ્રયત્ન કરેલો પણ જણાતો નથી. પાણીના પ્રવાહની પેઠે ભાષા ભાવને અનુસરી વહે છે. દાખલા તરીકે:

કેવળ પૈસામાં નહિ ચિત્ત જ જોડવું
તેમ ન કરવો ઝાઝો કો દી લોભ જો;
સંસારી મુસાફરીમાં ફરીને જવું,
નહિ કરનારો એનો કોઈ થોભ જો —
ક્ષણભંગુર જાણીને તું તો દેહને
ભજજે ભાવ ધરી ભગવાન જો,
નથી ભરોસો પળનો એમ જ જાણજે
માટે કરજે મા તોફાન જો. — ક્ષણભંગુર૦

*

હિંમત — કિમ્મત હર્ષે તે પીછાણતી,
આળસ ન મળે જેને કાંઈ અંગ જો;

વખત નકામો કો દી જાવા દે નહી,
ઉપમા જોજો વેમ તણો બહુ ભંગ જે—
સજ્જની નારીનાં સુલક્ષણ સાંભળી,
તેવી થાવા કરજો રૂડાં કામ જો;
સદ્ગુણી થવાનું જો હોઈ ધરજણી,
શાણી નારી જાણો તેનું નામ જો — સજ્જની૦

ઉપલું કાવ્ય 'સદ્બોધ–શતક' છે તે આંગ્લોના નીતિશતક સમાન છે. તેમાં સંગ, નીતિ, ધીરજ, હિંમત, સત્ય, નિષ્કપટપણું, ભક્તિ, દેશદાઝ, સુધારો, ઉદ્યમ, કુસંગનો ત્યાગ, વિદ્યા, ગર્વનો ત્યાગ, પરપુરુષ ત્યાગ, નાસ્તિકતાનો ત્યાગ, દયા, ધર્મપ્રેમ, ગ્રંથલેખન, ખર્ચ ઘટાડવું, ક્ષમા, પુણ્ય, નમ્રતા, વિનય, સજ્જનીનો સંગ, મૂરખ નારીનો ત્યાગ, જુગારનો ત્યાગ, મરણનો વિચાર, જ્ઞાનમાર્ગની શોધ, પતિભક્તિ, પાત્રદાન, પરમાર્થ પ્રેમ, વાંચન વધારવા ભલામણ વગેરે વિષયો ટૂંકામાં સમજણ રાખવા ધોળમાં ગાયા છે.

"ઉપાય ઘટતા આદરો, દેશ–હિતને કામ;
દેશનું હિત ન ધારશે તે મૂરખનું નામ–વિશ્વપિતા વંદન કરૂં.
દેશ તણી સેવા કરો, ધરો પ્રીતિ ને ભાવ;
મમતા આણી નેહથી, લહો એટલો લ્હાવ. વિશ્વપિતા૦
પુરુષ પર એ નર્કની, જાણો ખાણ જરૂર;
એવા ક્ષણિક સુખમાં, કેમ બનો ચકચૂર. વિશ્વ૦
ગર્વ નહિ ઉર આણતા, ભલી હો દી શ્રીમંત;
કો દિન આવશે નાર ઓ ! એહ લક્ષ્મીના અંત. વિશ્વ૦
રાખજો તો દયા દેહમાં, હે ! શાણી ગુણવાન;
'દયા જ ધર્મનું મૂળ છે' કેવત સત્ય પ્રમાણ. વિશ્વ૦
વિવેક રાખી વર્તજો, ગુણ તણી થઈ જાણ;
ગરીબ જનોને આપજો, રૂડી રીતે માન વિશ્વ૦

*

વિનય વિષે હું શું કહું, એ તો ગુણ અમૂલ્ય;
નથી ગુણ બીજો અરે ! નારી ! એની તુલ્ય. વિશ્વ૦
જીભ જુઓ નરમાશથી, રહી છે વચ્ચે દાંત;
ક્રોધ કરે જો કારમી, માર ખાય ધરી ખાંત. વિશ્વ૦

*

સજ્જની રત્ન સમાન છે, મણિ પારસ છે એહ;
લોઢું કંચન થાય છે, તે તો જાણે તેહ. વિશ્વ૦
ગંગા સમાન સુસંગ છે, ખરૂં દઉં છું ચિત્ર;
સુમિત્ર સુખ શું વર્ણવું ? કળા પરમ પવિત્ર. વિશ્વ૦

*

કાળ ગતિ તો મોટી છે, નહીં એને દરકાર;
આવ્યે ઘડી નહીં મૂકશે, માટે કરો વિચાર. વિશ્વ૦
તર્કટ કરશો કો કદી, આપે તેવો લાભ;
પુણ્ય કરે તો તેમને, મળશે સત્‌-ધર્મ આભ. વિશ્વ૦
નવરી બેસી રહીશ નહિ, કારણ વખત અમૂલ્ય;
સોનું પણ નહીં આવશે કો દી એની તુલ્ય. વિશ્વ૦
સજ્જનીના પગ પૂજજે, એથી થાશે ઠીક;
મૂળો અનીતિનાં વાઢશે, કાઢી બુદ્ધિ અડીક. વિશ્વ૦

*

નાના કેરી સેવા સજો, એ તીરથનું સ્થાન;
મોહિત થાવું ન મૂરખી, બહુ થાજે ગુણવાન. વિશ્વ૦
પરમારથ કરવા સદા, ધારો ઉર ઉમંગ;
ઈશ્વર પ્રાપ્તિ મેળવો, કરો સદા સત્સંગ. વિશ્વ૦
વાંચન-વ્યસન વધારજે, રાખી લીલું* જ્ઞાન;
વાંચ્યાથી કહું છું થશે, ડાહી તું વિદ્વાન. વિશ્વ૦

* પ્રમાદ અને અહંકારથી જ્ઞાન સુકાઈ જાય છે, શુષ્કજ્ઞાન ગણાય છે. વિનય અને ભક્તિના સિંચનથી જ્ઞાનનાં મૂળ હૃદયમાં ઊંડાં ઉતરે છે અને જ્ઞાન લીલું રહે છે. — લેખક

[illegible]

[illegible]

[illegible] નિરંતર [illegible] થયો. [illegible]

"મોક્ષમાળા" વિષે મ. [illegible] આમ જણાવ્યું છે :

"મોક્ષમાળા અમે સોળ વરસ અને પાંચ માસની ઉમ્મરે ત્રણ દિવસમાં રચી હતી. ૬૭મા પાઠ ઉપર શાહી ઢોળાઈ જતાં તે પાઠ ફરી લખવો પડ્યો હતો, અને તે ઠેકાણે 'બહુ પુણ્ય કેરા પુંજથી'નું અમૂલ્ય તાત્વિક વિચારનું

વાંચન, સ્મરણ, વિચાર, નિર્ધાર અને તેનો વારંવાર અભ્યાસ, ભાવનારૂપ પરિણમાવવાથી જે અનુભવના આનંદની વૃદ્ધિ પોતાને પ્રગટતી તેની વાનગીરૂપ ખાનગી નોંધ, પત્ર કે પુસ્તક આકારે પ્રગટ થતાં અન્ય જીવોને લાભ થતો. તેવાં લખાણોનો સંગ્રહ 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર' પુસ્તકમાં થયેલો છે. તેમાં પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયેલી 'પુષ્પમાળા' છે. સોળ વર્ષ પહેલાંનાં લખાણોમાં એ ગણાય છે.

'સ્ત્રીનીતિ બોધક'માં અનીતિ દૂર થાય અને નીતિ-સદાચાર પ્રત્યે પ્રેમ થાય તે પ્રકારે સત્ય, શીલ, ઉદ્યમ આદિ વિષયોનો વિસ્તાર મર્યાદિત પ્રમાણમાં કર્યો છે અને આ 'પુષ્પમાળા'માં સૂત્રાત્મક વાક્યોની શૈલીથી ઘણો અર્થ ટૂંકાં વાક્યોમાં શમાય તે પ્રકારે ૧૦૮ બોલ લખ્યા છે. તે વાક્યો વાંચનારની બાહ્યવૃત્તિ રોકી પોતાને આજે કે હવે પછી શું કરવું તે વિચારમાં પ્રેરે તેવાં છે. વાંચનારની વિચારશક્તિ ઉત્તેજિત કરી, શબ્દસમૂહ પાછળ રહેલા અર્થ અને પરમાર્થના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવાની પ્રેરણા કરે એવાં ટૂંકાં પણ તીક્ષ્ણ બાણની પેઠે ઊંડાં ઊતરી જાય તેવાં તે વાક્યો છે. આ વાક્યો છપાયેલાં હોવાથી એક વાર વાંચી જવાથી પણ વિચારવાન મનુષ્યને તેનું મહત્ત્વ જણાયા વિના નહિ રહે એટલે તેમાંથી અવતરણ આપવા કરતાં માત્ર વાંચવાની ભલામણ કરીને વિરમું છું. છેલ્લા ૧૦૮મા બોલમાં પોતે જ જણાવ્યું છે: "લાંબી ટૂંકી કે ક્રમાનુક્રમ ગમે તે સ્વરૂપે આ મારી કહેલી પવિત્રતામાં પુષ્પોથી છવાયેલી માળા પ્રભાતના વખતમાં, સાયંકાળે અને અન્ય અનુકૂળ નિવૃત્તિએ વિચારવાથી મંગલદાયક થશે. વિશેષ શું કહું?

'મોક્ષમાળા' વિષે સં. ૧૯૫૫માં શ્રીમદે પોતે જણાવ્યું છે:

"મોક્ષમાળા અમે સોળ વરસ અને પાંચ માસની ઉમ્મરે ત્રણ દિવસમાં રચી હતી. ૬૭મા પાઠ ઉપર શાહી ઢોળાઈ જતાં તે પાઠ ફરી લખવો પડ્યો હતો, અને તે ઠેકાણે 'બહુ પુણ્ય કેરા પુંજથી'નું અમૂલ્ય તાત્ત્વિક વિચારનું કાવ્ય મૂક્યું હતું.

તોલ કરવાનું વાંચનાર–શ્રોતાના પોતાના પર છોડી દેવું. આપણે તેમને દોરી તેમને પોતાને ઊગી શકે એવા અભિપ્રાયને થંભાવી ન દેવો."

એક પ્રૌઢ અનુભવી કેળવણીકાર જેમ પોતાની પહેલાંના જમાનાનો વિચાર કરી પૂર્વે થઈ ગયેલા કેળવણીકારોનો અનુભવ લક્ષમાં લઈ, પોતાના જમાનાની જરૂરિયાતો તથા ભાવિ જમાનાની જરૂરિયાતો ઉપર પહોંચે તેટલી દીર્ઘદષ્ટિ મૂકી, માનવસ્વભાવને લક્ષમાં લઈને માર્ગદર્શક ગ્રંથો ગૂંથે તથા શિક્ષણ પદ્ધતિ યોજે, તેથી પણ વિશેષ યોગ્યતા અને વિશેષ દીર્ઘદષ્ટિથી શ્રીમદે મોક્ષમાળાની યોજના વિચારી તેની શરૂઆત કરી છે. સામાન્ય કેળવણી લઈ શાળામાંથી ઊઠી ગયેલા કે વિશેષ કેળવણી પામેલાં નરનારીઓ તથા જેમણે લખવા–વાંચવાનો પણ અભ્યાસ ન કર્યો હોય તેમ છતાં વિચાર કરી શકે તેવાં શક્તિવાળાં નરનારીઓની વિચારશક્તિનો પ્રવાહ કઈ દિશામાં વાળવો હિતકારી છે, શું વિચારવાથી પોતાને અને પરને ઉપકારી જીવન તે ગાળી શકે, મનુષ્ય જન્મની મહત્તા અને સફળતા સમજવા તથા સાધવા તેમણે કેમ વર્તવું, મનુષ્યભવ પામેલો હારી જવાય તેવી ભૂલવણીનાં કયાં સ્થાનકો છે અને તે કેમ તજવાં–આદિ અનેક પ્રશ્નોના ઉકેલરૂપે કે મનુષ્યધર્મ અથવા આત્મધર્મની ઓળખાણ કરાવવા મોક્ષમાળાની તેઓએ સંકલના વિચારી ત્વરાથી તેની શરૂઆત કરી ત્રણ દિવસમાં જ પ્રથમ પુસ્તક તૈયાર કરી જનસમાજને તેનો લાભ લેવા જાહેર કરેલું, તેનો લાભ લેવા અગાઉથી ગ્રાહકો પણ મળી આવેલાં પણ તે જમાનામાં છાપખાનાંની અનુકૂળતા હાલના જેટલી નહિ તથા અન્ય પરાધીન પ્રસંગોને વશ પુસ્તક છપાતાં ઢીલ થઈ અને લગભગ બસો પાનાંનું પુસ્તક છપાઈને તૈયાર થઈ જતાં ઘણો વખત લાગશે તેથી ગ્રાહકો અધીરા સ્વભાવથી અકળાશે એમ પોતાને સમજાયાથી પચાસ પાનાંનું એક નવું પુસ્તક રચી 'ભાવનાબોધ' નામે પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કરી અગાઉથી મદદ કરનાર ગ્રાહકોને ભેટ તરીકે આપ્યું. સોળસત્તર વર્ષની ઉંમરમાં

'જૈનધર્મને યથાર્થ સમજાવવા તેમાં પ્રયાસ કર્યો છે. જિનોક્ત માર્ગથી કાંઈ પણ ન્યૂનાધિક તેમાં કહ્યું નથી. વીતરાગ માર્ગ પર આબાલ-વૃદ્ધની રુચિ થાય, તેનું સ્વરૂપ સમજાય, તેનું બીજ હૃદયમાં રોપાય તેવા હેતુએ બાલાવબોધ રૂપ યોજના તેની કરી છે. તે શૈલી તથા તે બોધને અનુસરવા પણ એ નમૂનો આપેલ છે. એનો પ્રજ્ઞાવબોધ ભાગ ભિન્ન છે તે કોઈ કરશે."

'એ છપાતાં વિલંબ થયેલ તેથા (આગાઉથી થયેલા) ગ્રાહકોની આકુળતા ટાળવા 'ભાવનાબોધ' ત્યાર પછી રચી ઉપહારરૂપે ગ્રાહકોને આપ્યો હતો."

"આવા, લાંબા લેખથી કાંઇ જ્ઞાનની, વિદ્વત્તાની તુલના ન થાય, પણ સામાન્યપણે જીવોને એ તુલનાની ગમ નથી.'

સં. ૧૯૫૬માં 'મોક્ષમાળા'ની બીજી આવૃત્તિના પ્રસંગે પોતે પ્રકાશકને સૂચના કરી છે:

"ૐ મોક્ષમાળામાં શબ્દાંતર અથવા પ્રસંગ વિશેષમાં કાંઈ વાક્યાંતર કરવાની વૃત્તિ થાય તો કરશો. ઉપોદ્‌ઘાત આદિ લખવાની વૃત્તિ હોય તો લખશો. જીવનચરિત્રની વૃત્તિ ઉપશાંત કરશો.

"ઉપોદ્‌ઘાતથી વાચકને, શ્રોતાને, અલ્પ અલ્પ મતાંતરની વૃત્તિ વિસ્મરણ થઈ જ્ઞાની પુરુષોના આત્મ-સ્વભાવરૂપ પરમધર્મનો વિચાર કરવાની સ્ફુરણા થાય એવો લક્ષ સામાન્યપણે રાખશો. સહજ સૂચના છે. શાંતિ..........'

"મોક્ષમાળાના પાઠ અમે માપી માપીને લખ્યા છે."

"ફરી આવૃત્તિ અંગે સુખ ઊપજે તેમ પ્રવર્તો. કેટલાંક વાક્ય નીચે (અંડર લાઈન) લીટી દોરી છે. તેમ કરવા જરૂર નથી.

"શ્રોતા-વાચકને બનતાં સુધી આપણા અભિપ્રાયે ન દોરવા લક્ષ રાખવું. શ્રોતા-વાચકમાં પોતાની મેળે અભિપ્રાય ઊગવા દેવો. સારાસાર

તોલ કરવાનું વાંચનાર–શ્રોતાના પોતાના પર છોડી દેવું. આપણે તેમને દોરી તેમને પોતાને ઊગી શકે એવા અભિપ્રાયને થંભાવી ન દેવો."

એક પ્રૌઢ અનુભવી કેળવણીકાર જેમ પોતાની પહેલાંના જમાનાનો વિચાર કરી પૂર્વે થઈ ગયેલા કેળવણીકારોનો અનુભવ લક્ષમાં લઈ, પોતાના જમાનાની જરૂરિયાતો તથા ભાવિ જમાનાની જરૂરિયાતો ઉપર પહોંચે તેટલી દીર્ઘદૃષ્ટિ મૂકી, માનવસ્વભાવને લક્ષમાં લઈને માર્ગદર્શક ગ્રંથો ગૂંથે તથા શિક્ષણ પદ્ધતિ યોજે, તેથી પણ વિશેષ યોગ્યતા અને વિશેષ દીર્ઘદૃષ્ટિથી શ્રીમદે મોક્ષમાળાની યોજના વિચારી તેની શરૂઆત કરી છે. સામાન્ય કેળવણી લઈ શાળામાંથી ઊઠી ગયેલા કે વિશેષ કેળવણી પામેલાં નરનારીઓ તથા જેમણે લખવા–વાંચવાનો પણ અભ્યાસ ન કર્યો હોય તેમ છતાં વિચાર કરી શકે તેવાં શક્તિવાળાં નરનારીઓની વિચારશકિતનો પ્રવાહ કઈ દિશામાં વાળવો હિતકારી છે, શું વિચારવાથી પોતાને અને પરને ઉપકારી જીવન તે ગાળી શકે, મનુષ્ય જન્મની મહત્તા અને સફળતા સમજવા તથા સાધવા તેમણે કેમ વર્તવું, મનુષ્યભવ પામેલો હારી જવાય તેની ભૂલવણીનાં કયાં સ્થાનકો છે અને તે કેમ તજવાં–આદિ અનેક પ્રશ્નોના ઉકેલરૂપે કે મનુષ્યધર્મ અથવા આત્મધર્મની ઓળખાણ કરાવવા મોક્ષમાળાની તેઓએ સંકલના વિચારી ત્વરાથી તેની શરૂઆત કરી ત્રણ દિવસમાં જ પ્રથમ પુસ્તક તૈયાર કરી જનસમાજને તેનો લાભ લેવા જાહેર કરેલું, તેનો લાભ લેવા અગાઉથી ગ્રાહકો પણ મળી આવેલાં પણ તે જમાનામાં છાપખાનાંની અનુકૂળતા હાલના જેટલી નહિ તથા અન્ય પરાધીન પ્રસંગોને વશ પુસ્તક છપાતાં ઢીલ થઈ અને લગભગ બસો પાનાંનું પુસ્તક છપાઈને તૈયાર થઈ જતાં ઘણો વખત લાગશે તેથી ગ્રાહકો અધીરા સ્વભાવથી અકળાશે એમ પોતાને સમજાયાથી પચાસ પાનાંનું એક નવું પુસ્તક રચી 'ભાવનાબોધ' નામે પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કરી અગાઉથી મદદ કરનાર ગ્રાહકોને ભેટ તરીકે આપ્યું. સોળસત્તર વર્ષની ઉંમરમાં

'જૈનધર્મને યથાર્થ સમજાવવા તેમાં પ્રયાસ કર્યો છે. જિનોક્ત માર્ગથી કાંઈ પણ ન્યૂનાધિક તેમાં કહ્યું નથી. વીતરાગ માર્ગ પર આબાલ-વૃદ્ધની રુચિ થાય, તેનું સ્વરૂપ સમજાય, તેનું બીજ હૃદયમાં રોપાય તેવા હેતુએ બાલાવબોધ રૂપ યોજના તેની કરી છે. તે શૈલી તથા તે બોધને અનુસરવા પણ એ નમૂનો આપેલ છે. એનો પ્રજ્ઞાવબોધ ભાગ ભિન્ન છે તે કોઈ કરશે."

'એ છપાતાં વિલંબ થયેલ તેથી (અગાઉથી થયેલા) ગ્રાહકોની આકુળતા ટાળવા 'ભાવનાબોધ' ત્યાર પછી રચી ઉપહારરૂપે ગ્રાહકોને આપ્યો હતો."

"ઝાઝા, લાંબા લેખથી કાંઈ જ્ઞાનની, વિદ્વત્તાની તુલના ન થાય, પણ સામાન્યપણે જીવોને એ તુલનાની ગમ નથી.'

સં. ૧૯૫૬માં 'મોક્ષમાળા'ની બીજી આવૃત્તિના પ્રસંગે પોતે પ્રકાશકને સૂચના કરી છે:

"ૐ મોક્ષમાળામાં શબ્દાંતર અથવા પ્રસંગ વિશેષમાં કોઈ વાક્યાંતર કરવાની વૃત્તિ થાય તો કરશો. ઉપોદ્ઘાત આદિ લખવાની વૃત્તિ હોય તો લખશો. જીવનચરિત્રની વૃત્તિ ઉપશાંત કરશો.

"ઉપોદ્ઘાતથી વાચકને, શ્રોતાને, અલ્પ અલ્પ મતાંતરની વૃત્તિ વિસ્મરણ થઈ જ્ઞાની પુરુષોના આત્મ-સ્વભાવરૂપ પરમધર્મનો વિચાર કરવાની સ્ફુરણા થાય એવો લક્ષ સામાન્યપણે રાખશો. સહજ સૂચના છે. શાંતિ..........'।

"મોક્ષમાળાના પાઠ અમે માપી માપીને લખ્યા છે."

"ફરી આવૃત્તિ અંગે સુખ ઊપજે તેમ પ્રવર્તો. કેટલાંક વાક્ય નીચે (અંડર લાઈન) લીટી દોરી છે. તેમ કરવા જરૂર નથી.

"શ્રોતા-વાચકને બનતાં સુધી આપણા અભિપ્રાયે ન દોરવા લક્ષ રાખવું. શ્રોતા-વાચકમાં પોતાની મેળે અભિપ્રાય ઊગવા દેવો. સારાસા

તોલ કરવાનું વાંચનાર-શ્રોતાના પોતાના પર છોડી દેવું. આપણે તેમને દોરી તેમને પોતાને ઊગી શકે એવા અભિપ્રાયને થંભાવી ન દેવો."

એક પ્રૌઢ અનુભવી કેળવણીકાર જેમ પોતાની પહેલાંના જમાનાનો વિચાર કરી પૂર્વે થઈ ગયેલા કેળવણીકારોનો અનુભવ લક્ષમાં લઈ, પોતાના જમાનાની જરૂરિયાતો તથા ભાવિ જમાનાની જરૂરિયાતો ઉપર પહોંચે તેટલી દીર્ઘદૃષ્ટિ મૂકી, માનવસ્વભાવને લક્ષમાં લઈને માર્ગદર્શક ગ્રંથો ગૂંથે તથા શિક્ષણ પદ્ધતિ યોજે, તેથી પણ વિશેષ યોગ્યતા અને વિશેષ દીર્ઘદૃષ્ટિથી શ્રીમદે મોક્ષમાળાની યોજના વિચારી તેની શરૂઆત કરી છે. સામાન્ય કેળવણી લઈ શાળામાંથી ઊઠી ગયેલા કે વિશેષ કેળવણી પામેલાં નરનારીઓ તથા જેમણે લખવા-વાંચવાનો પણ અભ્યાસ ન કર્યો હોય તેમ છતાં વિચાર કરી શકે તેવાં શક્તિવાળાં નરનારીઓની વિચારશક્તિનો પ્રવાહ કઈ દિશામાં વાળવો હિતકારી છે, શું વિચારવાથી પોતાને અને પરને ઉપકારી જીવન તે ગાળી શકે, મનુષ્ય જન્મની મહત્તા અને સફળતા સમજવા તથા સાધવા તેમણે કેમ વર્તવું, મનુષ્યભવ પામેલો હારી જવાય તેવી ભૂલવણીનાં કયાં સ્થાનકો છે અને તે કેમ તજવાં-આદિ અનેક પ્રશ્નોના ઉકેલરૂપે કે મનુષ્યધર્મ અથવા આત્મધર્મની ઓળખાણ કરાવવા મોક્ષમાળાની તેઓએ સંકલના વિચારી ત્વરાથી તેની શરૂઆત કરી ત્રણ દિવસમાં જ પ્રથમ પુસ્તક તૈયાર કરી જનસમાજને તેનો લાભ લેવા જાહેર કરેલું, તેનો લાભ લેવા અગાઉથી ગ્રાહકો પણ મળી આવેલાં પણ તે જમાનામાં છાપખાનાંની અનુકૂળતા હાલના જેટલી નહિ તથા અન્ય પરાધીન પ્રસંગોને વશ પુસ્તક છપાતાં ઢીલ થઈ અને લગભગ બસો પાનાંનું પુસ્તક છપાઈને તૈયાર થઈ જતાં ઘણો વખત લાગશે તેથી ગ્રાહકો અધીરા સ્વભાવથી અકળાશે એમ પોતાને સમજાયાથી પચાસ પાનાંનું એક નવું પુસ્તક રચી 'ભાવનાબોધ' નામે પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કરી અગાઉથી મદદ કરનાર ગ્રાહકોને ભેટ તરીકે આપ્યું. સોળસત્તર વર્ષની ઉંમરમાં

'જૈનધર્મને યથાર્થ સમજાવવા તેમાં પ્રયાસ કર્યો છે. જિનોક્ત માર્ગથી કાંઈ પણ ન્યૂનાધિક તેમાં કહ્યું નથી. વીતરાગ માર્ગ પર આબાલ-વૃદ્ધની રુચિ થાય, તેનું સ્વરૂપ સમજાય, તેનું બીજ હૃદયમાં રોપાય તેવા હેતુએ બાલાવબોધ રૂપ યોજના તેની કરી છે. તે શૈલી તથા તે બોધને અનુસરવા પણ એ નમૂનો આપેલ છે. એનો પ્રજ્ઞાવબોધ ભાગ ભિન્ન છે તે કોઈ કરશે."

'એ છપાતાં વિલંબ થયેલ તેથા (અગાઉથી થયેલા) ગ્રાહકોની આકુળતા ટાળવા 'ભાવનાબોધ' ત્યાર પછી રચી ઉપહારરૂપે ગ્રાહકોને આપ્યો હતો."

"ઝાઝા, લાંબા લેખથી કાંઈ જ્ઞાનની, વિદ્વત્તાની તુલના ન થાય, પણ સામાન્યપણે જીવોને એ તુલનાની ગમ નથી.'

સં. ૧૯૫૬માં 'મોક્ષમાળા'ની બીજી આવૃત્તિના પ્રસંગે પોતે પ્રકાશકને સૂચના કરી છે:

"ૐ મોક્ષમાળામાં શબ્દાંતર અથવા પ્રસંગ વિશેષમાં કાંઈ વાક્યાંતર કરવાની વૃત્તિ થાય તો કરશો. ઉપોદ્‌ઘાત આદિ લખવાની વૃત્તિ હોય તો લખશો. જીવનચરિત્રની વૃત્તિ ઉપશાંત કરશો.

"ઉપોદ્‌ઘાતથી વાચકને, શ્રોતાને, અલ્પ અલ્પ મતાંતરની વૃત્તિ વિસ્મરણ થઈ જ્ઞાની પુરુષોના આત્મ-સ્વભાવરૂપ પરમધર્મને વિચાર કરવાની સ્ફુરણા થાય એવો લક્ષ સામાન્યપણે રાખશો. સહજ સૂચના છે. શાંતિ.........'[1]

"મોક્ષમાળાના પાઠ અમે માપી માપીને લખ્યા છે."

"ફરી આવૃત્તિ અંગે સુખ ઊપજે તેમ પ્રવર્તો. કેટલાંક વાક્ય નીચે (અંડર લાઈન) લીટી દોરી છે. તેમ કરવા જરૂર નથી.

"શ્રોતા-વાચકને બનતાં સુધી આપણા અભિપ્રાયે ન દોરવા લક્ષ રાખવું. શ્રોતા-વાચકમાં પોતાની મેળે અભિપ્રાય ઊગવા દેવો. સારાસાર

તોલ કરવાનું વાંચનાર-શ્રોતાના પોતાના પર છોડી દેવું. આપણે તેમને દોરી તેમને પોતાને ઊગી શકે એવા અભિપ્રાયને થંભાવી ન દેવો."

એક પ્રૌઢ અનુભવી કેળવણીકાર જેમ પોતાની પહેલાંના જમાનાનો વિચાર કરી પૂર્વે થઈ ગયેલા કેળવણીકારોનો અનુભવ લક્ષમાં લઈ, પોતાના જમાનાની જરૂરિયાતો તથા ભાવિ જમાનાની જરૂરિયાતો ઉપર પહોંચે તેટલી દીર્ઘદૃષ્ટિ મૂકી, માનવસ્વભાવને લક્ષમાં લઈને માર્ગદર્શક ગ્રંથો ગૂંથે તથા શિક્ષણ પદ્ધતિ યોજે, તેથી પણ વિશેષ યોગ્યતા અને વિશેષ દીર્ઘદૃષ્ટિથી શ્રીમદે મોક્ષમાળાની યોજના વિચારી તેની શરૂઆત કરી છે. સામાન્ય કેળવણી લઈ શાળામાંથી ઊઠી ગયેલા કે વિશેષ કેળવણી પામેલાં નરનારીઓ તથા જેમણે લખવા-વાંચવાનો પણ અભ્યાસ ન કર્યો હોય તેમ છતાં વિચાર કરી શકે તેવાં શક્તિવાળાં નરનારીઓની વિચારશક્તિનો પ્રવાહ કઈ દિશામાં વાળવો હિતકારી છે, શું વિચારવાથી પોતાને અને પરને ઉપકારી જીવન તે ગાળી શકે, મનુષ્ય જન્મની મહત્તા અને સફળતા સમજવા તથા સાધવા તેમણે કેમ વર્તવું, મનુષ્યભવ પામેલો હારી જવાય તેવી ભુલવણીનાં કયાં સ્થાનકો છે અને તે કેમ તજવાં-આદિ અનેક પ્રશ્નોના ઉકેલરૂપે કે મનુષ્યધર્મ અથવા આત્મધર્મની ઓળખાણ કરાવવા મોક્ષમાળાની તેઓએ સંકલના વિચારી ત્વરાથી તેની શરૂઆત કરી ત્રણ દિવસમાં જ પ્રથમ પુસ્તક તૈયાર કરી જનસમાજને તેનો લાભ લેવા જાહેર કરેલું, તેનો લાભ લેવા અગાઉથી ગ્રાહકો પણ મળી આવેલાં પણ તે જમાનામાં છાપખાનાંની અનુકૂળતા હાલના જેટલી નહિ તથા અન્ય પરાધીન પ્રસંગોને વશ પુસ્તક છપાતાં ઢીલ થઈ અને લગભગ બસો પાનાંનું પુસ્તક છપાઈને તૈયાર થઈ જતાં ઘણો વખત લાગશે તેથી ગ્રાહકો અધીરા સ્વભાવથી અકળાશે એમ પોતાને સમજાયાથી પચાસ પાનાંનું એક નવું પુસ્તક રચી 'ભાવનાબોધ'-નામે પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કરી અગાઉથી મદદ કરનાર ગ્રાહકોને ભેટ તરીકે આપ્યું. સોળસત્તર વર્ષની ઉંમરમાં

'જૈનધર્મને યથાર્થ સમજાવવા તેમાં પ્રયાસ કર્યો છે. જિનોક્ત માર્ગથી કાંઈ પણ ન્યૂનાધિક તેમાં કહ્યું નથી. વીતરાગ માર્ગ પર આબાલ-વૃદ્ધની રુચિ થાય, તેનું સ્વરૂપ સમજાય, તેનું બીજ હૃદયમાં રોપાય તેવા હેતુએ બાલાવબોધ રૂપ યોજના તેની કરી છે. તે શૈલી તથા તે બોધને અનુસરવા પણ એ નમૂનો આપેલ છે. એનો પ્રજ્ઞાવબોધ ભાગ ભિન્ન છે તે કોઈ કરશે."

'એ છપાતાં વિલંબ થયેલ તેથી (અગાઉથી થયેલા) ગ્રાહકોની આકુળતા ટાળવા 'ભાવનાબોધ' ત્યાર પછી રચી ઉપહારરૂપે ગ્રાહકોને આપ્યો હતો."

"ઝાઝા, લાંબા લેખથી કાંઇ જ્ઞાનની, વિદ્વત્તાની તુલના ' થાય, પણ સામાન્યપણે જીવોને એ તુલનાની ગમ નથી.'

સં. ૧૯૫૬માં 'મોક્ષમાળા'ની બીજી આવૃત્તિના પ્રસંગે પોતે પ્રકાશકને સૂચના કરી છે:

"ૐ મોક્ષમાળામાં શબ્દાંતર અથવા પ્રસંગ વિશેષમાં કાંઈ વાક્યાંતર કરવાની વૃત્તિ થાય તો કરશો. ઉપોદ્‌ઘાત આદિ લખવાની વૃત્તિ હોય તો લખશો. જીવનચરિત્રની વૃત્તિ ઉપશાંત કરશો.

"ઉપોદ્‌ઘાતથી વાચકને, શ્રોતાને, અલ્પ અલ્પ મતાંતરની વૃત્તિ વિસ્મરણ થઈ જ્ઞાની પુરુષોના આત્મ-સ્વભાવરૂપ પરમધર્મનો વિચાર કરવાની સ્ફુરણા થાય એવો લક્ષ સામાન્યપણે રાખશો. સહજ સૂચના છે. શાંતિ..........'

"મોક્ષમાળાના પાઠ અમે માપી માપીને લખ્યા છે."

"ફરી આવૃત્તિ અંગે સુખ ઊપજે તેમ પ્રવર્તો. કેટલાંક વાક્ય નીચે (અંડર લાઈન) લીટી દોરી છે. તેમ કરવા જરૂર નથી.

"શ્રોતા-વાચકને બનતાં સુધી આપણા અભિપ્રાયે ન દોરવા લક્ષ રાખવું. શ્રોતા-વાચકમાં પોતાની મેળે અભિપ્રાય ઊગવા દેવો. સારાસાર

તોલ કરવાનું વાંચનાર-શ્રોતાના પોતાના પર છોડી દેવું. આપણે તેમને દોરી તેમને પોતાને ઊગી શકે એવા અભિપ્રાયને થંભાવી ન દેવો."

એક પ્રૌઢ અનુભવી કેળવણીકાર જેમ પોતાની પહેલાંના જમાનાનો વિચાર કરી પૂર્વે થઈ ગયેલા કેળવણીકારોનો અનુભવ લક્ષમાં લઈ, પોતાના જમાનાની જરૂરિયાતો તથા ભાવિ જમાનાની જરૂરિયાતો ઉપર પહોંચે તેટલી દીર્ઘદષ્ટિ મૂકી, માનવસ્વભાવને લક્ષમાં લઈને માર્ગદર્શક ગ્રંથો ગૂંથે તથા શિક્ષણ પદ્ધતિ યોજે, તેથી પણ વિશેષ યોગ્યતા અને વિશેષ દીર્ઘદષ્ટિથી શ્રીમદે મોક્ષમાળાની યોજના વિચારી તેની શરૂઆત કરી છે. સામાન્ય કેળવણી લઈ શાળામાંથી ઊઠી ગયેલા કે વિશેષ કેળવણી પામેલાં નરનારીઓ તથા જેમણે લખવા-વાંચવાનો પણ અભ્યાસ ન કર્યો હોય તેમ છતાં વિચાર કરી શકે તેવાં શક્તિવાળાં નરનારીઓની વિચારશક્તિનો પ્રવાહ કઈ દિશામાં વાળવો હિતકારી છે, શું વિચારવાથી પોતાને અને પરને ઉપકારી જીવન તે ગાળી શકે, મનુષ્ય જન્મની મહત્તા અને સફળતા સમજવા તથા સાધવા તેમણે કેમ વર્તવું, મનુષ્યભવ પામેલો હારી જવાય તેવી ભુલવણીનાં કયાં સ્થાનકો છે અને તે કેમ તજવાં-આદિ અનેક પ્રશ્નોના ઉકેલરૂપે કે મનુષ્યધર્મ અથવા આત્મધર્મની ઓળખાણ કરાવવા મોક્ષમાળાની તેઓએ સંકલના વિચારી ત્વરાથી તેની શરૂઆત કરી ત્રણ દિવસમાં જ પ્રથમ પુસ્તક તૈયાર કરી જનસમાજને તેનો લાભ લેવા જાહેર કરેલું, તેનો લાભ લેવા અગાઉથી ગ્રાહકો પણ મળી આવેલાં પણ તે જમાનામાં છાપખાનાંની અનુકૂળતા હાલના જેટલી નહિ તથા અન્ય પરાધીન પ્રસંગોને વશ પુસ્તક છપાતાં ઢીલ થઈ અને લગભગ બસો પાનાંનું પુસ્તક છપાઈને તૈયાર થઈ જતાં ઘણો વખત લાગશે તેથી ગ્રાહકો અધીરા સ્વભાવથી અકળાશે એમ પોતાને સમજાયાથી પચાસ પાનાંનું એક નવું પુસ્તક રચી 'ભાવનાબોધ' નામે પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કરી અગાઉથી મદદ કરનાર ગ્રાહકોને ભેટ તરીકે આપ્યું. સોળસત્તર વર્ષની ઉંમરમાં

'જૈનધર્મને યથાર્થ સમજાવવા તેમાં પ્રયાસ કર્યો છે. જિનોક્ત માર્ગથી કાંઈ પણ ન્યૂનાધિક તેમાં કર્યું નથી. વીતરાગ માર્ગ પર આબાલ-વૃદ્ધની રુચિ થાય, તેનું સ્વરૂપ સમજાય, તેનું બીજ હૃદયમાં રોપાય તેવા હેતુએ બાલાવબોધ રૂપ યોજના તેની કરી છે. તે શૈલી તથા તે બોધને અનુસરવા પણ એ નમૂનો આપેલ છે. એનો પ્રજ્ઞાવબોધ ભાગ ભિન્ન છે તે કોઈ કરશે."

'એ છપાતાં વિલંબ થયેલ તેથી (અગાઉથી થયેલા) ગ્રાહકોની આકુળતા ટાળવા 'ભાવનાબોધ' ત્યાર પછી રચી ઉપહારરૂપે ગ્રાહકોને આપ્યો હતો."

"ઝાઝા, લાંબા લેખથી કાંઇ જ્ઞાનની, વિદ્વત્તાની તુલના ન થાય, પણ સામાન્યપણે જીવોને એ તુલનાની ગમ નથી.'

સં. ૧૯૫૬માં 'મોક્ષમાળા'ની બીજી આવૃત્તિના પ્રસંગે પોતે પ્રકાશકને સૂચના કરી છે :

"ૐ મોક્ષમાળામાં શબ્દાંતર અથવા પ્રસંગ વિશેષમાં કાંઈ વાક્યાંતર કરવાની વૃત્તિ થાય તો કરશો. ઉપોદ્‌ઘાત આદિ લખવાની વૃત્તિ હોય તો લખશો. જીવનચરિત્રની વૃત્તિ ઉપશાંત કરશો.

"ઉપોદ્‌ઘાતથી વાચકને, શ્રોતાને, અલ્પ અલ્પ મતાંતરની વૃત્તિ વિસ્મરણ થઈ જ્ઞાની પુરુષોના આત્મ-સ્વભાવરૂપ પરમધર્મનો વિચાર કરવાની સ્ફુરણા થાય એવો લક્ષ સામાન્યપણે રાખશો. સહજ સૂચના છે. શાંતિ..........'૧

"મોક્ષમાળાના પાઠ અમે માપી માપીને લખ્યા છે."

"ફરી આવૃત્તિ અંગે સુખ ઊપજે તેમ પ્રવર્તો. કેટલાંક વાક્ય નીચે (અંડર લાઈન) લીટી દોરી છે. તેમ કરવા જરૂર નથી.

"શ્રોતા-વાચકને બનતાં સુધી આપણા અભિપ્રાયે ન દોરવા લક્ષ રાખવું. શ્રોતા-વાચકમાં પોતાની મેળે અભિપ્રાય ઊગવા દેવો. સારાસાર

તોલ કરવાનું વાંચનાર-શ્રોતાના પોતાના પર છોડી દેવું. આપણે તેમને દોરી તેમને પોતાને ઊગી શકે એવા અભિપ્રાયને થંભાવી ન દેવો."

એક પ્રૌઢ અનુભવી કેળવણીકાર જેમ પોતાની પહેલાંના જમાનાનો વિચાર કરી પૂર્વે થઈ ગયેલા કેળવણીકારોનો અનુભવ લક્ષમાં લઈ, પોતાના જમાનાની જરૂરિયાતો તથા ભાવિ જમાનાની જરૂરિયાતો ઉપર પહોંચે તેટલી દીર્ઘદષ્ટિ મૂકી, માનવસ્વભાવને લક્ષમાં લઈને માર્ગદર્શક ગ્રંથો ગૂંથે તથા શિક્ષણ પદ્ધતિ યોજે, તેથી પણ વિશેષ યોગ્યતા અને વિશેષ દીર્ઘદષ્ટિથી શ્રીમદે મોક્ષમાળાની યોજના વિચારી તેની શરૂઆત કરી છે. સામાન્ય કેળવણી લઈ શાળામાંથી ઊઠી ગયેલા કે વિશેષ કેળવણી પામેલાં નરનારીઓ તથા જેમણે લખવા-વાંચવાનો પણ અભ્યાસ ન કર્યો હોય તેમ છતાં વિચાર કરી શકે તેવાં શક્તિવાળાં નરનારીઓની વિચારશક્તિનો પ્રવાહ કઈ દિશામાં વાળવો હિતકારી છે, શું વિચારવાથી પોતાને અને પરને ઉપકારી જીવન તે ગાળી શકે, મનુષ્ય જન્મની મહત્તા અને સફળતા સમજવા તથા સાધવા તેમણે કેમ વર્તવું, મનુષ્યભવ પામેલો હારી જવાય તેની ભુલવણીનાં કયાં સ્થાનકો છે અને તે કેમ તજવાં-આદિ અનેક પ્રશ્નોના ઉકેલરૂપે કે મનુષ્યધર્મ અથવા આત્મધર્મની ઓળખાણ કરાવવા મોક્ષમાળાની તેઓએ સંકલના વિચારી ત્વરાથી તેની શરૂઆત કરી ત્રણ દિવસમાં જ પ્રથમ પુસ્તક તૈયાર કરી જનસમાજને તેનો લાભ લેવા જાહેર કરેલું, તેનો લાભ લેવા અગાઉથી ગ્રાહકો પણ મળી આવેલાં પણ તે જમાનામાં છાપખાનાંની અનુકૂળતા હાલના જેટલી નહિ તથા અન્ય પરાધીન પ્રસંગોને વશ પુસ્તક છપાતાં ઢીલ થઈ અને લગભગ બસો પાનાંનું પુસ્તક છપાઈને તૈયાર થઈ જતાં ઘણો વખત લાગશે તેથી ગ્રાહકો અધીરા સ્વભાવથી અકળાશે એમ પોતાને સમજાયાથી પચાસ પાનાંનું એક નવું પુસ્તક રચી 'ભાવનાબોધ'-નામે પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કરી અગાઉથી મદદ કરનાર ગ્રાહકોને ભેટ તરીકે આપ્યું. સોળસત્તર વર્ષની ઉંમરમાં

કેટલી કાર્યકુશળતા તથા જવાબદારીનું ભાન તેમને હતું તેનો આ અચૂક પુરાવો છે.

શાળાનાં પાઠ્ય પુસ્તકો તરીકે વાંચી જવાનું કે ભણી જવાનું આ પુસ્તક નથી. પણ પરીક્ષા જીવન ઉપર અસર કરે છે તેથી વિશેષ મહત્ત્વનું અને જીવનની સફળતાનું સાધન હોવાથી, તેનું મનન નિદિધ્યાસન કરી પોતાના દોષો દેખી તે દોષો ટાળવામાં આ પુસ્તક દ્વારા શી મદદ મળી શકે એમ છે તે વિચારી જીવન સુધારવાના સાધન તરીકે વાપરવાની ભલામણ આપતાં જે 'શિક્ષણપદ્ધતિ અને મુખમુદ્રા' નામ રાખી પ્રથમ પ્રસ્તાવના લખી છે, તે શિક્ષકોએ, માબાપોએ અને વિચારવાન અભ્યાસીઓએ બહુ વિચારવા યોગ્ય છે :

'મધ્યસ્થતાથી એમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને શીલ બોધવાનો ઉદ્દેશ છે. આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનો હેતુ ઉછરતા બાળ યુવાનો અવિવેકી વિદ્યા પામી આત્મસિદ્ધિથી ભ્રષ્ટ થાય છે તે ભ્રષ્ટતા અટકાવવાનો પણ છે. બહુ ઊંડા ઊતરતાં આ મોક્ષમાળા મોક્ષના કારણરૂપ થઈ પડશે.

'પાઠક અને વાંચક વર્ગને મુખ્ય ભલામણ એ છે કે શિક્ષા પાઠ પાઠે કરવા કરતાં જેમ બને તેમ મનન કરવા. તેનાં તાત્પર્ય અનુભવવાં. જેમની સમજણમાં ન આવતાં હોય તેમણે જ્ઞાતા શિક્ષક કે મુનિઓથી સમજવા, અને એ જોગવાઈ ન હોય તો પાંચસાત વખત તે પાઠો વાંચી જવા. એક પાઠ વાંચી ગયા પછી અર્ધ ઘડી તે પર વિચાર કરી અંતઃકરણને પૂછવું કે શું તાત્પર્ય મળ્યું? તાત્પર્યમાંથી હેય (તજવાયોગ્ય) જ્ઞેય (જાણવાયોગ્ય) અને ઉપાદેય (આદરવાયોગ્ય) શું છે? એમ કરવાથી આખો ગ્રંથ સમજી શકાશે. હૃદય કોમળ થશે; વિચારશક્તિ ખીલશે; અને જૈનતત્ત્વ પર રૂડી શ્રદ્ધા થશે. આ ગ્રંથ કંઈ પઠન કરવારૂપ નથી, પણ મનન કરવારૂપ છે. અર્થરૂપ કેળવણી એમાં યોજી છે તે યોજના બાલાવબોધ રૂપ છે. વિવેચન અને પ્રજ્ઞાવબોધ ભાગ ભિન્ન છે. આ એમાંનો એક કકડો છે. ... સામાન્ય તત્ત્વરૂપ છે.

કોઈ પણ ઉપયોગી પુસ્તક માટે આ ઉત્તમ શિખામણ છે. દૈનિક, ગેય અને ઉપદેશની કસોટી ઉપર ચઢાવ્યાને ગોઠવેલાં, માસિક કે અન્ય ગ્રંથમાળાઓ વાંચવાની ટેવ જો વાચકને પડે તો જીવનનો અમૂલ્ય વખત નિરર્થક અક્ષરો ઉકેલવામાં જતો પણ બચી જાય અને જેમાંથી વિશેષ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય લાગે તેમાં તે વખતનો ઉપયોગ અવશ્ય થાય.

મોક્ષમાળાનો પ્રથમ પાઠ પણ 'વાંચનારને ભલામણ' છે. તેમાં પણ પોતે જણાવ્યું છે :

'કેટલાંક અજ્ઞાન મનુષ્યો નહિ વાંચવા યોગ્ય પુસ્તકો વાંચીને અમૂલ્ય વખત વૃથા ખોઈ દે છે; જેથી તેઓ અવળે રસ્તે ચઢી જાય છે. આ લોકમાં અપકીર્તિ પામે છે; અને પરલોકમાં નીચ ગતિએ જાય છે.''

'તમે આ પુસ્તકનો વિનય અને વિવેકથી ઉપયોગ કરજો, વિનય અને વિવેક એ ધર્મના મૂળ હેતુઓ છે.'

'તમને બીજી એક આ પણ ભલામણ છે કે, જેઓને વાંચતાં આવડતું ન હોય, અને તેઓની ઇચ્છા હોય તો આ પુસ્તક અનુક્રમે તેમને વાંચી સંભળાવવું.'

'તમારા આત્માનું આથી હિત થાય; તમને જ્ઞાન, શાંતિ અને આનંદ મળે, તમે પરોપકારી, દયાળુ, ક્ષમાવાન, વિવેકી અને બુદ્ધિશાળી થાઓ; એવી શુભ યાચના અર્હંત ભગવાન પાસે કરી આ પાઠ પૂરો કરું છું.'

બાળપ્રસ્તાવના, આશિષ અને સૂચનારૂપે પ્રથમ પાઠ જણાવી આ ગ્રંથના પાયારૂપ 'સર્વમાન્ય ધર્મ' નામે ઉત્તમ કાવ્યમાં દયાનું સ્વરૂપ કે 'એ ભવતારક સુંદર રાહ' બતાવ્યો છે. અને ઊંડો વિચાર કરવા પણ સૂચના આપી છે. 'તત્ત્વરૂપથી એ ઓળખે તે જન પહોંચે શાશ્વત સુખે.'

જ્ઞાની પુરુષોના વચનોમાં અપૂર્વ ચમત્કાર રહેલા છે; તે આત્માને જાગ્રત કરનાર છે. કોઈ જીવ એક વાક્યથી આત્મજ્ઞાન પામ્યા છે. અષ્ટાવક્રે જનકવિદેહીને 'બ્રહ્મ સત્યં, જગત્ મિથ્યા' એટલું જ જણાવતાં પેંગડે પગ અને બ્રહ્મોપદેશની કહેવત પ્રમાણે તેમને આત્મસ્વરૂપ સમજાતાં વાર ન લાગી અને કોઈને માટે અનેક ગ્રંથોના ઉપદેશની જરૂર પડે છે, તેમ કોઈ યોગ્ય આત્માને 'દયા ધર્મનું મૂળ છે' કે 'અહિંસા પરમ ધર્મ છે' એમ વિચારતાં આત્મધર્મની ઓળખાણ થઈ જાય, તેવું પ્રથમ કાવ્ય અત્યંત મહત્ત્વનું છે.

કોઈ કોઈ વિચારવાન જીવોને આ જગતની વિચિત્રતા વિચારતા પણ આત્મજ્ઞાન થયું છે. વર્તમાન સ્થિતિનો વિચાર કરતાં પૂર્વભવનું સ્મરણ થયું છે, અને તેથી પહેલાં હતો, હાલ છે અને અનંતકાળ સુધી રહેશે એવા શાશ્વત આત્માનું અસ્તિત્વ અને ઓળખાણ થયું છે. તે વિચારમાં પ્રેરવા 'કર્મના ચમત્કાર' નામે ત્રીજો પાઠ બાળકોને સમજાય તેવી સરળ છતાં અસરકારક ભાષામાં—જીવ બાંધેલાં કર્મ ભોગવે છે — એ વિષે યોજ્યો છે.

બાંધેલાં કર્મથી જીવ છૂટી શકે છે અને સર્વ કર્મથી મુક્ત થઈ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રથમ સાધન મનુષ્યદેહ છે. તેની મહત્તા આત્મધર્મ આરાધવાથી છે પણ મનુષ્યની આકૃતિથી નથી, વાંદરાને પણ મનુષ્યને મળતી આકૃતિ છે વગેરે ઉપદેશથી તથા મહાપુરુષો અલ્પવયમાં પણ આત્માને ઓળખી મનુષ્યજીવન સફળ કરી ગયા છે માટે મરણ આવતા પહેલાં ચેતી જવા માટે 'માનવદેહ' નામનો પાઠ ચોથો મૂક્યો છે.

દૃષ્ટાંત અને કથાઓથી ઉપદેશની ઊંડી છાપ પડે છે, કડવી પણ હિતકારી ગોળી ગોળે વીંટાળીને ખવરાવવાથી રુચિ સહિત બાળકો ખાઈ જાય છે. તેમ શાસ્ત્રોમાં પણ ઉત્તમ સિદ્ધાંતો સમજાવવા કથાનકોનો ઉપયોગ થયેલો છે, 'ઉતરાધ્યયન' નામના જૈન શાસ્ત્રમાં

શ્રેણિક નામના મહારાજાને અનાથી મુનિના સમાગમે આત્મપ્રકાશક બોધથી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું તે વાત છે. તે વાત આજના જમાનામાં યુવાન-યુવતીઓને આકર્ષક લાગે તેવી ભાષા અને શૈલીથી ત્રણ પાઠમાં વર્ણવી સમ્યગ્દર્શન કે આત્મજ્ઞાન માટે મનુષ્યદેહ ઉપરાંત આત્મજ્ઞાની ગુરુના ઉપદેશની જરૂર છે તે સિદ્ધ કર્યું છે. 'ભાવનાબોધ' પ્રથમ છપાવ્યો છે તે ગ્રંથમાં પણ અશરણ ભાવનાના ઉદાહરણમાં આ જ કથા પોતે મૂકેલી છે.

જેણે નરકનું આયુષ્ય બાંધ્યું હતું એવા શ્રેણિક રાજાને પણ સદ્‌ગુરુનો યોગ થતાં ભાવ ફરી ગયા અને આત્માનું ઓળખાણ થયું. જીવનની દિશા બદલાઈ જતાં શ્રી મહાવીર સ્વામીના યોગે એવા ધર્મભાવમાં રંગાઈ ગયા કે નરક જઈ આવી આવતા કલ્પમાં તે પોતે તીર્થંકર બની અનેક ભવ્ય જીવોના ઉદ્ધારક બનશે.

જેમ રત્નની પરીક્ષામાં ભૂલથાપ કોઈ ખાઈ જાય, તો હજારો કે લાખો રૂપિયાનું નુકસાન સહન કરવું પડે છે તેમ ગુરુને ગ્રહણ કરવામાં ભૂલ આવે તો ધર્મને નામે ધાડ પડે. માટે સદ્દેવ અને સદ્ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવનાર ગુરુ સત્‌સ્વરૂપ એટલે આત્મપ્રાપ્ત પુરુષ હશે તો તરવાનો માર્ગ હાથ આવશે. એમ જાણી પછીના ચાર પાઠમાં સદ્દેવનું માહાત્મ્ય, સદ્‌ગુરુની યોગ્યતા અને મહત્તા તથા સદ્ધર્મનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં દર્શાવ્યું છે.

ધર્મ એ ગહન વિષય છે. પરંતુ તેમાં પ્રવેશ કરનારનું મહત્વની બાબતો તરફ લક્ષ દોરવવા પૂરતા આ પાઠ લખેલા છે. પરંતુ જેમ જેમ જીવની યોગ્યતા વધે તેમ તેમ તેના શિષ્ય વિચાર કરી શકે. તેમ છતાં આ ત્રણ તત્ત્વ—દેવ, ગુરુ અને ધર્મનું સ્વરૂપ યથાર્થ જાણવાથી જ સત્‌ધર્મમાં પ્રવેશ થશે તથા આત્મજ્ઞાની ગુરુના બોધ વિના યથાર્થ સ્વરૂપે ત્રણે તત્ત્વો સમજાવાં મુશ્કેલ છે એટલું પણ દૃઢતાથી સમજાય તો તેવા ગુરુની શોધમાં આત્માર્થી જીવ રહે અને અન્ય

કાંઈ કે અન્ય પ્રસંગોમાં ઘણું જ્ઞાન ઘણું જણાય ન દે, એ બધાંની ટૂંકામાં નવે તત્ત્વની માત્ર ઓળખાણ કરાવી છે. ' પ્રજ્ઞાવબોધ 'ની સંકલ-નામાં આ નવે તત્ત્વો વિષે વિચાર દર્શાવવાનો અભિપ્રાય રાખ્યો લાગે છે.

પછી સત્ય ધર્મની પ્રાપ્તિ જેને થઈ છે તે ગૃહસ્થ કેવી રીતે વર્તે તો ઉત્તમ ગતિ પામે તે વિષે સૂત્રાત્મક પણ સુંદર માર્ગદર્શક પાઠ લખ્યો છે

જિનેશ્વરની ભક્તિ વિષે બે પાઠ અને ભક્તિ વિષે એક કાવ્ય લખ્યું છે તેમાંનો પ્રથમનો પાઠ સંવાદરૂપે લખ્યો છે અને સદ્‌દેવ કોને કહેવા તે વિષે ચર્ચા કરીને ' શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ સિદ્ધ ભગ-વાન તેમજ સર્વ દૂષણરહિત, કર્મ મલહીન, મુક્ત, વીતરાગ, સકળ ભય રહિત, સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી, જિનેશ્વર ભગવાનની ભક્તિથી આત્મશક્તિ પ્રકાશ પામે છે.' એમ સાબિત કર્યું છે.

તેર વર્ષ સુધીની ' સમુચ્ચય વયચર્યા 'માં પોતે જણાવ્યું છે કે પ્રથમ જગતકર્તામાં શ્રદ્ધા હતી. પછી જન્મભૂમિના જૈનોના સંસર્ગથી તથા પ્રતિક્રમણાદિ પુસ્તકોના વાંચનથી જિનેશ્વરદેવ ઉપર પણ શ્રદ્ધા થઈ હતી. પછીના કાળમાં વૈરાગ્ય અને વિચારને બળે એક જિનેશ્વર-દેવ ઉપર શ્રદ્ધા દૃઢ થયેલી અને બીજા શિવ વિષ્ણુ આદિ દેવોની ભક્તિ મોક્ષ આપે તેવી લાગતી નથી એવી માન્યતા થયેલી સ્પષ્ટ આ પાઠમાં તેમણે દર્શાવી છે. મોક્ષમાળામાં પાઠ ૬૦, ૯૭ અને ૧૦૬માં પણ એ માન્યતા કેવા વિચારોથી થઈ છે તેનું કંઈક ખ્યાન આપેલું છે. તે નીચેના ઉતારા વાંચવાથી સ્પષ્ટ સમજાય છે :

" બીજા ધર્મમતોમાં તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી યથાર્થ સૂક્ષ્મ વિચારો નથી. કેટલાક જગતકર્તાનો બોધ કરે છે; જગતકર્તા પ્રમાણ વડે સિદ્ધ થઈ શકતો નથી."

' પવિત્ર જૈનદર્શનને નાસ્તિક કહેવરાવનારાઓ એક મિથ્યા

લીથી ફરવા ધારે છે, કે જૈનદર્શન આ જગતના કર્તા પરમેશ્વરને માનતું નથી. અને જગત્કર્તા પરમેશ્વરને જે નથી માનતા તે તો નાસ્તિક જ છે. એવી માની લીધેલી વાત ભદ્રિકજનોને શીઘ્ર ચોંટી રહે છે. કારણ તેઓમાં યથાર્થ વિચાર કરવાની પ્રેરણા નથી. પણ જો એ ઉપરથી એમ વિચારવામાં આવે કે ત્યારે જૈન જગતને અનાદિ અનંત કહે છે તે કયા ન્યાયથી કહે છે? જગત્કર્તા નથી એમ કહેવામાં એમનું નિમિત્ત શું છે? એમ એક પછી એક ભેદ રૂપ વિચારથી તેઓ જૈનની પવિત્રતા પર આવી શકે. જગત રચવાની પરમેશ્વરને જરૂર શી હતી? રચ્યું તો સુખદુઃખ મૂકવાનું કારણ શું હતું? રચીને મોત શા માટે મૂક્યું? એ લીલા કોને બતાવવી હતી? રચ્યું તો કયા કર્મથી રચ્યું? તે પહેલાં રચવાની ઇચ્છા કાં ન હતી? ઈશ્વર કોણ? જગતના પદાર્થ કોણ? અને ઇચ્છા કોણ? રચ્યું તો જગતમાં એક જ ધર્મનું પ્રવર્તન રાખવું હતું; આમ ભ્રમણામાં નાખવાની જરૂર શી હતી? કદાપિ એમ માનો કે એ બિચારાની ભૂલ થઈ! હશે! ક્ષમા કરીએ! પણ એવું દોઢડહાપણ ક્યાંથી સૂઝ્યું કે એને જ મૂળથી ઉખેડનાર એવા મહાવીર જેવા પુરુષોને જન્મ આપ્યો! એનાં કહેલાં દર્શનને જગતમાં વિદ્યમાનતા કાં આપી! પોતાના પગ પર હાથે કરીને કુહાડો મારવાની એને શું અવશ્ય હતી? એક તો જાણે એ પ્રકારે વિચાર અને બાકી બીજા પ્રકારે એ વિચાર કે જૈનદર્શનપ્રવર્તકોને એનાથી કંઈ દ્વેષ હતો! જગત્કર્તા હોત તો એમ કહેવાથી એઓના લાભને કંઈ હાનિ પહોંચતી હતી? જગત્કર્તા નથી, જગત અનાદિ અનંત છે એમ કહેવામાં એમને કંઈ મહત્તા મળી જતી હતી!—આવા અનેક વિચારો વિચારતાં જણાઈ આવશે કે જગતનું સ્વરૂપ છે તેમજ તે પવિત્ર પુરુષોએ કહ્યું છે. એમાં ભિન્ન ભાવ કહેવાનું એમને લેશ માત્ર પ્રયોજન નહોતું, સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જંતુની રક્ષા જેણે પ્રણીત કરી છે, એક રજકણથી કરીને આખા જગતના વિચારો જેણે સર્વ ભેદે કહ્યા છે તેવા પુરુષોનાં પવિત્ર દર્શનને નાસ્તિક કહેનારા કઈ ગતિને પામશે એ વિચારતાં દયા આવે છે!”

"પ્રશ્ન : આટલું તો મને લાગે છે કે મહાવીરાદિક જિનેશ્વરનું કથન ન્યાયના કાંટા પર છે. પરંતુ જગતકર્તાની તેઓ ના કહે છે. અને જગત અનાદિ અનંત છે એમ કહે છે તે વિષે કંઈ કંઈ શંકા થાય છે કે આ અસંખ્યાત દ્વીપસમુદ્રયુક્ત જગત વગર બનાવ્યે ક્યાંથી હોય ?

"ઉત્તર : આપને જ્યાં સુધી આત્માની અનંત શક્તિની લેશ પણ દિવ્ય પ્રસાદી મળી નથી, ત્યાં સુધી એમ લાગે છે; પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાને એમ નહીં લાગે. 'સમ્મતિ તર્ક' આદિ ગ્રંથોનો આપ અનુભવ કરશો એટલે એ શંકા નીકળી જશે."

"પ્રશ્ન : પરંતુ સમર્થ વિદ્વાનો પોતાની મૃષા વાતને પણ દૃષ્ટાંતાદિકથી સિદ્ધાંતિક કરી દે છે : એથી એ તૂટી શકે નહિ પણ સત્ય કેમ કહેવાય ?

"ઉત્તર : પણ આને કંઈ મૃષા કથવાનું પ્રયોજન નહોતું, અને પળભર એમ માનીએ, કે એમ આપણને શંકા થઈ કે એ કથન મૃષા હશે તો પછી જગતકર્તાએ એવા પુરુષને જન્મ પણ કાં આપ્યો ? નામબોળક પુત્રને જન્મ આપવા શું પ્રયોજન હતું ? તેમ વળી એ પુરુષો સર્વજ્ઞ હતા; જગતકર્તા સિદ્ધ હોત તો એમ કહેવાથી તેઓને કંઈ હાનિ નહોતી."

શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર સં. ૧૯૫૨માં રચ્યું તેમાં પણ પોતે ઈશ્વર વિશે જણાવ્યું છે :

"કર્તા ઈશ્વર કોઈ નહિ, ઈશ્વર શુદ્ધ સ્વભાવ;
અથવા પ્રેરક તે ગણ્યે, ઈશ્વર દોષ પ્રભાવ."

"ભાવાર્થ—જગતનો અથવા જીવોનાં કર્મોનો ઈશ્વર કર્તા કોઈ છે નહિ; શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ જેનો થયો છે તે ઈશ્વર છે, અને તેને જો પ્રેરક એટલે કર્મકર્તા ગણીએ તો તેને દોષનો પ્રભાવ થયો ગણવો જોઈએ; માટે ઈશ્વરના પ્રેરણા જીવના કર્મ કરવામાં પણ કહેવાય નહીં."

" જો ઈશ્વરાદિ કર્મના વળગાડનાર હોય તો તે જીવ નામનો વચ્ચે કોઈ પણ પદાર્થ રહ્યો નહિ. કેમકે પ્રેરણાદિ ધર્મે કરીને તેવું અસ્તિત્વ સમજાતું હતું, તે પ્રેરણાદિ તો ઈશ્વરકૃત ઠર્યા અથવા ઈશ્વરના ગુણ ઠર્યા; તો પછી બાકી જીવનું સ્વરૂપ શું રહ્યું કે તેને જીવ એટલે આત્મા કહીએ ? એટલે કર્મ ઈશ્વરપ્રેરિત નહીં પણ આત્માનાં પોતાનાં જ કરેલાં હોવાં યોગ્ય છે."

'જિનેશ્વરની ભક્તિ ભાગ રજો' અને 'ભક્તિનો ઉપદેશ' એ બન્ને પાઠમાં ગદ્યપદ્ય દ્વારા ઉત્તમ નિમિત્તના સંયોગે આપણા ભાવ ઉલ્લાસ પામે છે અને તેનુ ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે તે વિષે વિવેચન છે.

લક્ષ્મી, મહાન કુટુંબ, પુત્ર અને અધિકારની પ્રાપ્તિને લોકો મહત્તા માને છે. તેમાં મહત્તાને બદલે લઘુતા છે એમ સાબિત કરી આત્માની મહત્તા તો સત્યવચન, દયા, ક્ષમા, બ્રહ્મચર્ય, પરોપકાર અને સમતામાં રહી છે તે દર્શાવવા 'ખરી મહત્તા'નો પાઠ લખ્યો છે.

'જગતમાં માન ન હોત તો અહીં જ મોક્ષ હોત' એ વાકયની યથાર્થતા દર્શાવતુ ભરત ચક્રવર્તીના ભાઈ બાહુબળનું દષ્ટાંત ટૂંકમાં 'બાહુબળ' નામના પાઠમાં આપ્યું છે.

પછી 'ચાર ગતિ' અને 'સંસારને ચાર ઉપમા,' વિષે ત્રણ પાઠ આપી સંસાર દુઃખમય અને અસાર છે એમ ઉપદેશી વૈરાગ્યમાં પ્રવેશ કરાવાયો છે અને તે વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થાય તેવું 'બાર ભાવના' વિષે સંક્ષિપ્ત વિવેચન છે. આ જ પાઠનો વિસ્તાર કરી દષ્ટાંતો અને પ્રમાણશિક્ષાથી વિશેષ વિવેચન કરી 'ભાવનાબોધ'નામના લઘુ ગ્રંથની રચના કરી છે.

કાયોત્સર્ગ એટલે કાયાની ઉપેક્ષા કરી આત્મસ્વરૂપમાં રહેવાની પ્રતિજ્ઞા અમુક કાળ સુધી કરવી અને તેમાં કેવી દઢતા રાખવી તેનું દષ્ટાંત 'કામદેવ શ્રાવક'ના પાઠમાં આપ્યું છે અને હાલના શ્રાવકોની

ધર્મદૃઢતા એક પાઈ જેવા લાભ માટે ધર્મશાસ્ત્ર કાઢે તેવી છે તેનો ખેદ પ્રગટ કર્યો છે.

લૉર્ડ બેકનના નિબંધોની સ્મૃતિ કરાવે તેવો 'સત્ય' વિષે પાઠ છે તેમાં વસુરાજા અસત્ય બોલવાથી અધોગતિ પામ્યો તેની કથા પણ આપી છે.

'સત્સંગ' વિષે જે નિબંધના રૂપમાં લખાણ છે તેવું અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ક્યાંય પણ મળી શકે તેવું નથી.

'પરિગ્રહને સંકોચવો' એ વિષે બહુ અસરકારક અને વિચારવા યોગ્ય સૂચનાઓ સહિત સુભૂમ ચક્રવર્તીનું દૃષ્ટાંત આપી પરિગ્રહની અનિષ્ટતા દર્શાવી છે તથા પરિગ્રહ એ પાપનું મૂળ છે, પાપનો પિતા છે એમ સાબિત કર્યું છે.

'તત્ત્વ સમજવું' એ પાઠમાં પોપટ પેઠે મુખપાઠે શાસ્ત્રો કરે પણ અર્થ ન સમજે તે ઉપર હાસ્યોત્પાદક દૃષ્ટાંત સાથે તત્ત્વવિચાર કરનારને સુખ, આનંદ, વિવેક અને પરિણામે મહદ્‌ભૂત ફળ થાય છે તે વિષે મહત્ત્વની સૂચના કરી છે.

'યત્ના' વિષેના પાઠમાં ગૃહસ્થે ગૃહકાર્યાદિમાં કાળજી રાખીને કામ કરવાથી ઘણી જીવહિંસા બચે છે તે ઉપરાંત આ લોકમાં અસ્વચ્છતા, આળસ, અનારોગ્યતા આદિ દૂર થાય છે અને પરલોકમાં દુઃખદાયી મહાપાપનાં ફળ ભોગવવાં પડતાં નથી, ઇત્યાદિ અનેક ઉપકારક સૂચનાઓ સહિત ટૂંકામાં ઘણું લખ્યું છે.

'રાત્રિભોજન'ના પાઠમાં રાત્રિભોજનનો નિષેધ ધર્મશાસ્ત્રમાં તેમ આયુર્વેદ વગેરે વૈદક શાસ્ત્રોમાં કેમ કરેલો છે તેનાં કારણો આપી 'ચારે પ્રકારના આહાર રાત્રિને વિષે ત્યાગવાથી મહત્ ફળ છે.' એ જિનવચનનું સમર્થન કર્યું છે.

'સર્વ જીવની રક્ષા' વિષે બે પાઠ લખ્યા છે, 'દયા એ જ ધર્મનું સ્વરૂપ છે' એ વિષે અનેક ધર્મોમાં વર્ણન હોવા છતાં દયાનું

સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ મહાવીર ભગવાને નિરૂપણ કર્યું છે અને તેના અનુયાયીઓ ચાહીને જીવ હણવાની લેશ પ્રચ્છા કરતા નથી તેનું કારણ ખરું ધર્મતત્ત્વ કે તેની શ્રદ્ધા કે તેનો થોડો અંશ છે; વગેરે પ્રથમ ભાગમાં જણાવી બીજા ભાગમાં શ્રેણિક રાજાના માંસાહારી સામંતોને માંસાહારનો ત્યાગ કરાવે તેવી બુદ્ધિશાળી અભયકુમાર પ્રધાને યોજેલી ઉત્તમ યુક્તિની કથા આપેલી છે. અને એવી શુભેચ્છા દર્શાવી છે; " એમ જ તત્ત્વબોધને માટે યૌક્તિક ન્યાયથી અનાર્ય જેવા ધર્મવાદીઓને સિક્ષા આપવાનો વખત મળે તો આ પણે કેવા ભાગ્યશાળી ! "

' પ્રત્યાખ્યાન ' એટલે અમુક વસ્તુ ભણી ચિત્ત ન કરવું એમ તત્ત્વથી સમજી હેતુપૂર્વક નિયમ કરવો, નિયમ પાળવાની પ્રતિજ્ઞાથી મનને શુભ રાહમાં પ્રવર્તવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. તે એકાગ્ર વિચારશીલ અને વિવેકી બને છે વગેરે લાભ દર્શાવી, નિયમરહિત દશામાં પાળેલા સદાચાર કેવા શિથિલ હોય છે તેની સમજ 'પ્રત્યાખ્યાન' પાઠમાં આપી છે.

' વિનય વડે તત્ત્વની સિદ્ધિ છે ' એ પાઠમાં શ્રેણિક રાજાએ વિદ્યા લેવા ચંડાળને સિંહાસન ઉપર બેસાડી પોતે સામા ઊભા રહ્યા ત્યારે ચંડાળ પાસેથી વિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ એ વિસ્તૃત કથા દ્વારા વિનયતત્ત્વ પામવામાં પ્રથમ જરૂરનો ગુણ જણાવ્યો છે.

' સુદર્શન શેઠ ' નામના તેત્રીસમા પાઠમાં એક પત્નીવ્રત પાળનાર સુદર્શન શેઠના ઉપર મોહ પામેલી અભયા રાણીએ તેને ચળાવવા કરેલા સર્વ પ્રયત્નો વ્યર્થ થયા ત્યારે તેના ઉપર આરોપ મૂકી તેને શૂળીએ ચઢાવવાનો હુકમ કરાવ્યો, પણ બ્રહ્મચર્યના પ્રભાવથી શૂળી ફીટીને તેનું ઝળહળતું સોનાનું સિંહાસન થયું એ કથા આપેલી છે.

પછીના પાઠમાં ' બ્રહ્મચર્ય વિષે ' સુંદર કાવ્ય છે. તેની છેલ્લી કડી :

[illegible]

[illegible]

'[illegible]' [illegible]

'અનાનુપૂર્વી' પાઠમાં [illegible] ચિત્ત એકાગ્ર કરી નિર્જરા કરવાના સાધન રૂપે 'અનાનુપૂર્વી'ના કોષ્ટકોમાં [illegible] ઉપયોગ [illegible] તેનો પરમાર્થ સમજાવ્યો છે.

'સામાયિક વિચાર' ત્રણ પાઠમાં વિસ્તારથી જણાવ્યા છે. સામાયિક એટલે સમભાવથી કેવળ થતો જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગનો લાભ, એનો અર્થ જણાવી, દશ મનના, દશ વચનના, અને બાર કાયાના એમ બત્રીસ દોષોના અર્થ બે ભાગમાં જણાવી, ત્રીજા ભાગમાં નિર્દોષ સામાયિક વિધિપૂર્વક કરવા સવિસ્તર સૂચના સહિત પ્રેરણા કરી છે.

'પ્રતિક્રમણ વિચાર' પાઠમાં જે જે દોષ થયા હોય તે એક પછી એક અંતરાત્માથી જોઈ જવા અને તેનો પશ્ચાત્તાપ કરી તે દોષથી પાછું વળવું તેનું નામ પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે, એવો અર્થ જણાવી રૂઢિમાર્ગે થતી જૈનોની આ આવશ્યક ક્રિયામાં કેટલું માહાત્મ્ય છે તે જણાવી છેવટે ભલામણ કરી છે કે જેમ બને તેમ પ્રતિક્રમણ ધીરજથી, સમજાય એવી ભાષાથી, શાંતિથી, મનની એકાગ્રતાથી અને યત્નાપૂર્વક કરવું.

'ભિખારીનો ખેદ' નામની વાર્તા બે પાઠમાં આપી, સ્વપ્ન સમાન આ સંસાર અનિત્ય અને ચપળ છતાં મોહાંધ પ્રાણીઓ તેમાં સુખ માને છે પણ પરિણામે ખેદ, દુર્ગતિ અને પશ્ચાત્તાપ પામે છે.

એવી શિખામણ આપી છે. તથા આત્મા અવિનાશી, અખંડ અને નિત્ય છે એવો ઉપદેશ કર્યો છે.

'અનુપમ ક્ષમા' નામના પાઠમાં સમભાવથી ક્ષમા રાખનાર મનુષ્ય ભવસાગર તરી જાય છે એ દર્શાવવા કૃષ્ણ વાસુદેવના નાના ભાઈ ગજસુકુમારની ઉત્તમ ક્ષમાની કથા આપી છે. છેવટે જણાવ્યું છે કે તત્ત્વજ્ઞાનીઓનાં વચન છે કે, આત્મા માત્ર સ્વસદ્‌ભાવમાં આવવો જોઈએ અને તે આવ્યો તો મોક્ષ હથેળીમાં જ છે.

'રાગ' નામના પાઠમાં ગૌતમ સ્વામીને કેવળજ્ઞાન થવામાં અટકાવનાર, ભગવાન મહાવીરનાં અંગોપાંગ, વર્ણ, વાણી, રૂપ ઇત્યાદિ પરનો મોહ હતો એ વિષે કથાનો પ્રસંગ જણાવી, સંસાર ઉપર પામર પ્રાણીઓનો રાગ અનંત દુઃખનું કારણ દર્શાવી છેવટે નિર્ણય કર્યો છે: 'જ્યાં રાગ નથી ત્યાં દ્વેષ નથી આ માન્ય સિદ્ધાંત છે, રાગ તીવ્ર કર્મબંધનનું કારણ છે; એના ક્ષયથી આત્મસિદ્ધિ છે.'

'સામાન્ય મનોરથ' નામના કાવ્યમાં સ્વરૂપના વિચાર સહિત બાર વ્રત અંગીકાર કરી જ્ઞાન, વિવેક, વિચારની વૃદ્ધિ કરવાની તથા નવ તત્ત્વનો ઉત્તમ બોધ દર્શાવવાની ભાવના સહિત મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવર્તવાનો મનોરથ દર્શાવ્યો છે.

'કપિલ મુનિ'ની કથા ત્રણ ભાગમાં આપી તૃષ્ણાની કનિષ્ટતા તથા અનંતતા જણાવી, તેના ત્યાગથી સંતોષરૂપ કલ્પવૃક્ષ દ્વારા કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એવો ઉપદેશ કરતી સુંદર કથા કહી છે.

'તૃષ્ણાની વિચિત્રતા' વિષે કાવ્ય દ્વારા તૃષ્ણા, મમતા, જંજાળ વય વધે તેમ, વધતી જાય છે પણ શાંતિ થતી નથી એ વાત સુંદર મનહર સુભાષિત પદ્યમાં સમજાવી છે.

'પ્રમાદ'નો પાઠ નિબંધના રૂપમાં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના 'દ્રુમપત્ર' અધ્યયનના સારરૂપ અસરકારક શૈલીથી લખાયો છે. 'અતિ વિચક્ષણ પુરુષો સંસારની સર્વોપાધિ ત્યાગીને અહોરાત્ર ધર્મમાં સાવધાન થાય

છે; પળનો પણ પ્રમાદ કરતા નથી. વિચક્ષણ પુરુષો અહોરાત્રના થોડા ભાગને પણ નિરંતર ધર્મકર્તવ્યમાં ગાળે છે; અને અવસરે અવસરે ધર્મકર્તવ્ય કરતા રહે છે. પણ મૂઢ પુરુષો નિદ્રા, આહાર, મોજશોખ અને વિકથા તેમજ રંગરાગમાં આયુ વ્યતીત કરી નાંખે છે. એનું પરિણામ તેઓ અધોગતિરૂપ પામે છે. એક પળ પણ વ્યર્થ ખોવાથી એક ભવ હારી જવા જેવું છે; એમ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ સિદ્ધ છે।'

'વિવેક એટલે શું ?' એ પાઠ ગુરુ-શિષ્યના સંવાદરૂપે 'વિવેક એ જ ધર્મનું મૂળ અને ધર્મ રક્ષક છે' તે સમજાવવા લખ્યો છે. તેમાં ગુરુ-વિવેકનો સૂક્ષ્મ પણ સુંદર અર્થ સમજાવે છે. 'સંસારનાં સુખો અનંતીવાર આત્માએ ભોગવ્યા છતાં, તેમાંથી હજુ પણ મોહ ટળ્યો નહીં, અને તેને અમૃત જેવો ગણ્યો એ અવિવેક છે; કારણ સંસાર કડવો છે, કડવા વિપાકને આપે છે, તેમજ વૈરાગ્ય જે કડવા વિપાકનું ઔષધ છે, તેને કડવો ગણ્યો; આ પણ અવિવેક છે. જ્ઞાન દર્શનાદિ ગુણોને અજ્ઞાન-દર્શને ઘેરી લઈ જે મિશ્રતા કરી નાખી છે તે ઓળખી ભાવ-અમૃતમાં આવવું એનું નામ વિવેક છે.

'જ્ઞાનીઓએ વૈરાગ્ય શા માટે બોધ્યો ?' એ પાઠમાં સંસાર એકાંત દુઃખમય અવ્યવસ્થિત ચળવિચળ અને અનિત્ય વર્ણવી મોહિનીને લીધે પતંગિયું દીવામાં પડે તેમ સંસારમાં જીવ રાચી રહ્યો છે તે જણાવવા ચક્રવર્તી અને ભૂંડ બંનેને ભોગની આસક્તિ અનેક રૂપે સરખી વર્ણવી છે. છેવટે જણાવે છે :

"ભોગ ભોગવવામાં બંને તુચ્છ છે. બંનેનાં શરીર પરુ માંસાદિકનાં છે; અસાતાથી પરાધીન છે; સંસારની આ (ચક્રવર્તીની) ઉત્તમોત્તમ પદવી આવી રહી, તેમાં આવું દુઃખ, આવી ક્ષણિકતા, આવી તુચ્છતા, આવું અંધપણું, એ રહ્યું છે, તો પછી બીજે સુખ શા માટે ગણવું જોઈએ ? એ સુખ નથી, છતાં સુખ ગણો તો જે સુખ ભયવાળાં અને ક્ષણિક છે તે દુઃખ જ છે. અનંત તાપ, અનંત શોક,

અનંત દુઃખ જોઈને જ્ઞાનીઓએ એ સંસારને પૂંઠ દીધી છે તે સત્ય છે. એ ભણી પાછું વાળી જોવા જેવું નથી, ત્યાં દુઃખ દુઃખ ને દુઃખ જ છે, દુઃખનો એ સમુદ્ર છે.'

વૈરાગ્ય એ જ અનંત સુખમાં લઈ જનાર ઉત્કૃષ્ટ ભોમિયો છે.

" મહાવીર શાસન " જેવા વિશાળ વિષયને એક પાઠમાં અદ્ભુત શૈલીથી સાગરને ગાગરમાં સમાવે તેમ સમાવ્યો છે. જન્મથી નિર્વાણુ સુધીની મહાવીર જીવનની રૂપરેખા દોરી ૨૧૦૦૦ વર્ષ સુધી ધર્મતીર્થ પ્રવર્તનાર જણાવ્યું છે.

"જૈન સમુદાયમાં પરસ્પર મતભેદ બહુ પડી ગયા છે. પરસ્પર નિંદાગ્રંથોથી જંજાળ માંડી બેઠા છે. મધ્યસ્થ પુરુષો મત-મતાંતરમાં નહિ પડતાં વિવેકવિચારે જિનશિક્ષાનાં મૂળતત્ત્વ પર આવે છે; ઉત્તમ શીલવાન મુનિઓ પર ભાવિક રહે છે, અને સત્ય એકાગ્રતાથી પોતાના આત્માને દમે છે. આપણે કયાં તત્ત્વનો વિચાર કરીએ છીએ? કયાં ઉત્તમ શીલનો વિચાર કરીએ છીએ? નિયમિત વખત ધર્મમાં કયાં વ્યતીત કરીએ છીએ! ધર્મતીર્થના ઉદયને માટે કયાં લક્ષ રાખીએ છીએ? કયાં દાઝ વડે ધર્મતત્ત્વને શોધીએ છીએ?...પણ તત્ત્વને કોઈક જ જાણે છે; જાણ્યા કરતાં ઝાઝી શંકા કરનારા અર્ધદગ્ધો પણ છે; જાણીને અહંપદ કરનારા પણ છે. પરંતુ જાણીને તત્ત્વના કાંટામાં તોળનારા કોઈક વિરલા જ છે...ટૂંકામાં કહેવાનું કે આપણે આપણા આત્માના સાર્થક અર્થે મતભેદમાં પડવું નહિ."

"ઉત્તમ અને શાંત મુનિઓનો સમાગમ, વિમળ આચાર, વિવેક, દયા, ક્ષમા એનું સેવન કરવું. મહાવીરતીર્થને અર્થે બને તો વિવેકી બોધ કારણ સહિત આપવો. તુચ્છ બુદ્ધિથી શંકિત થવું નહિ, એમાં આપણું પરમ મંગળ છે એ વિસર્જન કરવું નહિ."

'અશુચિ કોને કહેવી?' એ પાઠમાં બ્રહ્મચર્યની નવ વાડમાં ભગવાને સ્નાન કરવાની ના કહી છે તેનો ખુલાસો સંવાદ રૂપે સ્પષ્ટ દર્શાવ્યો છે:

તેઓના કેટલાક સિદ્ધાંતો એવા સૂક્ષ્મ છે કે જે એકેક વિચારતાં આખી જિંદગી વહી જાય તેવું છે. બહુ મનનથી સર્વ ધર્મમત જાણી પછી તુલના કરનારને આ કથન અવશ્ય સિદ્ધ થશે.

'સુખ વિષે વિચાર' બહુ મનન કરવા યોગ્ય કથા ૭ પાઠમાં યોજી, મહાપુરુષના જીવનની છાપ જેમ વાંચક વર્ગ ઉપર અજબ પડે તેમ લખી છે. એક ગરીબ બ્રાહ્મણ કેવું સુખ દેવ પાસે માગવું તે શોધવા પ્રવાસ કરી થાકી ગયો પણ કોઈ ખરો સુખી જણાયો નહિ. છેવટે દ્વારિકાના એક મહાધનાઢ્યને ત્યાં જઈ ચઢ્યો અને તેને સુખી જોઈ નિશ્ચય કરે છે કે હવે તપ કરીને જો હું માગું તો આ મહાધનાઢ્ય જેવું જ સઘળું માગું, બીજી ચાહના કરું નહિ. એ વિચાર સાંભળી તે ધનાઢ્યે જણાવ્યું કે "મારો સિદ્ધાંત તો આવો છે કે જગત દુઃખથી કરીને દાઝતું છે. તમે મને સુખી જુઓ છો પરંતુ વાસ્તવિક રીતે હું સુખી નથી." એમ કહી પોતાનું વૃત્તાંત તેને જણાવે છે; તેમાં સંસારની અનેક વિટંબનાઓમાં કોટયાવધિ ધનનો નાશ થતાં થયેલાં દુઃખ; કુટુંબીઓના વિયોગનાં પડેલાં દુઃખ; ફરી પરદેશનાં દુઃખ વેઠી ધન કમાવા કરેલા પુરુષાર્થ, તેની સાથે કરવાં પડેલાં પાપ અને સહન કરેલાં દુઃખ; કુટુંબીઓના વિયોગ વડે વગર દમડીએ જાવે જે વખતે તે ગયો તે વખતની સ્થિતિ અજ્ઞાનદૃષ્ટિએ આંખમાં આંસુ આવે તેની વર્ણવી જણાવ્યું કે 'આ વખતે પણ ધર્મમાં લક્ષ રાખ્યું હતું, દિવસનો અમુક ભાગ તેમાં રોકતો હતો, તે લક્ષ્મી કે એવી લાલચે નહિ; પરંતુ સંસારદુઃખથી એ તારનાર સાધન છે એમ ગણીને. મોતનો ભય ક્ષણ પણ દૂર નથી, માટે એ કર્તવ્ય જેમ બને તેમ ત્વરાથી કરી લેવું, એ મારી [illegible]ત હતી, દુરાચારથી કંઈ સુખ નથી, મનની તૃપ્તિ નથી; [illegible]ત્માની મલિનતા છે. એ તત્ત્વ ભણી મેં મારું લક્ષ દોરેલું [illegible]ી પોતાની સમૃદ્ધિ તથા વર્તમાન સુખ અને સદાચારના નિય[illegible]ને જણાવી કહ્યું : "હું બહુ વિચારી વિચારી વ્યાપાર-વ[illegible]તો, તોપણ મારે આરંભોપાધિ, અનીતિ અને લેશ

તેઓના કેટલાક સિદ્ધાંતો એવા સૂક્ષ્મ છે કે જે એકેક વિચારતાં આખી જિંદગી વહી જાય તેવું છે. બહુ મનનથી સર્વ ધર્મમત જાણી પછી તુલના કરનારને આ કથન અવશ્ય સિદ્ધ થશે.

'સુખ વિષે વિચાર' બહુ મનન કરવા યોગ્ય કથા ૭ પાઠમાં યોજી, મહાપુરુષના જીવનની છાપ જેમ વાંચક વર્ગ ઉપર અજબ પડે તેમ લખી છે. એક ગરીબ બ્રાહ્મણ કેવું સુખ દેવ પાસે માગવું તે શોધવા પ્રવાસ કરી થાકી ગયો પણ કોઈ ખરો સુખી જણાયો નહિ. છેવટે દ્વારિકાના એક મહાધનાઢ્યને ત્યાં જઈ ચઢયો અને તેને સુખી જોઈ નિશ્ચય કરે છે કે હવે તપ કરીને જો હું માગું તો આ મહાધનાઢ્ય જેવું જ સઘળું માગું, બીજી ચાહના કરું નહિ. એ વિચાર સાંભળી તે ધનાઢ્યે જણાવ્યું કે "મારો સિદ્ધાંત તો આવો છે કે જગત દુઃખથી કરીને દાઝતું છે. તમે મને સુખી જુઓ છો પરંતુ વાસ્તવિક રીતે હું સુખી નથી." એમ કહી પોતાનું વૃત્તાંત તેને જણાવે છે; તેમાં સંસારની અનેક વિટંબનાઓમાં કોટયાવધિ ધનનો નાશ થતાં થયેલાં દુઃખ; કુટુંબીઓના વિયોગનાં પડેલાં દુઃખ; ફરી પરદેશનાં દુઃખ વેઠી ધન કમાવા કરેલા પુરુષાર્થ, તેની સાથે કરવાં પડેલાં પાપ અને સહન કરેલાં દુઃખ; કુટુંબીઓના વિયોગ વડે વગર દમડીએ જાવે જે વખતે તે ગયો તે વખતની સ્થિતિ અજ્ઞાનદૃષ્ટિએ આંખમાં આંસુ આવે તેવી વર્ણવી જણાવ્યું કે 'આ વખતે પણ ધર્મમાં લક્ષ રાખ્યું હતું, દિવસનો અમુક ભાગ તેમાં રોકતો હતો, તે લક્ષ્મી કે એવી લાલચે નહિ; પરંતુ સંસારદુઃખથી એ તારનાર સાધન છે એમ ગણીને. મોતનો ભય ક્ષણ પણ દૂર નથી, માટે એ કર્તવ્ય જેમ બને તેમ ત્વરાથી કરી લેવું, એ મારી મુખ્ય નીતિ હતી, દુરાચારથી કંઈ સુખ નથી, મનની તૃપ્તિ નથી; અને આત્માની મલિનતા છે. એ તરફ ભણી મેં મારું લક્ષ દોરેલું હતું." પછી પોતાની સમૃદ્ધિ તથા વર્તમાન સુખ અને સદાચારના નિયમો બ્રાહ્મણને જણાવી કહ્યું : "હું બહુ વિચારી વિચારી વ્યાપાર-વહીવટ કરતો હતો, તોપણ મારે આરંભોપાધિ, અનીતિ અને લેશ

શત્રુ–મિત્ર પ્રત્યે જે સમાન દૃષ્ટિવાળા છે અને શુદ્ધ આત્મધ્યાનમાં જેમનો કાળ નિર્ગમન થાય છે, અથવા સ્વાધ્યાય ધ્યાનમાં જે લીન છે, એવા જિતેન્દ્રિય અને જિતકષાય તે નિર્ગ્રંથો પરમ સુખી છે.

"સર્વ ઘનઘાતી કર્મનો ક્ષય જેમણે કર્યો છે, ચાર કર્મ પાતળાં જેનાં પડચાં છે, જે મુક્ત છે, જે અનંતજ્ઞાની અને અનંતદર્શી છે, તે તો સંપૂર્ણ સુખી જ છે. મોક્ષમાં તેઓ અનંત જીવનનાં અનંત સુખમાં સર્વ–કર્મવિરક્તતાથી બિરાજે છે.

"આમ સત્પુરુષોએ કહેલો મત મને માન્ય છે, પહેલો તો મને ત્યાજ્ય છે. બીજો હમણાં માન્ય છે; અને ઘણે ભાગે એ ગ્રહણ કરવાનો મારો બોધ છે. ત્રીજો બહુ માન્ય છે, અને ચોથો તો સર્વમાન્ય અને સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે.

"જે વિવેકીઓ આ સુખ સંબંધી વિચાર કરશે તેઓ બહુ તત્ત્વ અને આત્મશ્રેણિની ઉત્કૃષ્ટતાને પામશે. એમાં કહેલાં અલ્પારંભી, નિરારંભી અને સર્વમુક્ત લક્ષણો લક્ષપૂર્વક મનન કરવા જેવાં છે. જેમ બને તેમ અલ્પારંભી થઈ સમભાવથી જન સમુદાયના હિત ભણી વળવું; પરોપકાર, દયા, શાંતિ, ક્ષમા અને પવિત્રતાનું સેવન કરવું એ બહુ સુખદાયક છે. નિર્ગ્રંથતા વિષે વિશેષ કહેવાનું નથી. મુક્તાત્મા અનંત સુખમય જ છે."

'અમૂલ્ય તત્ત્વવિચાર' નામના કાવ્યમાં મનુષ્યભવની દુર્લભતા દર્શાવી તે વ્યર્થ વહી ન જાય, કાલ્પનિક સુખ શોધવામાં મોક્ષસાધન રહી ન જાય તે વિશે ચેતવણી આપી છે; સંસારમાં લક્ષ્મી, અધિકાર કુટુંબપરિવારની વૃત્તિને મહાભાગ્ય માનવામાં આવે છે. અને તે માટે આખો મનુષ્યભવ હારી જાય છે તેનો વિચાર કરવા સૂચના જણાવી આત્મિક આનંદ ગમે ત્યાંથી પ્રાપ્ત કરવા સૂચવ્યું છે. આત્મવિચાર ઊગે તેવો વિચાર પ્રેરતાં જણાવે છે :

"હું કોણ છું? ક્યાંથી થયો? શું સ્વરૂપ છે મારું ખરું?
કોના સંબંધે વળગણા છે? રાખું કે એ પરહરું?

ગઈ. "કાયાનો આવો પ્રપંચ જોઈને સનત્કુમારને અંતઃકરણમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. આવી ને આવી અશુચિ સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્રાદિનાં શરીરમાં રહી છે. એ સઘળું મોહ, માન કરવા યોગ્ય નથી, એમ વિચારી તે છ ખંડની પ્રભુતા ત્યાગી ચાલી નીકળ્યા. સાધુરૂપે જ્યારે વિચરતા હતા ત્યારે તેઓને મહારોગ ઉત્પન્ન થયો. તેના સત્યત્વની પરીક્ષા લેવાને કોઈ દેવ ત્યાં વૈદરૂપે આવ્યો ને કહ્યું : જો ઇચ્છા હોય તો તત્કાળ હું તે રોગને ટાળી આપું. સાધુ બોલ્યા : "હે વૈદ્ય, કર્મરૂપી રોગ મહા ઉન્મત્ત છે; એ રોગ ટાળવાની તમારી જો સમર્થતા હોય તો ભલે મારો એ રોગ ટાળો, એ સમર્થતા ન હોય તો આ રોગ ભલે રહ્યો; મળમૂત્ર, નર્ક, હાડ, માંસ, પરૂ અને શ્લેષ્મથી જેનું બંધારણ ટક્યું છે, ત્વચાથી માત્ર જેની મનોહરતા છે તે કાયાનો, મોહ, ખરે ! વિભ્રમ જ છે.'

'બત્રીશ યોગ' આત્માને ઉજ્જવળ કરવા માટે બત્રીશ બોલ આ પાઠમાં જણાવ્યા છે. એકેક યોગ અમૂલ્ય છે. સઘળા સંગ્રહ કરનાર પરિણામે અનંત સુખને પામે છે. જેમકે મમત્વનો ત્યાગ કરવો, ગુપ્ત તપ કરવું, સમકિત શુદ્ધ રાખવું, શુદ્ધ કરણીમાં સાવધાન થવું, આપત્તિકાળે પણ ધર્મનું દૃઢત્વ ત્યાગવું નહિ, મરણકાળે આરાધના કરવી ઇત્યાદિ.

'મોક્ષસુખ' નામના પાઠમાં શાસ્ત્રાધારે એક કથા લખી છે : ભગવાનને ગૌતમસ્વામીએ મોક્ષના અનંત સુખ વિશે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે ભગવાને ઉત્તરમાં કહ્યું : "ગૌતમ, એ અનંત સુખ હું જાણું છું; પણ તે કહી શકાય એવી અહીં આગળ કંઈ ઉપમા નથી. જગતમાં એ સુખના તુલ્ય કોઈ વસ્તુ કે સુખ નથી."

એક ભીલે રાજાને વનમાં પાણી પાયાથી તેના પર પ્રસન્ન થઈને રાજનગરમાં તેને રાજા લઈ ગયો અને અનેક વસ્તુઓ ખાવાની જોવાની સૂંઘવાની તેને આપી. પણ સગાંવહલાં સાંભરતાં તે છાનોમાનો વનમાં જતો રહ્યો, ત્યાં તેનાં સગાંએ પૂછ્યું, 'તું ક્યાં ગયો હતો ?'

'પંચમકાળ' નામના પાઠમાં આ કળિયુગમાં કેવું વર્તન આ ભરતક્ષેત્રે થતું જોઈએ, તેને માટે સત્પુરુષોએ કેટલાક વિચારો જણાવ્યા છે તે અનુસાર પ્રત્યક્ષ આપણી નજરે જણાય તેવી પડતીની નિશાનીઓ ગણાવી છે. છેવટે જણાવ્યું કે પંચમકાળનું આવું સ્વરૂપ જાણીને વિવેકી પુરુષો તત્ત્વને ગ્રહણ કરશે. કાળાનુસાર ધર્મતત્ત્વ શ્રદ્ધા પામીને ઉચ્ચ ગતિ સાધી પરિણામે મોક્ષ સાધશે. નિર્ગ્રંથ પ્રવચન, નિર્ગ્રંથ ગુરુ ઇત્યાદિ ધર્મતત્ત્વ પામવાનાં સાધનો છે. એની આરાધનાથી કર્મની વિરાધના છે.

'તત્ત્વાવબોધ' વિષે ૧૭ પાઠ લખી તેમાં નવ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ જાણવાની જરૂર જણાવતા લખે છે: 'નિર્ગ્રંથ પ્રવચનનો જે જે સૂક્ષ્મ બોધ છે, તે તત્ત્વની દૃષ્ટિએ નવ તત્ત્વમાં સમાઈ જાય છે; તેમ જ સઘળા ધર્મમતોના સૂક્ષ્મ વિચાર એ નવ તત્ત્વ વિજ્ઞાનના એક દેશમાં આવી જાય છે. આત્માની જે અનંત શક્તિઓ ઢંકાઈ રહી છે તેને પ્રકાશિત કરવા અર્હંત ભગવાનનો પવિત્ર બોધ છે, એ અનંત શક્તિઓ ત્યારે પ્રફુલ્લિત થાય કે જ્યારે નવ તત્ત્વ વિજ્ઞાનમાં પારાવાર જ્ઞાની થાય.'

વર્તમાન સ્થિતિ વર્ણવતાં તેઓ જણાવે છે:

'મહાવીર ભગવંતના શાસનમાં બહુ મતમતાંતર પડી ગયા છે. તેનું મુખ્ય આ એક કારણ પણ છે કે તત્ત્વજ્ઞાન ભણીથી ઉપાસક વર્ગનું લક્ષ ગયું; માત્ર ક્રિયાભાવ પર રાચતા રહ્યા, જેનું પરિણામ દૃષ્ટિગોચર છે. વર્તમાન શોધમા આવેલી પૃથ્વીની વસતિ લગભગ દોઢ અબજની ગણાઈ છે; તેમાં સર્વ ગચ્છની મળીને જૈનપ્રજા માત્ર વીશ લાખ છે. એ પ્રજા તે શ્રમણોપાસક છે. એમાંથી હું ધારું છું કે નવતત્ત્વને પઠનરૂપે બે હજાર પુરુષો પણ માંડ જાણતા હશે; મનન અને વિચારપૂર્વક તો આંગળીને ટેરવે ગણી શકીએ તેટલા પુરુષો પણ જાણતા નહિ હશે...એ નવતત્ત્વ વિચાર સંબંધી પ્રત્યેક મુનિને

નિર્ગ્રંથના વચનામૃતો માટે કહું છું, તેનું કારણ તે વચનામૃતો તત્ત્વમાં પરિપૂર્ણ છે, તે છે. જૈનમતપ્રવર્તકો પ્રતિ મારે કંઈ રાગબુદ્ધિ નથી, કે એ માટે પક્ષપાતે હું કાંઈ પણ તમને કહું; તેમજ અન્યમતપ્રવર્તકો પ્રતિ મારે કંઈ વૈરબુદ્ધિ નથી, કે મિથ્યા એનું ખંડન કરું. બંનેમાં હું તો મંદમતિ મધ્યસ્થ રૂપ છું. બહુ બહુ મનનથી અને મારી મતિ જ્યાં સુધી પહોંચી ત્યાં સુધીના વિચારથી હું વિનયથી કહું છું કે પ્રિય ભવ્યો! જૈન જેવું એકકે પૂર્ણ અને પવિત્ર દર્શન નથી, વીતરાગ જેવો એકકે દેવ નથી, તરીને અનેક દુઃખથી પાર પામવું હોય તો એ સર્વજ્ઞ દર્શન રૂપ કલ્પવૃક્ષને સેવો....આમ કહેવાનું કારણ શું? તો માત્ર તેની પરિપૂર્ણતા, નીરાગિતા, સત્યતા અને જગદ્હિતૈષિતા."

"પરંતુ જગત મોહાંધ છે; મતભેદ છે ત્યાં અંધારું છે. મમત્વ કે રાગ છે ત્યાં સત્ય તત્ત્વ નથી.

"હું એક મુખ્ય વાત તમને કહું છું કે જે મમત્વ રહિતની અને ન્યાયની છે. તે એ કે ગમે તે દર્શન તમે માનો; ગમે તો પછી તમારી દૃષ્ટિમાં આવે તેમ જૈનને કહો, સર્વ દર્શનનાં શાસ્ત્રતત્ત્વને જુઓ, તેમ જૈનતત્ત્વને પણ જુઓ; સ્વતંત્ર આત્મિક શક્તિએ જે યોગ્ય લાગે તે અંગીકાર કરો. મારું કે બીજા ગમે તેનું ભલે એકદમ તમે માન્ય ન કરો, પણ તત્ત્વને વિચારો."

'સમાજની અગત્ય' વિષેના પાઠમાં અંગ્રેજોનો ઉત્સાહ અને એ ઉત્સાહમાં અનેકનું મળવું એ તેમના વિજયનું કારણ દૃષ્ટાંત રૂપ આપી ધર્મની ઉન્નતિ માટે એકત્ર થવા પ્રેરણા કરતાં પોતે જણાવે છે :

"કળાકૌશલ્યો શોધવાનો હું અહીં બોધ કરતો નથી; પરંતુ સર્વજ્ઞ ભગવાનનું કહેલું ગુપ્ત તત્ત્વ પ્રમાદસ્થિતિમાં આવી પડયું છે, તેને પ્રકાશિત કરવા, તથા પૂર્વાચાર્યોનાં ગૂંથેલાં મહાન શાસ્ત્રો એકત્ર કરવા, પડેલા ગચ્છના મતમતાંતરને ટાળવા તેમજ ધર્મવિદ્યાને પ્રફુલ્લિત કરવા સદાચરણી શ્રીમંત અને ધીમંત બંનેએ મળીને એક મહાન

વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ થયો, અને મોક્ષમાળાના અગાઉથી થયેલા ગ્રાહકોને ભેટ તરીકે મોકલવામાં આવ્યો હતો. ગ્રંથ ટૂંકો છતાં વૈરાગ્યથી ભરપૂર છે અને કથાઓ દ્વારા ભાવનાઓનું વર્ણન આપેલું હોવાથી ચિત્તાકર્ષક અને ઊંડી અસર કરે તેવો આનંદદાયક બન્યો છે. પાત્રતા પામવાનું અને ક્રોધાદિ કષાય દૂર કરવાનું આ ગ્રંથ ઉત્તમ સાધન છે.

ટૂંકા ઉપોદ્‌ઘાતમાં ખરું સુખ, મહાત્માઓનો બોધ અને ખાસ કરીને મહાવીરનો માનવા યોગ્ય બોધ તથા મોક્ષને અર્થે એ સર્વનો ઉપદેશ છે એમ જણાવી, મોક્ષમાળામાં 'બાર ભાવના' વિષે લખેલો પાઠ મૂક્યો છે. પછી બન્ને ગ્રંથોનું પ્રયોજન ટૂંકામાં બહુ સુંદર રીતે દર્શાવ્યું છે.

"ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન અને પરમ સુશીલનો ઉપદેશ કરનાર પુરુષો કંઈ ઓછા થયા નથી; તેમ આ ગ્રંથ કંઈ તેથી ઉત્તમ વા સમાનતા રૂપ નથી; પણ વિનયરૂપે તે ઉપદેશકોનાં ધુરંધર પ્રવચનો આગળ કનિષ્ટ છે. આ પણ પ્રમાણભૂત છે કે પ્રધાન પુરુષની સમીપ અનુચરનું અવશ્ય છે; તેમ તેવા ધુરંધર ગ્રંથનું ઉપદેશબીજ રોપાવા, અંતઃકરણ કોમલ કરવા આવા ગ્રંથનું પ્રયોજન છે."

"તત્ત્વજ્ઞાન તેમ જ સુશીલની પ્રાપ્તિ માટે અને પરિણામે અનંત સુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે જે જે સાધ્ય-સાધનો શ્રમણ ભગવંત જ્ઞાનપુત્રે પ્રકાશ્યાં છે, તેનો સ્વલ્પતાથી કિંચિત્ તત્ત્વસંચય કરી, તેમાં મહાપુરુષોનાં નાનાં ચરિત્રો એકત્ર કરી આ ભાવનાબોધ તથા મોક્ષમાળાને વિભૂષિત કરી છે, તે વિદગ્ધમુખમંડનં ભવતુ."

પ્રથમ અનિત્ય ભાવનામાં 'ભિખારીનો ખેદ' નામનો મોક્ષમાળાનો પાઠ મૂકી છેવટે પ્રમાણશિક્ષા આપી સ્વપ્ન અને સંસાર બંને શોકમય અને ચપળ સાબિત કરી બુદ્ધિમાન પુરુષો આત્મશ્રેય શોધે છે એમ ઉપદેશ્યું છે.

બીજી અશરણ ભાવનાના દૃષ્ટાંતમાં પણ મોક્ષમાળામાંની અનાથી

અધિકારી નહીં જ કે ? નહીં, નહીં. એ અન્યત્વ ભાવવાળાં માટે થઈને હું મમત્વભાવ દર્શાવી આત્માને અનહિતૈષી થઈ એને રૌદ્ર નરકનો ભોક્તા કરું એ જેવું કયું અજ્ઞાન છે ? એવી કઈ ભ્રમણા છે ? એવો કયો અવિવેક છે ? ત્રેસઠ શલાકા પુરુષમાંનો હું એક ગણાયો, ત્યાં આવાં કૃત્ય ટાળી શકું નહીં, અને પ્રાપ્ત કરેલી પ્રભુતાને ખોઈ બેસું, એ કેવળ અયુક્ત છે. એ પુત્રોનો, એ પ્રમદાઓનો, એ રાજ-વૈભવનો અને એ વાહનાદિ સુખનો મારે કશો અનુરાગ નથી ! મમત્વ નથી !

વૈરાગ્યનું રાજરાજેશ્વર ભરતના અંતઃકરણમાં આવું ચિત્ર પડયું કે તિમિરપટ ટળી ગયું. શુક્લધ્યાન પ્રાપ્ત થયું. અશેષ કર્મ બળીને ભસ્મીભૂત થયાં ! મહા દિવ્ય અને સહસ્ર કિરણથી પણ અનુપમ કાંતિમાન કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થયું.

પાંચમી અશુચિ ભાવનામાં સનત્કુમાર ચક્રવર્તીનું દૃષ્ટાંત મોક્ષ-માળામાં આપ્યું છે, તે છે. પ્રમાણશિક્ષામાં કાયા અશુચિનો ભંડાર છે એમ જણાવ્યું છે, છતાં મનુષ્યદેહને સર્વ દેહોત્તમ કહેવા યોગ્ય છે. તે શાને લીધે ? કે એનાથી સિદ્ધગતિની સિદ્ધિ છે. "મેધાવી પુરુષો નિરંતર એ માનવત્વનો લાગ જ મર્મ પ્રકારે છે; વિવેક–બુદ્ધિના ઉદય વડે મુક્તિના રાજમાર્ગમાં પ્રવેશ કરાય છે. અને એ માર્ગમાં પ્રવેશ એ જ માનવદેહની ઉત્તમતા છે. તોપણ સ્મૃતિમાન રાખું યથો-ચિત છે કે તે દેહ કેવળ અશુચિમય તે અશુચિમય જ છે. એના સ્વભાવમાં અન્યત્વ નથી."

છઠ્ઠી સંસારભાવના વર્ણવી છે. તેમાં સંસારનું સ્વરૂપ જાણી તેમાંથી મુક્ત થયેલા ભદ્રશી નામના રાજકુમાર જે મૃગાપુત્ર નામે પ્રસિદ્ધ છે તેમનું ચરિત્ર આપ્યું છે. "એ યુવરાજ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા છતાં સંવેગના ગુણને પામ્યા હતા; એથી કરીને દમીશ્વર એટલે યતિમાં અગ્રેસર ગણાવા યોગ્ય હતા." 'ઉત્તરાધ્યયન શાસ્ત્ર 'ને આધારે આ

ચરિત્ર સંસારનું સ્વરૂપ અને તેના મૂકવા ભણીનો માર્ગ દર્શાવતાં ઊંડો વિચાર કરવા પ્રેરે તેવી રીતે વિસ્તારથી ગવાયું છે. મહેલમાં રહીને નગરના ચોકમાં "મહા તપ, મહા નિયમ, મહા સંયમ, મહા શીલ અને મહા ગુણના ધામરૂપ એક શાંત તપસ્વીને મૃગાપુત્રે જોયા. તે મુનિને નીરખી નીરખીને જોવા લાગ્યા. પછી તે એમ બોલ્યા: 'હું જાણું છું કે આવું રૂપ મેં ક્યાંક દીઠું છે.' અને એમ બોલતાં બોલતાં તે કુમાર શોભનિક પરિણામને પામ્યા. મોહપટ ટળ્યું; ને ઉપશમતા પામ્યા. શીઘ્રમેવ તે વિષયને વિષે અણરાગવાળા થયા; સંયમને વિષે રાચતા થયા. માતાપિતાની સમીપે આવીને તે બોલ્યા કે પૂર્વ ભવને વિષે મેં પાંચ મહાવ્રતને સાંભળ્યાં હતાં. નરકને વિષે જે અનંત દુઃખ છે તે પણ મેં સાંભળ્યાં હતાં. એ અનંત દુઃખથી ખેદ પામીને હું તેનાથી નિવર્તવાનો અભિલાષી થયો છું. સંસારરૂપી સમુદ્રથી પાર પામવા માટે હે ગુરુજનો, મને તે પાંચ મહાવ્રત ધારણ કરવાની અનુજ્ઞા દ્યો."

"કુમારનાં નિવૃત્તિથી ભરેલાં વચનો સાંભળીને માતાપિતાએ ભોગ ભોગવવાનું આમંત્રણ કર્યું. આમંત્રણવચનથી ખેદ પામીને મૃગાપુત્ર એમ કહે છે કે અહો! માત, અને અહો! તાત, જે ભોગોનું તમે મને આમંત્રણ કરો છો તે ભોગ મેં ભોગવ્યા. તે ભોગ વિષફળ-કિંપાક વૃક્ષના ફળની ઉપમાથી યુક્ત છે. ભોગવ્યા પછી કડવા વિપાકને આપે છે. સદૈવ દુઃખોત્પત્તિનાં કારણ છે. આ શરીર છે તે અનિત્ય અને કેવલ અશુચિમય છે. અશુચિથી ઉત્પન્ન થયું છે. જીવનો એ અશાશ્વત વાસ છે, અનંત દુઃખનો હેતુ છે. રોગ, જરા અને કલેશાદિકનું એ શરીર ભાજન છે. એ શરીરને વિષે હું કેમ રતિ કરું? બાલપણે એ શરીર છાંડવું છે કે વૃદ્ધપણે એવો જેનો નિયમ નથી. એ શરીર પાણીના ફીણના બુદ્બુદા જેવું છે. એવા શરીરને વિષે સ્નેહ કેમ યોગ્ય હોય! મનુષ્યત્વમાં એ શરીર પામીને કોઢ, જ્વર વગેરે વ્યાધિને તેમ જ જરા, મરણના વિષે ગ્રહાવું રહ્યું છે. તેમાં હું કેમ પ્રેમ બાંધું!'

"જન્મનું દુઃખ, જરાનું દુઃખ, રોગનું દુઃખ, મરણનું દુઃખ, એવા કેવલ દુઃખના હેતુ સંસારને વિષે છે. ભૂમિ ક્ષેત્ર, આવાસ, કંચન, કુટુંબ, પુત્ર, પ્રમદા બાંધવ એ સકલને છાંડીને માત્ર ક્લેશ પામીને આ શરીરથી અવશ્યમેવ જવું છે. જેમ કિંપાક વૃક્ષના ફળનું પરિણામ સુખદાયક નથી, એમ ભોગનું પરિણામ પણ સુખદાયક નથી. જેમ કોઈ પુરૂષ મહાપ્રવાસને વિષે અન્નજલ અંગીકાર ન કરે એટલે કે ન લે અને ક્ષુધા-તૃષાએ કરીને દુઃખી થાય તેમ ધર્મના અનાચારણથી પરભવને વિષે જતાં તે પુરૂષ દુઃખી થાય; જન્મ, જરાદિકની પીડા પામે. મહાપ્રવાસમાં પરવરતાં જે પુરૂષ અન્નજલાદિક લે તે પુરુષ ક્ષુધાતૃષાથી રહિત થઈ સુખને પામે; અલ્પ કર્મરહિત હોય; અશાતા વેદનીય રહિત હોય. હે ! ગુરુજનો, જેમ કોઈ ગૃહસ્થનું ઘર પ્રજ્વલિત થાય છે, ત્યારે ઘરનો ધણી અમૂલ્ય વસ્ત્રાદિકને લઈ જઈ, જીર્ણ વસ્ત્રાદિકને છાંડી-રહેવા દે છે, તેમ લોક બળતો દેખીને જીર્ણ વસ્ત્રરૂપ જરા-મરણને છાંડીને અમૂલ્ય આત્માને તે બળતાથી (તમે આજ્ઞા આપો એટલે હું) તારીશ."

મૃગાપુત્રનાં વચન સાંભળીને શોકાર્ત થયેલાં એનાં માતાપિતા બોલ્યાં : " હે ! પુત્ર, આ તું શું કહે છે ? ચારિત્ર પાળતાં બહુ દુલર્ભ છે. ક્ષમાદિક ગુણને યતિએ ધરવા પડે છે, રાખવા પડે છે, યત્નથી સાચવવા પડે છે. સંયતિએ મિત્રમાં અને શત્રુમાં સમભાવ રાખવો પડે છે. સંયતિને પોતાના આત્મા ઉપર અને પર આત્મા ઉપર સમબુદ્ધિ રાખવી પડે છે. અથવા સર્વ જગત ઉપર સરખો ભાવ રાખવો પડે છે. એવું એ પ્રાણાતિપાત વિરતિ પ્રથમ વ્રત યાવત્ જીવતાં સુધી; પાળતાં દુર્લભ તે પાળવું પડે છે." એમ પાંચે મહાવ્રત, રાત્રિભોજનત્યાગ, ક્ષુધા આદિ બાવીશ પરિષહ સહન કરવાં કેટલાં કઠણ છે તે દરેકના સ્વરૂપ સહિત મુશ્કેલીઓ દર્શાવી યૌવનવયને વિષે સંયમ તેને માટે દુષ્કર છે એમ માતાપિતા સાબિત કરે છે અને વૃદ્ધપણામાં ધર્મ આચરવા તેને ભલામણ કરે છે.

પરમ સુખ છે; અને પરિણામે અનંત સુખ તરંગપ્રાપ્તિનું કારણ છે : તેમ જ ભોગવિલાસાદિકનું સુખ તે ક્ષણિક અને બહિર્દશ્ય સુખ તે કેવલ દુઃખ જ છે. પરિણામે અનંત દુઃખનું કારણ છે, એમ સપ્રમાણ સિદ્ધ કરવા મહાજ્ઞાની મૃગાપુત્રનો વૈરાગ્ય અહીં દર્શાવ્યો છે. સંસાર પરિભ્રમણનિવૃત્તિ અને સાવદ્ય ઉપકરણનિવૃત્તિનો પવિત્ર વિચાર તત્ત્વજ્ઞાનીઓ નિરંતર કરે છે."

સાતમી ભાવનામાં સત્તાવન આશ્રવદ્વાર એટલે પાપને પ્રવેશ કરવાનાં પ્રનાલ વર્ણવેલાં છે. કુંડરિક મુનિએ હજાર વર્ષ ચારિત્ર પાળી પરિણામ બગડી જતાં પોતાના ભાઈએ રાજ્ય પાછું આપ્યું તે ગ્રહણ કર્યું, સર્વ તેને પતિત માની ધિક્કારતા હતા. તેનું વેર લેવાના વિચારમાં તે મરણ પામી સાતમી નરકે ગયો.

આઠમી સંવર ભાવનામાં પાપ-પ્રનાલરૂપ આશ્રવદ્વારને રોકવા વિષે જણાવી કુંડરિકના ભાઈ પુંડરિકે ભાઈનો મુનિવેશ ગ્રહણ કરી એવો નિશ્ચય કર્યો કે મારે મહર્ષિ ગુરુ કને જવું અને ત્યાર પછી જ અન્નજલ ગ્રહણ કરવાં. અણવાણે ચરણે પરવરતા પગમાં કાંકરા-કાંટા વાગવાથી લોહીની ધારાઓ ચાલી તોપણ તે ઉત્તમ ધ્યાને સમતા ભાવે રહ્યો એથી એ મહાનુભાવ મરીને સર્વાર્થસિદ્ધિ વિમાનમાં દેવરૂપે ઉપજ્યો.

બે હજાર દષ્ટાંતોની સમગ્ર સોળ ભાષાનો કરી બતાવ્યાં હતાં; તે જોઈ ત્યાંની જંગી સભા આનંદ આનંદમય થઈ ગઈ હતી. સભા સભાજનોના મુખમાંથી શ્રીમદ્‌ની અજબ શક્તિની અનેક પ્રકારે પ્રશંસા પ્રગટતી હતી. ઉપરાઉપરી પ્રશંસાનાં વાક્યો ગવાં જતાં હતાં. 'ગુજ-રાતી,' 'મુંબઈ સમાચાર,' 'લોકમિત્ર,' અને 'જ્ઞાનદર્શક,' પત્રોમાં પણ શ્રીમદ્‌નાં યશોગાન થવા લાગ્યાં.

બોટાદમાં એમણે એમના એક લક્ષાધિપતિ મિત્ર શેઠ હરિલાલ શિવલાલની સમક્ષ બાવન અવધાન કર્યાં હતાં. વચ્ચે કંઈ પણ પરિશ્રમથી પરિચય રાખ્યા વિના પરબારાં સોળ મુકાને બાવન અવધાન કર્યાં એ ઉપરથી શ્રીમદ્‌ના પરાક્રમ, હિમ્મત, શક્તિ અને બુદ્ધિબળના ચમત્કારનું કંઈક ભાન થશે.

બાવન કામ: ચોપાટે રમતા જવું, શેતરંજે રમતા જવું, ટકોરા ગણતા જવું, માળાના મણકા ગણતા જવું; સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર અને ભાગાકાર આપેલા ગણતા જવું, ગંજીફે રમતા જવું, સોળ ભાષાઓના શબ્દો યાદ રાખતા જવું, બે કોઠામાં આડાઅવળા અક્ષરથી કવિતાઓ માગેલા વિષયની કરાવતા જવું, આઠ ભિન્ન ભિન્ન માંગેલી સમસ્યાઓ પૂર્ણ કરતા જવું, સોળ જુદા જુદા માગેલાં વૃત્તોમાં માગેલા વિષયો તૈયાર કરાવતા જવું, એમ બાવન કામની શરૂઆત એક વખતે કરવી. એક કામનો કંઈક ભાગ કરી બીજા કામનો કંઈક ભાગ કરવો. પછી ત્રીજા કામનો કંઈક કરવો, પછી ચોથા કામનો કંઈક ભાગ કરવો. પછી પાંચમાનો એમ બાવને કામનો થોડો થોડો ભાગ કરવો. ત્યાર પછી વળી પહેલા કામ તરફ આવવું અને તેનો થોડો ભાગ કરવો. બીજાનો કરવો, ત્રીજાનો કરવો એમ સઘળાં કામ પૂર્ણ થતાં સુધી કર્યે જવું. એક સ્થળે ઊંચે આસને બેસીને એ બધાં કામમાં મન અને દૃષ્ટિ પ્રેરિત કરવી, લખવું નહિ કે બીજી વાર પૂછવું નહિ અને સઘળું સ્મરણમાં રાખી એ બાવને કામ પૂર્ણ કરવાં, કંઈક સમજાય તેવી સમજૂતી નીચે આપી છે.

(૧)—ચોપાટે રમતા જવું—ત્રણ જણ ચોપાટે બીજા રમતા હતા તેમની સાથે ચોપાટે રમતાં જતાં અને વચ્ચે બીજાં એકાવન કામ કરતાં જતાં છેવટે દાણા, પોગ, દાવ અને કાચાં કે ચાર રંગની સોગઠીઓ ધ્યાનમાં રાખીને કહી આપી હતી, ચોપાટ વચ્ચેથી ઉપાડી લેવામાં આવી હતી. પરંતુ તેના અંતઃકરણમાં બીજી ચોપાટ આલેખેલી હતી તેને એ ચોપાટની પણ શી જરૂર હતી ?

(૨)—ગંજીફે રમતા જવું—ચોપાટનો પાસો નાખ્યા પછી બીજા ત્રણ જણની સાથે શ્રીમદ્ ગંજીફે રમતા જતા હતા. અને છેવટે પોતાનાં તેર પત્તાં કહી આપ્યાં હતાં, એ પત્તાં માત્ર એક જ વાર જોવા આપી લઈ લેવામાં આવ્યાં હતાં.

(૩)—શેતરંજે રમતા જવું—તે જ વખતે શેતરંજ રમતા બીજા એક જણની સાથે ચિત્ત પરોવ્યું હતું. અવધાનની સમાપ્તિએ વચ્ચેથી ઉપાડી લીધેલ શેતરંજના પ્યાદા, ઊંટ, અશ્વ, હાથી, વજીર, બાદશાહ નંબરવાર કહી આપ્યાં હતાં.

(૪)—ટકોરા ગણવા—એ વખતે એક જણ બહાર ઊભો રહીને ઝાલરના ટકોરા વગાડતો હતો. તે યાદ રાખીને સઘળા છેવટે કહી દીધા હતા.

(૫)—પડતી સબોટી ગણવી—શ્રીમદ્ના વાંસા ઉપર વચ્ચે વચ્ચે તે કામની સાથે સબોટીઓ નાખવામાં આવતી હતી, તે કેટલી થઈ તે અવધાનની સમાપ્તિએ કહી દીધી હતી.

(૬, ૭, ૮, ૯)—બાદબાકી, ગુણાકાર, ભાગાકાર અને સરવાળા તે કામોની સાથે ગણવા આપ્યા હતા તે ગણીને ધ્યાનમાં રાખી છેવટે જવાબ કહી બતાવ્યા હતા.

(૧૦)—એક જણ હાથમાં માળાના મણકા ફેરવતો જતો હતો તેના તરફ શ્રીમદ્ની નજર હતી. તે માળા વચ્ચેથી અધૂરી મૂકવામાં આવી હતી, છેવટે તેમણે કેટલા મણકા ફર્યા તે કહી આપ્યું હતું.

' કવિતાને હિમ્મત ' વિષે—ભુજંગી છંદ

૩૩	૧૬	૩૨	૪૫	૮	૧૯	૩૬	૩૪	૧૧	૨૩	૨૧	૨૦
ભ	લી	કાં	નિ	સા	સા	ધ	રે	તું	ક	વિ	તા
૧૦	૧૮	૩૧	૭	૪૪	૨૭	૨	૩૭	૩૫	૧૨	૪૦	૩૮
પ	ડી	શો	ક	મા	કે	મ	તું	કા	વ્ય	ગી	તા?
૨૮	૨૬	૩૦	૧૫	૬	૪૩	૩	૪૨	૧૩	૪૬	૨૨	૪૭
હ	વે	જો	મ	ને	જો	ડ	તાં	હ	ર્ષ	દે	જે
૯	૧૭	૪૮	૨૫	૨૯	૫	૪	૪૧	૧૪	૧	૩૯	૨૪
કે	પા	તું	ક	ગી	મૂ	જ	મ	શા	ભ	લે	જે

(૨૯ થી ૩૬)—આઠ જુદી જુદી સમસ્યાઓ આપી હતી તેને વચ્ચે એકેકી કડી લખાવીને પૂર્ણ કરી હતી. છેવટે આઠ સમસ્યાઓ શ્રીમદે બોલી દેખાડી હતી.

(૩૭ થી ૫૨)—સોળ જણાએ જુદા જુદા સોળ વિષયોની જુદા જુદા વૃત્તમાં કવિતા માગી હતી. તે કવિતાની એકેકી કડી એકેકું કામ કરતાં જતાં શ્રીમદે પૂર્ણ કરાવી હતી અને છેવટે તે સોળે નવી કવિતાઓ શ્રીમદને મોઢે થઈ ગઈ હતી. તે પોતે ગાઈ બતાવી હતી. તેમાંના બેત્રણ નમૂના નીચે આપ્યા છે:

૧. ચંદ્રના રથને હરણિયાં શા માટે જોડયાં છે? તે માટે તર્ક દોડાવવો અને ઉપરની બે કડી પાછી વાણિયા ઉપર ઉતારવી, એ વિષય આપેલો."

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

" અંગે શૌર્ય દમામ નામ ન મળે, સત્તા રહી ના જરી!
પ્રેમી કાયરતા તણો અધિક છે, શાસ્ત્રે કથા એ ખરી;
ભાગી જાય જરૂર તે ભાયભર્યો, રે! દેખતાં કેસરી,
તે માટે રથ ચંદ્રને હરણિયાં જોડી દીધાં શ્રી હરિ!"

૧. [illegible]	૧
૨. [illegible]	૧
૩. [illegible]	૧
૪. [illegible]	૧
૫. [illegible], [illegible], [illegible] અને [illegible] [illegible]	૪
૬. [illegible] ...	૧
૭. [illegible]	૮
૮. [illegible] અને [illegible]	૧૧
૯. [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] આદિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અનુક્રમ [illegible]	૧૧
૧૦. [illegible]	૧
૧૧. [illegible]	૨
	૫૨

આમ આજના [illegible] ભોજન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] માત્ર છે.

આ ભોજન [illegible] [illegible] મનઃશક્તિમાં [illegible] કારણ કરવાં [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરવા પડે છે. [illegible] આપને [illegible] [illegible] છું કે આ [illegible] [illegible] રહી જાય છે. ([illegible] [illegible] [illegible] વાર ગયું નથી). આમાં કેટલુંક [illegible] સમજવું [illegible] [illegible] પરંતુ [illegible] છું કે તે સમજવું મનુષ્યને માટે છે. [illegible] [illegible] [illegible] છે. આપ નિર્ણય કરો કે આ એક

સ્વાને શ્રી વવાણીઆ બંદર
મિ. ૨. ૬-૧-૮-૧૯૪૨

મુગટમણિ રવજીભાઈ દેવરાજની પવિત્ર જનાગે,

વવાણીઆ બંદરથી વિ. રાયચંદ વિ. રવજીભાઈ મહેતાના પ્રેમપૂર્વક પ્રણામ માન્ય કરશોજી. અત્રે હું ધર્મ-પ્રભાવવૃત્તિથી કુશળ છું. આપની કુશળતા ચાહું છું. આપનો દિવ્ય પ્રેમભાવભૂષિત પત્ર મને મળ્યો, વાંચીને અત્યાનંદાર્ણવતરંગ રેલાયા છે; દિવ્ય પ્રેમ અવલોકન કરીને પરમ સ્મરણ આપનું ઊપજ્યું છે. આવા પ્રેમી પત્રો નિરંતર મળવા વિજ્ઞાપન છે અને તે સ્વીકૃત કરવી આપને હસ્તગત છે. એટલે ચિંતા જેવું નથી. આપે માગેલા પ્રશ્નોનો ઉત્તર અહીં આગળ આપી જવાની રજા લઉં છું.

પ્રવેશક:—આપનું લખવું ઉચિત છે. સ્વસ્વરૂપ ચીતરતાં મનુષ્ય ખચકાઈ જાય ખરો. પરંતુ સ્વસ્વરૂપમાં જ્યારે આત્મસ્તુતિનો કિંચિત્ ભાગ મળે ત્યારે, નહીં તો નહીં જ. આમ મારું મત છે. આત્મસ્તુતિનો સામાન્ય અર્થ પણ આમ થાય છે કે પોતાની જૂઠી આપવડાઈ ચીતરવી. અન્યથા આત્મસ્તુતિનું ઉપનામ પામે છે, પરંતુ ખરું લખાણ તેમ પામતું નથી. અને જ્યારે ખરું સ્વસ્વરૂપ આત્મસ્તુતિ ગણાય તો પછી મહાત્માઓ પ્રખ્યાતિમાં આવે જ કેમ? માટે સ્વસ્વરૂપની સત્યતા કિંચિત્ આપની માગણી ઉપરથી જણાવતાં અહીં આગળ મેં આંચકો ખાધો નથી, અને તે પ્રમાણે કરતાં ન્યાયપૂર્વક હું દોષિત પણ થયેલો નથી.

અ – પંડિત લાલાજી મુંબઈનિવાસીનાં અવધાનો સંબંધી આપે બહુએ વાંચ્યું હશે એઓ પંડિતરાજ અષ્ટાવધાન કરે છે, તે હિંદ-પ્રસિદ્ધ છે.

આ લખનાર બાવન અવધાન જાહેરમાં એક વખતે કરી ચૂક્યો છે; અને તેમાં તે વિજયવંત ઊતરી શક્યો છે. તે બાવન અવધાન:-

કલાકનું કેટલું કૌશલ્ય છે? ટૂંકો હિસાબ ગણીએ તોપણ બાવન શ્લોક તો એક કલાકમાં યાદ રહ્યા કે નહીં? સોળ નવા, આઠ સમસ્યા, સોળ જુદી જુદી ભાષાના અનુક્રમવિહીનના અને બાર બીજાં કામ મળી એક વિદ્વાને ગણતરી કરતાં માન્યું હતું કે ૫૦૦ શ્લોકનું સ્મરણ એક કલાકમાં રહી શકે છે. આ વાત હવે અહીં આગળ એટલેથી જ પતાવી દઈએ છીએ.

આ – તેર મહિના થયા દેહોપાધિ અને માનસિક વ્યાધિના પરિચયથી કેટલીક શક્તિ દાટી મૂકવા જેવી જ થઈ ગઈ છે. (બાવન જેવાં સો અવધાન તો હજુ પણ થઈ શકે છે) નહીં તો આપ ગમે તે ભાષાના સો શ્લોકો એક વખત બોલી જાઓ તો તે પાછા તેવી જ રીતે યાદમાં રાખી બોલી દેખાડવાની સમર્થતા આ લખનારમાં હતી. અને તે માટે તથા અવધાનોને માટે ' સરસ્વતીનો અવતાર ' એવું ઉપનામ આ મનુષ્યને મળેલું છે. અવધાન એ આત્મશક્તિનું કર્તવ્ય મને સ્વાનુભવથી જણાયું છે. આપનો પ્રશ્ન આવો છે કે " એક કલાકમાં સો શ્લોક સ્મરણભૂત રહી શકે ? " ત્યારે તેનો માર્મિક ખુલાસો ઉપરના વિષયો કરશે એમ જાણી અહીં આગળ જગ્યા રોકી નથી. આશ્ચર્ય, આનંદ અને સંદેહમાંથી હવે જે આપને યોગ્ય લાગે તે ગ્રહણ કરો.

ક્ર—મારી શું શક્તિ છે? કંઈ જ નથી. આપની શક્તિ અદ્ભુત છે. આપ મારે માટે આશ્ચર્ય પામો છો, તેમ હું આપને માટે આનંદ પામું છું.

આપ કાશીક્ષેત્ર તરફ સરસ્વતી સાધ્ય કરવા પધારનાર છો આમ જાણીને આનંદમાં હું ગુલતાન થયો છું. વારુ! આપ ન્યાયશાસ્ત્ર કયું કહો છો? ગૌતમ મુનિનું કે મનુસ્મૃતિ, હિંદુધર્મશાસ્ત્ર, મિતાક્ષરા, વ્યવહાર-મયૂખ આદિ પ્રાચીન ન્યાય-ગ્રંથો કે હમણાંનું બ્રિટિશ [illegible] [illegible]! એ તો ખુલ્લું છે; હું નથી સમજતો. મુનિનું ન્યાય-શાસ્ત્ર મુક્તિ-

ગ્રંથ એક દિવસમાં રચ્યો છે; જે હમણાં પ્રાંગધ્રાના એક ડૉક્ટર પ્રસિદ્ધ કરનાર છે.'

" એક ધર્માચાર્યે એક હજાર રૂપિયા આપવાનું કહ્યું હતું અને કહ્યું હતું કે મારા ધર્મના થોડાએક શ્લોકો કરી આપો, પરંતુ એથી એ દૈવાંશી નરનું મન ચળ્યું નહોતું. ધન્ય છે એની જનેતાને !"

" વૈરાગ્ય વિલાસ " નામે જૈનધર્મનું એક ચોપાનિયું હમણાં એઓ બહાર પાડે છે.

ઉપર જણાવેલા ગ્રંથોમાંથી ' મોક્ષમાળા ' સિવાય કોઈ ગ્રંથો હાલ ઉપલબ્ધ નથી. છપાવાની તૈયારી થયેલા જણાવ્યા છે તે છપાયા હશે કે નહિ તેની પણ માહિતી મળી નથી. પરંતુ ઉપરના વર્ણન ઉપરથી તે લેખકે તે ગ્રંથો દીઠા હોય એમ લાગે છે.

હાલ જે લખાણ ' શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ' ગ્રંથમાં છપાયું છે, તેમાં 'વચનામૃત 'ના મથાળા નીચે ૧૨૦ બોલ ' પુષ્પમાલા 'ની શૈલીમાં પણ ધાર્મિક વિષયની મુખ્યતા રાખી સૂત્રાત્મક ઉપદેશ રૂપે લખાયેલ છે. તેના સોળમાં ' વચનસપ્તશતી પુનઃ પુનઃ સ્મરણમાં રાખો ' એમ જણાવ્યું છે તે સૂચવે છે કે તેમણે સાતસો બોલ લખેલા છે. ' તત્ત્વજ્ઞાન ' નામનો તેમનાં વચનોમાંથી તૈયાર કરેલો નાનો સંગ્રહ બહાર પડેલો છે. તેમાં ' મહાનીતિ 'ના સાત સો બોલ આપેલા છે; તે પણ આ અરસામાં લખાયેલા લાગે છે*

સત્તરઅઢાર વર્ષની ઉમ્મરે શ્રીમદે લખેલા દાર્ષ્ટાંતિક દોહરા એંશી પ્રાપ્ત થયા છે, તે અપ્રગટ છે.[૧] તેમાં નીતિ–વ્યવહારની શિખામણ મુખ્ય છે. દરેક દોહરામાં ઘણું કરીને સિદ્ધાંતને પ્રથમ જણાવી તેને પુષ્ટ કરનાર દષ્ટાંત આપેલું છે. ઉદાહરણ :

" ફરી ફરી મળવો નથી, આ ઉત્તમ અવતાર;
કાળી ચૌદશ ને રવિ, આવે કોઈક વાર.

---

* સાતસો મહાનીતિ હમણાં........એક દિવસે તૈયાર કરી છે. છઠી આવૃત્તિ પાન. ૨૧ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

૧. પાંચમી આવૃત્તિ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રમાં છપાયા છે.

રાખું છું. અને સિદ્ધિ છતાં નહીં માનવાથી પ્રથમની માન્યતાની પણ સિદ્ધિ નથી અને તેમ થવાથી આરાધકતા નથી."

"મને આ મત કે તે મતની માન્યતા નથી, પણ રાગદ્વેષ રહિત થવાની પરમ જિજ્ઞાસા છે; અને તે માટે જે જે સાધન હોય, તે તે ઇચ્છ્યા કરવાં એમ માન્યતા છે. અને એ માટે મહાવીરનાં વચન પર મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે."

"અત્યારે એટલી પ્રસ્તાવના માત્ર કરી પ્રતિમા સંબંધી અનેક પ્રકારથી દર્શાવેલી મન જે સિદ્ધિ તે હવે કહું છું. તે સિદ્ધિને મનન કરતાં પહેલાં વાંચનારે નીચેના વિચારો કૃપા કરી લક્ષમાં લેવા."

"કોઈ ધર્મ માનનાર આખો સમુદાય કંઈ મોક્ષે જશે એવું શાસ્ત્રકારનું કહેવું નથી, પણ જેનો આત્મા ધર્મત્વ ધારણ કરશે, તે સિદ્ધિસંપ્રાપ્ત થશે; માટે સ્વાત્માને ધર્મબોધની પ્રથમ પ્રાપ્તિ કરાવવી જોઈએ. તેમાંનું એક આ સાધન પણ છે. તે પરોક્ષ અનુભવ્યા વિના ખંડી નાખવા યોગ્ય નથી."

"જો તમે પ્રતિમા માનનારા હો તો તેનાથી જે હેતુ પાર પાડવા પરમાત્માની આજ્ઞા છે તે પાર પાડી લેવો; અને જો તમે પ્રતિમાના ઉત્થાપક હો તો આ પ્રમાણોને યોગ્ય રીત વિચારી જોજો. બન્નેએ મને શત્રુ કે મિત્ર કંઈ માનવો નહીં. ગમે તે કહેનાર છે, એમ ગણી ગ્રંથ વાંચી જવો.

"મને સંસ્કૃત, માગધી કે કોઈ ભાષાનો મારી યોગ્યતા પ્રમાણે પરિચય નથી, એમ ગણી મને અપ્રમાણિક ઠરાવશો તો ન્યાયની પ્રતિકૂળ જવું પડશે; માટે મારું કહેવું શાસ્ત્ર અને આત્મ-મધ્યસ્થતાથી તપાસશો."

"યોગ્ય લાગે નહીં, એવા કોઈ મારા વિચાર હોય તો સહર્ષ પૂછશો, પણ તે પહેલાં તે વિષે તમારી સમજણથી શંકારૂપ નિર્ણય કરી બેસશો નહીં."

[illegible]

[illegible]

" [illegible]

" [illegible]

" [illegible]

"મોક્ષમાળા"ના પાઠ ૧૨માામાં ઉત્તમ ગૃહસ્થ વિષે તથા પાઠ ૪૪મામાં 'સામાન્ય મનોરથ' નામના કાવ્યમાં તેમ જ પાઠ ૫૫મામાં સામાન્ય નિત્યનિયમમાં ગૃહસ્થાશ્રમ સંબંધી પોતાના વિચારો કંઈક પ્રદર્શિત કર્યા છે. પરંતુ પાઠ ૬૧ થી ૬૬ સુધીમાં 'સુખ વિષે વિચાર' લખી સંક્ષિપ્ત નવલકથાના રૂપમાં દ્વારિકાના મહાધનાઢ્ય ધર્મમૂર્તિ શ્રાવક ગૃહસ્થનું ચિત્ર આલેખ્યું છે. તેમાં આદર્શ ગૃહસ્થ પોતાની ચર્યા વર્ણવે છે. તેમાંથી થોડું નીચે પ્રદર્શિત કર્યું છે, તે દરેક ગૃહસ્થે મનન કરવા યોગ્ય છે:

બહુધા મારા અનુચરો પણ સેવે છે. એઓ બધા એથી સાતા ભોગવી શકે છે. લક્ષ્મીની સાથે મારાં નીતિ, ધર્મ સદ્‌ગુણ, વિનય એણે જનસમુદાયને બહુ સારી અસર કરી છે. રાજા સહિત પણ મારી નીતિવાત અંગીકાર કરે તેવું થયું છે. આ સઘળું આત્મપ્રશંસા માટે હું કહેતો નથી, એ આપે સ્મૃતિમાં રાખવું; માત્ર આપના પૂછેલા ખુલાસા દાખલ આ સઘળું સંક્ષેપમાં કહેતો જઉં છું.

"આ સઘળાં ઉપરથી હું સુખી છું એમ આપને લાગી શકશે. અને સામાન્ય વિચારે મને બહુ સુખી માનો તો માની શકાય તેમ છે. ધર્મ, શીલ અને નીતિ તેમ જ શાસ્ત્રાવધાનથી મને જે આનંદ ઊપજે છે તે અવર્ણનીય છે. પણ તત્ત્વદૃષ્ટિથી હું સુખી ન મનાઉં. જ્યાં સુધી સર્વ પ્રકારે બાહ્ય અને અભ્યંતર પરિગ્રહ મેં ત્યાગ્યો નથી ત્યાં સુધી રાગદ્વેષનો ભાવ છે. જો કે તે બહુ અંશે નથી પણ છે; તો ત્યાં ઉપાધિ પણ છે. સર્વસંગ પરિત્યાગ કરવાની મારી સંપૂર્ણ આકાંક્ષા છે; પણ જ્યાં સુધી તેમ થયું નથી ત્યાં સુધી કોઈ પ્રિય જનનો વિયોગ, વ્યવહારમાં હાનિ, કુટુંબનું દુઃખ એ થોડે અંશે પણ ઉપાધિ આપી શકે. માટે કેવળ નિર્ગ્રંથ, બાહ્યાભ્યંતર પરિગ્રહનો ત્યાગ, અલ્પારંભનો ત્યાગ એ સઘળું નથી થયું. ત્યાં સુધી હું મને કેવળ સુખી માનતો નથી. હવે આપને તત્ત્વની દૃષ્ટિએ વિચારતા માલૂમ પડશે કે લક્ષ્મી, સ્ત્રી, પુત્ર કે કુટુંબ એ વડે સુખ નથી. અને એને સુખ ગણું તો જ્યારે મારી સ્થિતિ પતિત થઈ હતી ત્યારે એ સુખ ક્યાં ગયું હતું ? જેનો વિયોગ છે, જે ક્ષણભંગુર છે, અને જ્યાં અવ્યાબાધપણું નથી તે સંપૂર્ણ કે વાસ્તવિક સુખ નથી."

આ વિચારો શ્રીમદ્‌નું આદર્શ જીવન સમજવામાં ચાવી જેવા છે. મુખ્યત્વે એ જ લક્ષ રાખી નિર્ગ્રંથ દશા પ્રાપ્ત કરવી અને તેવા વિચારવાળાને સહાયક થવું એવી ભાવનાથી તેમનું પ્રવર્તન ગૃહસ્થ-અવસ્થામાં થયેલું તેમના પત્રરૂપ લેખો ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ જણાય છે.

ભાઈ સાથે મુંબઈમાં મોતીની આડતનો ધંધો કરતો હતો. નાના ભાઈને એક દિવસ વિચાર આવ્યો કે આજે આપણે મોટા ભાઈની પેઠે મોતીનો મોટો વેપાર કરવો. તેથી જે માલ બહાર દેશથી આવેલો તે લઈને એક દલાલને કહ્યું કે કોઈ સારા પ્રામાણિક શેઠ બતાવ. તેણે શ્રીમદ્‌નો ભેટો કરાવ્યો. તેમણે કરીને માલ ખરીદ્યો, નાણાં લઈને આરબ પોતાને ઘેર ગયો. એવામાં તેના મોટા ભાઈ મળ્યા તેમને વાત કરી. તેમણે જેનો માલ હતો તેનો કાગળ બતાવી કહ્યું કે આટલી કિંમત વગર માલ વેચવો નહીં એમ શરત કરી છે. અને આ તેં શું કર્યું ! તેથી તે ગભરાયો અને શ્રીમદ્ પાસે જઈને કરગરી પડ્યો અને કહ્યું કે આવી આફતમાં હું આવી પડ્યો છું. શ્રીમદે તેને કહ્યું કે આ તમારો માલ, એમ ને એમ પડ્યો છે. એમ કહી માલ પાછો સોંપી દીધો અને નાણાં ગણી લીધાં. જાણે કંઈ સોદો કર્યો જ નથી એમ ગણી, ઘણો નફો થવાનો હતો પણ તે જતો કર્યો. એ આરબ તેમને ખુદ ખુદા સમાન માનતો.

\+ \+ \+ \+

ગાંધીજી ' રાયચંદભાઈનાં કેટલાંક સ્મરણો ' તરીકે 'આત્મકથા'માં લખે છે : ' તેમની સાથેનો એક સંવાદ મને યાદ છે. એક વેળા હું મિસિસ ગ્લેડસ્ટનની ગ્લેડસ્ટન પ્રત્યેના પ્રેમની સ્તુતિ કરતો હતો. આમની સભામાં પણ મિસિસ ગ્લેડસ્ટન પોતાના પતિને ચા બનાવીને પાતાં, આ વસ્તુનું પાલન આ નિયમબદ્ધ દંપતીના જીવનનો એક નિયમ થઇ પડ્યો હતો. એ મેં ક્યાંક વાંચેલું, તે મેં કવિને વાંચી સંભળાવ્યું, ને તેને અંગે મેં દંપતીપ્રેમની સ્તુતિ કરી. રાયચંદભાઈ બોલ્યા, એમાં તમને મહત્ત્વનું શું લાગે છે ? મિસિસ ગ્લેડસ્ટનનું પત્નીપણું કે તેનો સેવાભાવ ! જો તે બાઈ ગ્લેડસ્ટનનાં બહેન હોત તો ? અથવા તેની વફાદાર નોકર હોત ને તેટલા જ પ્રેમથી ચા આપત તો ? એવી બહેનો, એવી નોકરોમાં દૃષ્ટાંતો આપણને આજે નહિ મળે ? અને

ભાઈ સાથે મુંબઈમાં મોતીની આડતનો ધંધો કરતો હતો. નાના ભાઈને એક દિવસ વિચાર આવ્યો કે આજે આપણે મોટા ભાઈની પેઠે મોતીનો મોટો વેપાર કરવો. તેથી જે માલ બહાર દેશથી આવેલો તે લઈને એક દલાલને કહ્યું કે કોઈ સારા પ્રામાણિક શેઠ બતાવ. તેણે શ્રીમદ્દનો ભેટો કરાવ્યો, તેમણે કસીને માલ ખરીદ્યો. નાણાં લઈને આરબ પોતાને ઘેર ગયો. એવામાં તેના મોટા ભાઈ મળ્યા તેમને વાત કરી. તેમણે જેનો માલ હતો તેનો કાગળ બતાવી કહ્યું કે આટલી કિંમત વગર માલ વેચવો નહીં એમ શરત કરી છે. અને આ તેં શું કર્યું ? તેથી તે ગભરાયો અને શ્રીમદ્ પાસે જઈને કરગરી પડ્યો અને કહ્યું કે આવી આફતમાં હું આવી પડ્યો છું. શ્રીમદે તેને કહ્યું કે આ તમારો માલ, એમ ને એમ પડ્યો છે. એમ કહી માલ પાછો સોંપી દીધો અને નાણાં ગણી લીધાં. જાણે કંઈ સોદો કર્યો જ નથી એમ ગણી, ઘણો નફો થવાનો હતો પણ તે જતો કર્યો. એ આરબ તેમને ખુદ ખુદા સમાન માનતો.

\+ \+ \+ \+

ગાંધીજી 'રાયચંદભાઈનાં કેટલાંક સ્મરણો' તરીકે 'આત્મકથા'માં લખે છે : 'તેમની સાથેનો એક સંવાદ મને યાદ છે. એક વેળા હું મિસિસ ગ્લેડસ્ટનની ગ્લેડસ્ટન પ્રત્યેના પ્રેમની સ્તુતિ કરતો હતો. આમની સભામાં પણ મિસિસ ગ્લેડસ્ટન પોતાના પતિને ચા બનાવીને પાતાં, આ વસ્તુનું પાલન આ નિયમબદ્ધ દંપતીના જીવનનો એક નિયમ થઈ પડ્યો હતો. એ મેં ક્યાંક વાંચેલું, તે મેં કવિને વાંચી સંભળાવ્યું, ને તેને અંગે મેં દંપતીપ્રેમની સ્તુતિ કરી. રાયચંદભાઈ બોલ્યા, એમાં તમને મહત્ત્વનું શું લાગે છે ? મિસિસ ગ્લેડસ્ટનનું પત્નીપણું કે તેનો સેવાભાવ ! જો તે બાઈ ગ્લેડસ્ટનનાં બહેન હોત તો ? અથવા તેની વફાદાર નોકર હોત ને તેટલા જ પ્રેમથી ચા આપત તો ? એવી બહેનો, એવી નોકરોમાં દૃષ્ટાંતો આપણને આજે નહિ મળે ? અને

નારીજાતને બદ. એવો પ્રેમ નરજાતિમાં જોયો હોત તો તમને સાનંદાશ્ચર્ય ન થાત? હું કહું છું તે વિચારજો.

'રાયચંદભાઈ પોતે વિવાહિત હતા. એ વેળા તો મને એમનું વચન કઠોર લાગેલું, એનું સ્મરણ છે; પણ તે વચને મને લોહચુંબકની જેમ પકડ્યો. પુરુષ ચાકરની એવી વફાદારીની કિંમત પત્નીની વફાદારી કરતાં તો હજાર ગણી ચડે! પતિ-પત્ની વચ્ચે ઐક્ય હોય એટલે તેમની વચ્ચે પ્રેમ હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. નોકર-શેઠ વચ્ચે તેવો પ્રેમ કેળવવો પડે. મારે પત્ની સાથે કેવો સંબંધ રાખવો? પત્નીને વિષયભોગનું વાહન બનાવવી એમાં પત્ની પ્રત્યે ક્યાં વફાદારી આવે છે? હું જ્યાં લગી વિષય-વાસનાને આધીન રહું ત્યાં લગી મારી વફાદારીની પ્રાકૃત કિંમત જ ગણાય' આ પ્રકારે ગાંધીજી બ્રહ્મચર્યની દિશાએ દોરાયા.

વળી ગાંધીજી ૧૫-૧૧-૧૯૨૧ના રોજ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જયંતી પ્રસંગે અમદાવાદમાં પ્રમુખસ્થાનેથી બોલે છે: "રાયચંદભાઈ સાથેનો મારો પ્રસંગ એક જ દિવસનો ન હતો. ઈ. સ. ૧૮૯૧ના જૂનની આખરે મુંબઈમાં ઊતરીને હું પહેલવહેલો જે ઘરમાં ગયેલો તે મને બરાબર યાદ છે. ડૉ. મહેતાએ ને ભાઈ રેવાશંકર જગજીવને મારી તેમની સાથે ઓળખાણ કરાવી. ત્યારથી એમના મરણાંત સુધી અમારો સંબંધ નિકટમાં નિકટ રહ્યો હતો. ઘણી વાર કહીને લખી ગયો છું કે મેં ઘણાના જીવનમાંથી ઘણું લીધું છે. પણ સૌથી વધારે કોઈના જીવનમાંથી મેં ગ્રહણ કર્યું હોય તો તે કવિશ્રીના જીવનમાંથી છે. દયાધર્મ પણ હું તેમના જીવનમાંથી શીખ્યો છું...ખૂન કરનાર ઉપર પણ પ્રેમ કરવો એ દયાધર્મ મને કવિશ્રીએ શીખવ્યો છે. એ ધર્મનું તેમની પાસેથી મેં કૂંડાં ભરીને પાન કર્યું છે. તેઓ ઘણી વાર કહેતા કે હું પાસેથી કોઈ બરછીઓ ભોંકે તે સહી શકું પણ જગતમાં જે જૂઠ, પાખંડ, અત્યાચાર ચાલી રહ્યાં છે, ધર્મને નામે જે અધર્મ વર્તી રહ્યો

છે તેની બરછી સહન થઈ શકતી નથી. અત્યાચારોથી ઊકળી રહેલા તેમને ઊકળી જતાં મેં ઘણી વાર જોયા છે. તેમને આખું જગત પોતાના સગા જેવું હતું. આપણાં ભાઈ કે બહેનને મરતાં જોઈને જે ક્લેશ આપણને થાય છે. તેટલો ક્લેશ તેમને જગતમાં દુઃખને, મરણને જોઈને થતો.

કવિશ્રી કહેતા કે "જૈનધર્મ જો શ્રાવકોના હાથમાં ન ગયો હોત તો એનાં તત્ત્વો જોઈને જગત ચકિત થાત. વાણિયાઓ તો જૈન ધર્મતત્ત્વોને વગોવી રહ્યા છે."

પોતાના બે વર્ષના (મુંબઈના) ગાઢ પરિચયમાં ગાંધીજીએ શ્રીમદ્‌ને જે વૈરાગ્ય અને વીતરાગતાયુક્ત જોયેલા તેનું શબ્દચિત્ર એક કુશળ ચિત્રકારને છાજે તેવું આપે છે:—

૧. "અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે?
ક્યારે થઈશું બાહ્યાંતર નિર્ગ્રંથ જો!
સર્વ સંબંધનુ બંધન તીક્ષ્ણ છેદીને,
વિચરશું કવ મહત્ પુરુષને પંથ જો. અપૂર્વ

૨. સર્વ ભાવથી ઔદાસીન્ય વૃત્તિ કરી,
માત્ર દેહ તે સંયમહેતુ હોય જો;
અન્ય કારણે અન્ય કશું કલ્પે નહીં,
દેહે પણ કિંચિત્ મૂર્ચ્છા નવ જોય જો. અપૂર્વ."

જે વૈરાગ્ય એ કડીઓમાં ઝળહળી રહ્યો છે તે મેં તેમના બે વર્ષના ગાઢ પરિચયમાં ક્ષણે ક્ષણે તેમનામાં જોયેલો. તેમનાં લખાણોની એક અસાધારણતા એ છે કે પોતે જે અનુભવ્યુ તે જ લખ્યું છે. તેમાં ક્યાંયે કૃત્રિમતા નથી. બીજાની ઉપર છાપ પાડવા સારુ એક લીટી સરખી લખી હોય એમ મેં નથી જોયું. તેમની પાસે હંમેશાં કંઈક ધર્મપુસ્તક અને એક કોરી ચોપડી પડેલાં હોય.

એ ચોપડીમાં પોતાના મનમાં જે વિચારો આવે તે લખી નાંખે. કોઈ વેળા ગદ્ય ને કોઈ વેળા પદ્ય...

ખાતાં બેસતાં, સૂતાં, પ્રત્યેક ક્રિયા કરતાં તેમનામાં વૈરાગ્ય તો હોય જ. કોઈ વખત આ જગતમાં કોઈ પણ વૈભવને વિષે તેમને મોહ થયો હોય એમ મેં નથી જોયું.

તેમની રહેણીકરણી હું આદરપૂર્વક પણ ઝીણવટથી તપાસતો. ભોજનમાં જે મળે તેથી સંતુષ્ટ રહેતા. પહેરવેશ સાદો પહેરણ, અંગરખું, ખેસ, ગરલસૂતરો ફેંટો ને ધોતી, એ કંઈ બહુ સાફ કે ઈસ્ત્રીબંધ રહેતાં એમ મને સ્મરણ નથી. ભોંયે બેસવું, ખુરશીએ બેસવું બંને સરખાં હતાં. સામાન્ય રીતે પોતાની દુકાનમાં ગાદીએ બેસતા.

તેમની ચાલ ધીમી હતી, અને જોનાર સમજી શકે કે ચાલતાં પણ પોતે વિચારમાં ગ્રસ્ત છે. આંખમાં ચમત્કાર હતો, અત્યંત તેજસ્વી; વિહ્વળતા જરાએ ન હતી. આંખમાં એકાગ્રતા લખેલી હતી. ચહેરો ગોળાકાર, હોઠ પાતળા, નાક અણીદાર નહિ, ચપટું પણ નહિ. શરીર એકવડું, કદ મધ્યમ, વર્ણ શ્યામ, દેખાવ શાંત મૂર્તિનો હતો. તેમના કંઠમાં એટલું બધું માધુર્ય હતું કે તેમને સાંભળતાં માણસ થાકે નહિ. ચહેરો હસમુખો ને પ્રફુલ્લિત હતો, જેની ઉપર અંતરાનંદની છાયા હતી. ભાષા એટલી પરિપૂર્ણ હતી કે તેમને પોતાના વિચારો બતાવતાં કોઈ દિવસ શબ્દ ગોતવો પડ્યો છે, એમ મને યાદ નથી. કાગળ લખવા બેસે ત્યારે ભાગ્યે જ શબ્દ બદલતાં મેં તેમને જોયા હશે; છતાં વાંચનારને એમ નહિ લાગે કે ક્યાંયે વિચાર અપૂર્ણ છે કે વાક્યરચના તૂટેલી છે, અથવા શબ્દની પસંદગીમાં ખોડ છે.

આ વર્ણન સંયમીને વિષે સંભવે. બાહ્યાડંબરથી મનુષ્ય વીતરાગી નથી થઈ શકતો. વીતરાગતા એ આત્માની પ્રસાદી છે. અનેક જન્મના પ્રયત્ને મળી શકે છે એમ હર કોઈ માણસ અનુભવી શકે છે. રાગોને

જાયું ? જેને ન સમજાયું હોય અને પૂછે તેને ફરીથી સમજાવતા; તેમ છતાં ન સમજાય તો કહેતા કે અમે કહીએ છીએ તે બરાબર છે અને છેવટે એ પ્રકારે સમાજાયે છૂટકો છે.

× × × ×

ખંભાતવાળા ભાઈ ત્રિભોવનદાસ મુંબઈ જતા ત્યારે શ્રીમદ્‌નો સમાગમ કરવા તેમને ઘેર જતા. એક વખત શ્રીમદ્ પોતાની પુત્રી કાશીબહેન ત્રણેક વર્ષના હતી, તેની સાથે ગમ્મત કરતાં પૂછે છે: "તું કોણ છે?" કાશીબહેન બોલી: "હું કાશી છું." શ્રીમદે કહ્યું: "ના તું આત્મા છે."

કાશીબહેને કહ્યું: "ના, હું તો કાશી છું." એવામાં ત્રિભોવનદાસ આવ્યા. તેમને શ્રીમદે કહ્યું કે "આને હજી ત્રણ વર્ષ પણ પૂરાં થયાં નથી. પોતાનું નામ "કાશી" પાડયું છે એવી સમજણ સંસ્કારો તો થોડી મુદતના છે; છતાં એને કહીએ છીએ કે તું આત્મા છે, ત્યારે કહે છે ના, હું તો કાશી છું. આવી ગાઢદશા છે."

× × × ×

દિગંબર પંડિત શ્રી ગોપાળદાસજી બરૈયાએ શ્રીમદ્ દિગંબર મંદિરમાં સ્વાધ્યાય કરતા હતા ત્યારે, વિનંતી કરેલ કે "ગોમટસાર"ના અનુવાદમાં જે ત્રુટિઓ જણાય છે, તે પૂરી કરી દેશો?"

શ્રીમદે ઉત્તર આપ્યો: "અમે તો શાસ્ત્ર માત્ર આત્માને અર્થે વાંચીએ છીએ."

× × × ×

માંડવી દેરાસરમાંથી "લોકપ્રકાશ" અને "ષોડશક" મગાવી ચારેક દિવસમાં હસ્તલિખિત તે મોટા ગ્રંથો વાંચી તેની પાનવાર વિગત કહી બતાવતા.

× × × ×

એક દિવસ મુંબઈ તારદેવને રસ્તે ફરવા ગયેલા; રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં ગ્રંથનું નામ, તેના કર્તાનું નામ, તે ગ્રંથનો પ્રથમ શ્લોક અને છેલ્લો શ્લોક; પછી બીજા ગ્રંથનું નામ આદિ એમ એક કલાક ફર્યા ત્યાં સુધી બોલતા જ ગયા.

× × ×

શ્રીમદ્ મુંબઈ વ્યાપારમાં જોડાયા ત્યારથી ભાગીદારો સાથે કેમ પ્રવર્તવું તેનો નિર્ણય તેમણે કરી રાખેલો. તે તેમની રોજનીશી (સં. ૧૯૪૬ની)માં છે, તે સર્વ સમાજને આદર્શ રૂપ છે, તેમ જ નિવૃત્તિપરાયણ જીવનનો લક્ષ સાચવી રાખીને કેવી રીતે વ્યાપારમાં ઝંપલાવેલું અને આદર્શને અખંડિત રાખેલો તે દર્શાવે છે :—

૧ "કોઈના પણ દોષ જો નહિ. તારા પોતાના દોષથી જે જે થાય છે તે થાય છે એમ માન."

૨ તારી (આત્મ)પ્રશંસા કરીશ નહિ; અને કરીશ તો તું જ હલકો છે એમ હું માનું છું.

૩ જેમ બીજાને પ્રિય લાગે તેવી તારી વર્તણૂક કરવાનું પ્રયત્ન કરજે. એકદમ તેમાં તને સિદ્ધિ નહિ મળે, વા વિઘ્ન નડશે, તથાપિ દૃઢ આગ્રહથી હળવે હળવે તે ક્રમ પર તારી નિષ્ઠા લાવી મૂકજે.

૪ તું વ્યવહારમાં જેનાથી જોડાયો હો તેમનાથી અમુક પ્રકારે વર્તવાનો નિર્ણય કરી તેને જણાવ. તેને અનુકૂળ આવે તો તેમ; નહિ તો તે જણાવે તેમ પ્રવર્તજે. સાથે જણાવજે કે તમારા કાર્યમાં (જે મને સોંપો તેમાં) કોઈ રીતે મારી નિષ્ઠાથી કરીને હાનિ નહિ પહોંચાડું. તમે મારા સંબંધમાં બીજી કંઈ કલ્પના કરશો નહિ. મને વ્યવહાર સંબંધી અન્યથા લાગણી નથી તેમ હું તમારાથી અન્યથા વર્તવા ઈચ્છતો નથી, એટલું જ નહિ, પણ કંઈ મારું વિપરીતાચરણ મન વચન કાયાએ થયું, તો તે માટે પશ્ચાત્તાપી થઈશ. એમ નહિ કરવા આગળથી બહુ સાવચેતી રાખીશ. તમે સોંપેલું કામ કરતાં હું

નિવૃત્તિમાંની રહીશ. મારી ગરજને માટે મને પૈસા આપજો: તે મદદ કરીશ. મારું આયુષ્ય ત્યાં સુધી રૂપાને પણ તમારો દેશ ના તમારા શરણમાં રહી પણ આગળી આનાગમ કરવાના કરીશ નહિ. તમને કાંઈ જ્ઞાનની શંકા થાય તો મને જણાવશો. તો તમારા ઉપકાર માનીશ. અને તેનો ખરો ખુલાસો કરીશ. ખુલાસો નહીં હોય તો મૌન રહીશ, પરંતુ અસત્ય બોલીશ નહીં. માત્ર તમારી પાસેથી એટલું જ ઇચ્છું છું કે કોઈ પણ પ્રકારે તમે મને નિમિત્ત રાખી અશુભ યોગમાં પ્રવૃત્તિ કરશો નહીં; તમારી ઇચ્છાનુસાર તમે વર્તજો, તેમાં મારે કંઈ પણ અધિક કહેવાની જરૂર નથી. માત્ર મને મારી નિવૃત્તિ–શ્રેણીમાં વર્તવા દેતાં, કોઈ રીતે તમારું અંતઃકરણ ટૂંકું કરશો નહીં; અને ટૂંકું કરવા જો તમારી ઇચ્છા હોય તો પ્રતીત કરીને મને આગળથી જણાવી દેજો. તે શ્રેણીને સાચવવા મારી ઇચ્છા છે અને તે માટે જોશો હું યોગ્ય કરી લઈશ. મારું ચાલતાં સુધી તમને દુભાવીશ નહીં અને છેવટે એ જ નિવૃત્તિશ્રેણી તમને અપ્રિય હશે તોપણ હું જેમ બનશે તેમ જાળવણીથી, તમારી સમીપથી, તમને કોઈ પણ જાતની હાનિ કર્યા વગર બનતો લાભ કરીને, હવે પછીના ગમે તે કાળ માટે પણ તેવી ઇચ્છા રાખીને ખસી જઈશ."

શ્રીયુત માણેકલાલ ઘેલાભાઈ શ્રીમદ્ વિષે લખે છે કે અમારી ભાગીદારીનાં કેટલાંક વર્ષ તો સાહસિક વ્યાપારના ખેડાણમાં ગયેલાં; અને તે સમયે તેઓની વ્યાપાર અને વ્યવહારકુશળતા એવી ઉત્તમ હતી કે અમે વિલાયતના કેટલાક વ્યાપારીઓ સાથે કામ પાડતા હતા; તેઓ અમારી કામ લેવાની પદ્ધતિથી દેશીઓની કાબેલિયત માટે પ્રશંસા કરતા હતા. અમારા આ વ્યાપારની કૂંચીરૂપ ખરું કહીએ તો શ્રીમાન્ રાજચંદ્ર હતા.

૧૨

અમદાવાદના ઓળખીતાઓમાંથી યથાર્થ ઓળખનાર

મુંબઈથી વવાણિયા જતાં શ્રીમદ્ સં. ૧૯૪૩માં શેઠ પાનાચંદ ઝવેરચંદવાળાને ત્યાં અમદાવાદ ઊતર્યા હતા. તે શેઠના એક માણસને સાથે લઈ મલસાંચંદ જેચંદની પેઢીએ તેઓ ગયા હતા. તે માણસે શ્રીમદ્‌ની ઓળખાણ શેઠ જેસંગભાઈ ઉજમશીભાઈ તથા તેમના વડીલ લહેરાભાઈ તથા રંગજીભાઈ વગેરેને આપી કે આ મહેમાન આપણા સ્વધર્મી છે અને વિદ્વાન કવિ છે. તે વખતે વંડાના કારભારી લીલાધરભાઈ વકીલ ત્યાં બેઠા હતા. તેમણે શ્રીમદ્‌ની પાસે એક કાવ્ય રચવાની માગણી કરી; એટલે શ્રીમદે મનમાં એક કાવ્ય રચી સામા માણસને ખાનાં પાડેલો કાગળ આપી તેમાં આડાઅવળા ખાનામાં અક્ષરો લખાવ્યા અને બધાં ખાનાં પુરાઈ જતાં અનુક્રમે વાંચતાં એક સુંદર કાવ્ય થયું. તે વાંચી સર્વને આનંદ થયો હતો.

'મોક્ષમાળા' છપાવવા માટે શ્રીમદ્ સં. ૧૯૪૪માં ફરી અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે પણ પ્રથમ શેઠ પાનાચંદ ઝવેરચંદને ત્યાં ઊતર્યા હતા, પછી ટંકશાળમાં શેઠ ઉમાભાઈને ઘેર રહ્યા હતા. શેઠ જેસંગભાઈ ઉજમશીભાઈના સ્નેહી મોરબીવાળા વિનયચંદ પોપટલાલ દફતરીનો કાગળ લઈ શ્રીમદ્ શેઠ જેસંગભાઈ પાસે આવ્યા હતા. તે ભલામણ-પત્ર–અનુસાર 'મોક્ષમાળા' છપાયા પછી તેની અમુક પ્રતો લેવા વગેરેની મદદ તેમણે યથાશક્તિ કરી હતી. તેમના ઉતારે શેઠ જેસંગભાઈ ઘણી વખત રાત્રે જતા. શ્રીમદ્ તેમના મનની વાતો જાણીને પ્રગટ કહેતા તેથી તેમને તથા સમાગમમાં આવનારને આશ્ચર્ય લાગતું અને વિદ્વાન મોટા માણસ છે એમ જાણી શકેલા. પણ આત્મકલ્યાણની ભૂખ તે વખતે લાગેલી નહિ તેથી યથાર્થ ઓળખાણ થયેલું નહિ. બહારની આડત સાથે વિશેષ સંબંધ હોવાથી પ્રસંગોપાત્ત શેઠ જેસંગ-

આત્મિકપરિચય થયું હતું. ત્યાં ત્રિભોવન ભાણજી મારફત તેમના નાના ભાઈ શ્રી જૂઠાભાઈને તેમના મકાનમાં સમાગમ થયો હતો. શ્રી જૂઠાભાઈ શ્રીમદ્‌ની અવસ્થા સમજતા. તેથી તેમને શ્રીમદ્‌નો વિશેષ પરિચય થયો અને પૂર્વના સંસ્કારને લીધે ખાસ ઓળખાણ થયું; અને શ્રીમદ્‌ પ્રત્યે તેમનો પૂજ્યભાવ વધતો ગયો. આ વખતે શ્રી જૂઠાભાઈ સાથે શ્રીમદ્‌ તેમની દુકાને ઘણી વખત જતા, બેસતા અને બોધના મનની વાતો ઘણી કરતા તેથી તેમને વિનોદ ઉપજતો.

શેઠ દલપતભાઈ ભાગુભાઈને શ્રીમદે એ અરસામાં આત્માન કરી ગયાં હતાં. તે જોઈને તથા દરરોજના પરિચયથી આત્મઅવલોકનની છાપ પડવાથી શ્રી જૂઠાભાઈને શ્રીમદ્‌ના સમ્યગ્દર્શનાદિ અંતરગુણોની યથાર્થ ઓળખાણ પડેલી; તેથી તે શ્રીમદ્‌ના બહુ બહુ ગુણગ્રામ કરતા.

એક વખત શેઠ દલપતભાઈનો પુસ્તક ભંડાર જોવા શ્રીમદ્ શ્રી જૂઠાભાઈ સાથે પધારેલા તે વિષે શ્રી જૂઠાભાઈએ શેઠ જેસંગભાઈને વાત કરેલ કે શ્રીમદ્ પુસ્તકોનાં પાનાં માત્ર ફેરવી જતા અને તે પુસ્તકોનું રહસ્ય સમજી જતા.

વવાણિયા જઈ આવી ફરી સં. ૧૯૪૫માં કાર્તિક સુદ ૧૫ લગભગ શ્રીમદ્ અમદાવાદમાં પધાર્યા હતા. તે વખતે ઘણા જિજ્ઞાસુઓ તેમની પાસે જ્ઞાનવાર્તા કરવા આવતા. તે વખતે સાધ્વી દિવાળીબાઈ ત્યાં હતાં; તેમની સાથે શ્રી જૂઠાભાઈ અને તેમના કાકા કર્મચંદભાઈ સમક્ષ જ્ઞાનઅર્થે પ્રશ્નોત્તર થતા. શ્રી જૂઠાભાઈના ગાઢ પરિચયમાં આવ્યા પછી શ્રીમદ્ અમદાવાદ આવતા ત્યારે તેમને ત્યાં જ ઊતરતા. શ્રી જૂઠાભાઈ શ્રીમદ્ સાથે મોરબીમાં દોઢ બે માસ રહેલા; એક વખત શ્રીમદ્‌ની સાથે ભરૂચ પણ ગયેલા. પત્રવ્યવહાર પણ ધર્મનિમિત્તે તેમને પરસ્પર થતો. શ્રી જૂઠાભાઈની શરીરપ્રકૃતિ આ અરસામાં માંદગી લીધે બહુ નરમ રહેતી, અને વૈરાગ્યવૃત્તિ પણ વર્ધમાન થતી જતી હતી.

ખંભાતથી ભાઈ અંબાલાલ લાલચંદ અને એકબે ભાઈઓ કોઈ લગ્ન પ્રસંગે અમદાવાદ આવેલા, તે સરખી ઉંમરના હોવાથી શ્રી જૂઠાભાઈને ત્યાં જતા. વરઘોડો નીકળવાનો હતો ત્યારે ભાઈ અંબાલાલ વગેરે શ્રી જૂઠાભાઈને બોલાવવા આવ્યા કે ચાલો વરઘોડામાં જઈએ. તે સાંભળી યુવાન વય છતાં સ્વાભાવિક વૈરાગ્યવંત શ્રી જૂઠાભાઈને તે ગમ્યું નહિ અને શ્રીમદ્ વિષે કંઈ વાત તેમને કહેવાની ઊર્મિ થઈ આવી પણ પાછું મન ખેંચી લઈ એટલું બોલ્યા કે ક્યાં પ્રતિબંધ કરું ? તે સાંભળી તે ભાઈઓએ પૂછ્યું કે શું કહો છો ? અમને સમજાયું નહિ. તેમના વૈરાગ્યની છાપ તે ભાઈઓ ઉપર પણ પડી તેથી તે તેમની પાસે તેમને કહેવાનું હોય તે સાંભળવા બેઠા. શ્રીમદ્ સંબંધી ગુણગ્રામ તેમણે કર્યા અને તેમના આવેલા પત્રો તેમને વંચાવ્યા. તે વાંચી તે સંસ્કારી ભાઈઓને પણ શ્રીમદ્‌નાં દર્શન સમાગમની અભિલાષા થઈ. તેથી તે પત્રોની નકલો તેમણે ઉતારી લીધી અને શ્રીમદ્‌ને ખંભાત પધારવા વિનંતિ પત્રથી કરી. લગ્નનિમિત્તે અમદાવાદ આવેલા છતાં શ્રી જૂઠાભાઈના સમાગમે તેમને ધર્મની લગની લાગી ગઈ.

શ્રી જૂઠાભાઈનું શરીર સં. ૧૯૪૫-૪૬ એ ઉપરાઉપરી બે વર્ષ રોગગ્રસ્ત રહેતું. તે પ્રસંગે શ્રીમદે લખેલા અનેક પત્રો ધર્મધ્યાન પ્રેરનારા તેમને બહુ લાભદાયક નીવડ્યા હતા અને પરિણામે " મોક્ષમાર્ગને દે એવું સમ્યક્ત્વ " તેમના અંતરમાં પ્રકાશ્યું હતું.

શ્રી જૂઠાભાઈના અવસાન સંબંધી સં. ૧૯૪૬ના વૈશાખ વદ ૭ના રોજ શ્રીમદ્ લખે છે : " આ ઉપાધિમાં પડ્યા પછી જો મારું લિંગદેહજન્યજ્ઞાનદર્શન તેવું જ રહ્યું હોય, યથાર્થ જ રહ્યું હોય તો જૂઠાભાઈ અસાડ સુદી ૯ ગુરુની રાત્રે સમાધિશીત થઈ આ ક્ષણિક જીવનનો ત્યાગ કરી જશે, એમ તે જ્ઞાન સૂચવે છે."

અવસાન સંબંધી શ્રી જૂઠાભાઈને કહેવા ભાઈ છગનલાલ બેચરલાલને શ્રીમદે અગાઉથી લખેલું હતું. શ્રી જૂઠાભાઈની વૈરાગ્યદશા

[illegible]

[illegible] વિરમું છું........ ...

[illegible] એમ હું કહું છું."

૧૩

ભગતના ગામના આત્મવિભૂતિ શ્રી સૌભાગ્યભાઈ

[illegible] ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અને [illegible] વચ્ચે [illegible] હિંદુસ્તાનમાં પ્રખ્યાત હતી. તે વખતે કાઠિયાવાડનું [illegible] ગામ જે 'ભગતનું ગામ' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે ત્યાં લલ્લુભાઈ નામે એક ધાર્મિક શેઠ રહેતા હતા. તેમની લક્ષ્મી સંપત્તિ પ્રથમ સ્થિતિ ઘણી સારી હતી, પણ પુણ્યનો ઉદય પૂરો થતાં સંપત્તિ ઘટવા લાગી એટલે ત્યારે તેમણે વિચાર કર્યો કે મારવાડમાં સાધુઓ મંત્રવિદ્યા જાણનારા ઘણા રહેતા છે, તેમાંના કોઈની કૃપાથી લક્ષ્મી ફરી પ્રાપ્ત થાય તેવી તજવીજ કરવી. એમ વિચારી તે મારવાડમાં ગયા અને કોઈ પ્રભાવિક સાધુનો પરિચય કરી તેમને પ્રસન્ન કર્યા. એકાંતમાં પોતાની સ્થિતિ જણાવી કોઈ સ્થિતિ સુધરે તેવો ઉપાય બતાવવા વિનતિ કરી. પરંતુ તે અધ્યાત્મપ્રિય સાધુએ શેઠ લલ્લુભાઈને પાછો [illegible] અને આવા [illegible] તમે ત્યાગી પાસેથી આત્માની વાત પામવાનું કરી ધન આપવાની વાત કરો છો એ તમને ઘટ

દુકાને બેઠેલા હતા. સોભાગ્યભાઈ આવતાં પહેલાં તેમણે પોતાના નિર્મળ જ્ઞાનથી જાણ્યું કે સોભાગ્યભાઈ નામના માણસ 'બીજ-જ્ઞાન'ની વાત બતાવવા આવે છે. તેથી એક કાગળની કાપલી ઉપર તે જે કહેવા ધારતા હતા તે લખી ગાદી પાસેના ગલ્લામાં કાપલી મૂકી. સોભાગ્યભાઈ આવ્યા એટલે શ્રીમદ્ બોલ્યા : 'આવો, સોભાગ્યભાઈ.' સોભાગ્યભાઈને નવાઈ લાગી કે મને એ ઓળખતા નથી, અને નામ દઈને ક્યાંથી બોલાવ્યો ? પરંતુ તે કંઈ પૂછે તે પહેલાં શ્રીમદે કહ્યું : "આ ગલ્લામાં એક કાપલી છે તે કાઢીને વાંચો."

સોભાગ્યભાઈએ કાપલી કાઢી વાંચી જોઈ તો તેમના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તેમને જે વાત કરવી હતી તે બધાંનું લખાણ જોઈ તેમને એમ થયું કે આ કોઈ અલૌકિક જ્ઞાન પામેલા મહાપુરુષ છે. એમને મારે શું બતાવવાનું હોય ? મારે ઊલટું તેમની પાસેથી વિશેષ જ્ઞાન મેળવવું. પરંતુ તેમના જ્ઞાનની વિશેષ પરીક્ષા કરવા તેમણે શ્રીમદ્‌ને પૂછ્યું : "સાયલામાં અમારા ઘરનું બારણું કયા દિશામાં છે ?" શ્રીમદે અંતર્જ્ઞાનથી જાણી યથાર્થ ઉત્તર દીધો એટલે સોભાગ્ય-ભાઈએ કહ્યું કે આપનું જ્ઞાન સાચું છે.

આ પ્રથમ પ્રસંગથી સોભાગ્યભાઈને શ્રીમદ્ પ્રત્યે પૂજ્યબુદ્ધિ થઈ હતી. પણ ડુંગરશી ગોસળીઆ કરીને એક યોગના અભ્યાસીની તેમને સોબત હતી અને તેમના કેટલાક ચમત્કાર તથા વાતચીતથી તેમના ઉપર ચોટ થયેલી હતી. પરંતુ શ્રીમદ્ સાથે તેમને પત્રવ્યવહાર ઘણો રહ્યો અને પૂજ્યબુદ્ધિ વર્ધમાન થઈ. પતિવ્રતા જેટલી તેમની પરમભક્તિ થતાં ગોસળીઆ પ્રત્યેની માન્યતા દૂર થઈ એક સત્ય શરણ તે પામ્યા હતા.

છેલ્લી વખતે શ્રીમદ્ સાયલે પધાર્યા હતા ત્યારે તેમને વળાવવા જતાં નદી રસ્તામાં આવી. તે વખતે સૂર્યોદય વેળાએ શ્રી સોભાગ્ય-ભાઈએ જણાવ્યું : "ઊગતા સૂર્યની સાખે, નદીની સાખે, સત્પુરુષની સાખે આ સોભાગ્યને આપના સિવાય બીજું રટણ ન હો !"

એક પત્રથી શ્રી સોભાગ્યભાઈ સં. ૧૯૫૩ જેઠ સુદ ૧૪ ને રવિવારે શ્રીમદ્‌ને લખી જણાવે છે :

" આ કાગળ છેલ્લો લખી જણાવું છું...હવે આ પામર સેવક ઉપર બધી રીતે આપ કૃપાદૃષ્ટિ રાખશો...દેહ ને આત્મા જુદા છે. દેહ જડ છે, આત્મા ચૈતન્ય છે. તે ચૈતન્યનો ભાગ પ્રત્યક્ષ જુદો સમજમાં આવતો નહોતો. પણ દિન આઠ થયાં આપની કૃપાથી અનુભવગોચરથી બેધ્ધાટ જુદા દેખાય છે. અને રાતદિવસ આ ચૈતન્ય અને આ દેહ જુદા એમ આપની કૃપાદૃષ્ટિથી સહજ થઈ ગયુ છે; એ આપને સહજ જણાવવા લખ્યું છે.

" ગોસળીઆ વિષે જે કંઈ આસ્થા હતી તે બિલકુલ નીકળી ગઈ છે. તો હવે વખતોવખત બોધ આપવાના પત્રો આપ આપની ઇચ્છા પ્રમાણે લખી મને મોટી પાયરીએ ચઢાવશો.

" વગર ભણ્યે, વગર શાસ્ત્ર વાંચ્યે થોડા વખતમાં આપના બોધથી અર્થ વગેરેનો ઘણો ખુલાસો થઈ ગયો છે. જે ખુલાસો પચીસ વર્ષે થાય એવો નહોતો તે થોડા વખતમાં આપની કૃપાથી થયો છે."

શ્રીમદે છેવટે ત્રણ પત્ર શ્રી સોભાગ્યભાઈ ઉપર લખેલા ' શ્રીમદ્‌ રાજચંદ્ર ' ગ્રંથમાં આંક ૭૭૯, ૭૮૦, ૭૮૧ રૂપે છપાઈ ગયા છે. તે સમાધિમરણને ઇચ્છનાર દરેક મુમુક્ષુએ વિચારવા યોગ્ય છે.

આર્ય શ્રી સોભાગ્યભાઈનો દેહ સં. ૧૯૫૩ના જેઠ વદ ૧૦ને દિવસે છૂટયો હતો. તે વિષે જણાવતાં શ્રીમદ્‌ લખે છે :

" જીવને દેહનો સંબંધ એ જ રીતે છે. તેમ છતાં પણ અનાદિથી તે દેહને ત્યાગતાં જીવ ખેદ પામ્યા કરે છે, અને તેમાં દૃઢ મોહથી એકપણાની પેઠે વર્તે છે. જન્મમરણાદિ સંસારનું મુખ્ય બીજ એ જ છે. શ્રી સોભાગે તેવા દેહને ત્યાગતાં મોટા મુનિઓને દુર્લભ એવી નિશ્ચળ અસંગતાથી નિજ ઉપયોગમય દશા રાખીને અપૂર્વ હિત કર્યું છે, એમાં સંશય નથી.

શ્રી હરખચંદજી મહારાજને 'ભવસ્થિતિ' સંબંધી શ્રી લલ્લુજીએ પ્રશ્ન પૂછેલો પણ સંતોષકારક ઉત્તર નહીં મળેલો. શ્રીમદ્‌ની આવવાની વાત સાંભળવાથી તેમનું ચિત્ત તેમને મળવા તલસી રહ્યું હતું. તેવામાં સં. ૧૯૪૬માં શ્રીમદ્‌નું ખંભાતમાં પ્રથમ પધારવું થયું. શ્રી અંબાલાલભાઈને ત્યાં જ તે ઊતર્યા હતા. શ્રી અંબાલાલભાઈ પોતાના પિતા લાલચંદની સાથે શ્રીમદ્‌ને અપાસરે તેડી ગયા. શ્રીમદે અવધાન કરવાં છોડી દીધાં હતાં પરંતુ લાલચંદભાઈ તેમ જ શ્રી હરખચંદજી મહારાજના આગ્રહથી અપાસરામાં તે દિવસે શ્રીમદે અષ્ટાવધાન કરી બતાવ્યાં. સર્વ સાધુવર્ગ વગેરે શ્રીમદ્‌ની વિદ્વત્તા અને અદ્ભુત શક્તિ જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા.

બીજે દિવસે શ્રીમદ્ ઉપાશ્રયમાં આવ્યા અને શ્રી હરખચંદજી મહારાજને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે આ કાળમાં ક્ષાયક સમકિત હોય કે નહીં? ત્યારે મહારાજે ના પાડી તેથી શ્રીમદે ફરી પૂછ્યું : "કોઈ શાસ્ત્રમાં છે?" શ્રી હરખચંદજી મહારાજે કહ્યું : "દશમા ઠાણાંગમાં ક્ષાયક સમકિત ન હોવા વિષે છે." શ્રી લલ્લુજીએ ઠાણાંગ સૂત્ર આણ્યું. તે તપાસતાં તેમાંથી એ વાત મળી નહીં; શ્રીમદે દશમા ઠાણાંગનો ભાવ વાંચી સંભળાવ્યો. તે સાંભળતાં સર્વેને શાંતિ ઊપજી અને તેમની વિદ્વત્તાની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. શ્રીમદ્‌ને શ્રી લલ્લુજીએ ઉપર મેડે પધારવા વિનંતિ કરી અને શ્રી હરખચંદજી મહારાજને પૂછ્યું : "હું તેમની પાસેથી કંઈ અવધારું!" શ્રી હરખચંદજી મહારાજની આજ્ઞા મળી એટલે શ્રી લલ્લુજીએ ઉપર જઈ શ્રીમદ્‌ને નમસ્કાર કર્યા. શ્રીમદે નમસ્કાર નિવારણ કરવા છતાં તેમણે ઉમંગથી ઉત્તમ પુરુષ જાણી અટક્યા વગર નમસ્કાર કર્યા.

આ સામાન્ય લાગતો પ્રસંગ, અનેક જીવોનાં જીવન પલટાવનાર અસત્યમાંથી સત્યમાં લાવનાર, અનેક પ્રકારના આગ્રહરૂપી ખાડા-ટેકરા ઓળંગાવી વિદ્યાધરના વિમાનમાં પ્રવેશ કરાવી તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી આકાશમાં વિહાર કરાવનાર, ચમત્કારી ક્રાંતિકારક હતો.

સ્વામીજીએ કહ્યું: "આપને જોવાથી અતિ હર્ષ પ્રેમ આવે છે; અને જાણે અમારા પૂર્વભવના પિતા હો એટલો બધો ભાવ આવે છે, કોઈ પ્રકારનો ભય રહેતો નથી; આપને જોતાં એવી નિર્ભયતા આત્મામાં આવે છે."

શ્રીમદે ફરી પૂછ્યું: "તમે અમને શાથી ઓળખ્યા?" સ્વામીજીએ કહ્યું: "અંબાલાલભાઈના કહેવાથી આપના સંબંધી જાણવામાં આવ્યું. અમે અનાદિ કાળથી રખડીએ છીએ, માટે અમારી સંભાળ લો."

શ્રીમદે 'સૂયગડાંગ' સૂત્રમાંથી થોડું વિવેચન કર્યું અને સત્ય ભાષા વગેરે વિષે બોધ કર્યો. સાત દિવસ સુધી શ્રીમદ્ ખંભાત રહ્યા ત્યાં સુધી શ્રી લલ્લુજી સ્વામી રોજ શ્રીમદ્દના સમાગમ અર્થે શ્રી અંબાલાલને ઘેર જતા.

એક દિવસે શ્રી હરખચંદજી મહારાજે શ્રી લલ્લુજીને પૂછ્યું કે તમારે શી વાત થાય છે? શ્રી લલ્લુજીએ ટૂંકામાં એટલું જ કહ્યું: "જ્ઞાન અને ક્રિયા બન્ને કરવાનું કહે છે." શ્રી હરખચંદજી બોલ્યા: "પહલે સબ બાત કહતા થા, અબ કુછ નહીં કહતા."

શ્રી લલ્લુજી સ્વામીએ શ્રીમદ્દને જણાવ્યું: "મેં સાધનસંપન્ન કુટુંબ, વૈભવ, વૃદ્ધ માતા, બે બૈરી, એક પુત્ર આદિનો ત્યાગ કરી દીક્ષા લીધી છે."

તે ત્યાગનો ગર્વ ગાળી નાખવા શ્રીમદ્જી તડૂકીને બોલ્યા: "શું ત્યાગ્યું છે? એક ઘર છોડી કેટલાં ઘર (શ્રાવકોનાં) ગળે નાખ્યાં છે? એ બે સ્ત્રીનો ત્યાગ કરી કેટલી સ્ત્રીઓ પ્રત્યે દૃષ્ટિ ફરે છે? એક પુત્ર ત્યાગી કેટલાં છોકરાં પ્રત્યે પ્રીતિ થાય છે?"

આ સાંભળી શ્રી લલ્લુજીને પોતાના દોષો પ્રગટ દેખાવાથી એટલી બધી શરમ આવી ગઈ કે જાણે જમીન માગ આપે તો જમીનમાં શમાઈ જાઉં, એવી નમ્રતા પ્રગટતાં તેમણે કહ્યું: "હું ત્યાગી નથી." ત્યાં તો શ્રીમદ્જી બોલ્યા: "મુનિ, હવે તમે ત્યાગી છો."

એક દિવસ શ્રી લલ્લુજી સ્વામીએ શ્રીમદ્‌ને કહ્યું : "હું બ્રહ્મચર્ય માટે પાંચ વર્ષથી એકાંતરા ઉપવાસ (એક દિવસ ઉપવાસ ને એક દિવસ ખાવું એમ) કરું છું અને કાયોત્સર્ગ (ધ્યાન) કરું છું. છતાં માનસિક પાલન બરાબર થઈ શકતું નથી."

શ્રીમદે કહ્યું : "લોકદષ્ટિએ કરવું નહીં; લોકદેખામણ તપશ્ચર્યા કરવી નહીં. પણ સ્વાદનો ત્યાગ થાય, તેમ જ ઊણોદરી તપ (પેટ ઊણું રહે તેવું, ખૂબ ધરાઈને ખાવું નહીં) થાય તેમ આહાર કરવો; સ્વાદિષ્ટ ભોજન હોય તે બીજાને આપી દેવું.

સ્વામીએ ફરી પૂછ્યું : "હું જે જે જોઉં છું તે ભ્રમ છે, જૂઠું છે, એમ અભ્યાસ કરું છું."

શ્રીમદે કહ્યું : "આત્મા છે એમ જોયા કરો."

શ્રી અંબાલાલભાઈ, ભાઈ ત્રિભોવનભાઈ આદિ અનેક ભાઈઓને ખંભાતમાં શ્રીમદ્‌નો સમાગમ થયેલો અને ધર્મજિજ્ઞાસા જાગ્રત થયેલી. તેથી શ્રીમદ્‌ને મુંબઈ જવું થયું તોપણ પત્રવ્યવહારથી તે ધર્મજિજ્ઞાસા પોષતા રહેતા હતા.

૧૫

'સમકિત શુદ્ધ પ્રકાશ્યું રે'

"અંતરંગ ગુણ ગોઠડી રે, જનરંજનો રે લાલ;
નિશ્ચય સમકિત તેહ રે, દુઃખભંજનો રે લાલ.
વિરલા કોઈક જાણશે રે, જનરંજનો રે લાલ;
તે તો આગમ અછેહ રે, દુઃખભંજનો રે લાલ."

શ્રી યશોવિજયજી.

'પાયોનિયર' પત્રમાં શ્રીમદ્‌ના જીવનની રૂપરેખા છે, તેમાં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે :

"જ્યારે શ્રીમદ્ ૨૧ વર્ષના હતા ત્યારે તેમણે ધંધામાં પ્રયાણ કર્યું, અને ઘણા ટૂંક વખતમાં એક બાહોશ ઝવેરી તરીકેની નામના મેળવી. વધતા જતા વ્યાપારની ઉપાધિઓમાં પણ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પોતાના પ્રિય અભ્યાસમાં તેઓએ ખલેલ આવવા દીધી નહિ. પોતાના ઉદ્યોગરત જીવનમાં ચૂપકીદીથી જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરતા હતા. તેમ જ હંમેશાં પુસ્તકોમાં ગુંથાયેલા રહેતા હતા. વળી વર્ષમાં કેટલાક મહિનાઓ તો પોતે મુંબઈ છોડી ચાલ્યા જતા અને પોતાની પેઢીએ કહી જતા કે જ્યાં સુધી પોતે લખે નહિ, ત્યાં સુધી કોઈએ તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર પણ ચલાવવો નહિ. ગુજરાતનાં વનોમાં તેઓ એકાંતવાસ ગાળતા અને ત્યાં રહી ચિંતવન અને યોગોમાં દહાડા અને અઠવાડિયાં વ્યતીત કરતા. તેઓ રખેને પોતે ઓળખાઈ જાય અથવા પોતાના સ્થળની ખબર પડી જાય તેવી ધાસ્તીથી ઘણા ગુપ્ત રહેવાનો હંમેશાં પ્રયાસ કરતા. છતાં તેઓ વારંવાર ઓળખાઈ જતા અને લોકોની મોટી સંખ્યા તેમના ઉપદેશ અને શિક્ષાવચનો શ્રવણ કરવાની જિજ્ઞાસાપૂર્વક તેમની પાછળ આવતી."

'પાતાંજલ યોગદર્શન,' 'આત્મપુરાણ' આદિ વેદાંત અને યોગદર્શનનાં શાસ્ત્રોમાં અને ભાષ્યોમાં પણ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્દષ્ટિ આદિ શબ્દોથી ભ્રાંતિ રહિત આત્મસાક્ષાત્કારદશાનાં વર્ણન તથા માહાત્મ્ય દર્શાવેલાં છે.

જૈનદર્શનમાં તો સમ્યગ્દર્શનથી જ ધર્મ કે ધર્મક્રિયાની યથાર્થ શરૂઆત અંકાઈ છે. જન્મમરણરૂપ પરિભ્રમણ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ વિના ટળે નહિ એમ શાસ્ત્રોમાં સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે. અને તેનું માહાત્મ્ય 'સમયસાર' આદિ ગ્રંથોમાં અપૂર્વ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. શ્રી દેવચંદ્રજી મહારાજે પણ ગાયું છે :

"સમકિત નવિ લહ્યું રે, એ તો રૂલ્યો ચતુર્ગતિ માંહે."

શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય પણ લખે છે :

" જહાં લગે આતમદ્રવ્યનું, લક્ષણ નવિ જાણ્યું;
તિહાં લગે ગુણઠાણું ભલું, કેમ આવે તાણ્યું—
આતમ તત્ત્વ વિચારીયે."

ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતા પણ પ્રભાતિયામાં કહે છે :
" જ્યાં લગી આતમાતત્ત્વ ચિન્યો નહીં, ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂઠી."

કોઈક વિરલા મહાભાગ્યશાળી પુરુષો આ સમ્યક્દર્શન કે આત્મજ્ઞાનની દશા પામી શકે છે. શાસ્ત્રો પોકારી પોકારીને કહે છે કે સમ્યગ્દર્શન સહિત નરકાવાસ સારો, પણ સમ્યગ્યદર્શન વિના સ્વર્ગનાં ઉત્તમ સુખ પણ ગજસ્નાન જેવાં નિરર્થક છે. એક ક્ષણ પણ જેને સમ્યગ્દર્શનનો અનુભવ થયો હોય તે અવશ્ય મોક્ષે જાય છે એવો સિદ્ધાંત છે, સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થવાથી આત્માના સર્વે ગુણો સદ્ગુણરૂપે પ્રકાશે છે એટલે કે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની એકતારૂપ મોક્ષમાર્ગ ખુલ્લો થાય છે; અને ગમે તેટલું જ્ઞાન, ચારિત્ર કે શ્રદ્ધા હોવા છતાં સમ્યગ્દર્શનને અભાવે તે મિથ્યા દર્શન, મિથ્યા જ્ઞાન અને મિથ્યા ચારિત્રરૂપે કહેવાય છે અને સંસાર-પરિભ્રમણનો તેથી પાર આવતો નથી.

" આચારાંગ " નામના જૈનસૂત્રમાં કહ્યું છે : " जं समंति पासह तं मोणंति पासह "—જ્યાં સમકિત એટલે આત્મજ્ઞાન છે ત્યાં મુનિપણું જાણો.

શ્રીમદે સં. ૧૯૪૬ ના પોષ માસમાં અંગત નોંધપોથીમાં લખ્યું છે :

" આવા પ્રકારે તારો સમાગમ અને શા માટે થયો ? ક્યાં તારું ગુપ્ત રહેવું થયું હતું ? સર્વગુણાંશ તે સમ્યક્ત્વ."

તેવી જ રીતે સં. ૧૯૪૭ના કાર્તિક સુદ ૧૪ના એક પત્રમાં શ્રીમદ્ લખે છે :

ગાંતર આશય તે આગે મુખ્યપણે આત્માર્થે કહીને વિશે આ ક્ષેત્રે હોય તો તે આગે હોઈશું એમ અમને દૃઢ કરીને ભાસે છે, કારણકે અમારું અનુભવજ્ઞાન તેનું ફળ વીતરાગપણું છે, અને વીતરાગનું કહેલું જે શ્રુતજ્ઞાન તે પણ તે જ પરિણામનું કારણ લાગે છે; માટે આગે તેના અનુયાયી ખરેખરા છીએ, સાચા છીએ.

"સમ્યગ્દર્શનનું મુખ્ય લક્ષણ વીતરાગતા જાણીએ છીએ; અને તેવો અનુભવ છે."

એ જ વર્ષના એક પત્રમાં શ્રીમદ્ સમ્યગ્દર્શનનાં બે સ્વરૂપ કહે છે:

"આત્મા" જે પદાર્થને તીર્થંકરે કહ્યો છે, તે જ પદાર્થની તેજ સ્વરૂપે પ્રતીતિ થાય, તે જ પરિણામે આત્મા સાક્ષાત્ ભાસે ત્યારે તેને પરમાર્થ સમ્યક્ત્વ છે, એવો શ્રી તીર્થંકરનો અભિપ્રાય છે.

"એવું સ્વરૂપ જેને ભાસ્યું છે તેવા પુરુષને વિષે નિષ્કામ શ્રદ્ધા છે જેને તે પુરુષને બીજરુચિ સમ્યક્ત્વ છે."

સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થવાનું મુખ્ય કારણ જણાવતાં શ્રીમદ્ એ જ વર્ષમાં લખે છે:

"જગતના અભિપ્રાય પ્રત્યે જોઈને જીવ પદાર્થનો બોધ પામ્યો છે. જ્ઞાનીના અભિપ્રાય પ્રત્યે જોઈને પામ્યો નથી. જે જીવ જ્ઞાનીના અભિપ્રાયથી બોધ પામ્યો છે, તે જીવને સમ્યગ્દર્શન થાય છે.

"અનંતકાળે જે પ્રાપ્ત થયું નથી, તે પ્રાપ્તપણાને વિષે અમુક કાળ વ્યતીત થાય તો હાનિ નથી માત્ર અનંતકાળે જે પ્રાપ્ત થયું નથી, તેને વિષે ભ્રાંતિ થાય, ભૂલ થાય તે હાનિ છે. જો પરમ એવું જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ ભાસ્યમાન થયું છે, તો પછી તેના માર્ગને વિષે અનુક્રમે જીવનું પ્રવેશપણું થાય એ સરળ પ્રકારે સમજાય એવી વાર્તા છે."

શ્રીમદ્‌ની પ્રણિપાત સ્તુતિ:

જઈને જોઉં તો ખરો કે તે શું કરે છે? એમ ધારી દાદરમાં જઈને ગુપ્ત રીતે ડોકિયું કરી જોયું તો બંને મુનિઓ નમસ્કાર કરતા હતા. તેથી તેમની વાત ખંભાત જઈ જાહેર કરવી એવા તરંગમાં ચઢી તે નીચે જઈ બેઠા. થોડી વારે શ્રી દેવકરણજી પણ નીચે ગયા અને શ્રી લલ્લુજી ઉપર રહ્યા. તેમને શ્રીમદે પુછ્યું : " શ્રી દેવકરણજી આવ્યા અને બીજા મુનિ કેમ ન આવ્યા ? " શ્રી લલ્લુજીએ કહ્યું : " તેની દૃષ્ટિ સહજ વિષમ છે એટલે ઉપર લાવ્યા નહીં." પછી શ્રીમદ્ નીચે ઊતર્યા અને શ્રી ચતુરલાલજી પાસે જઈને બેઠા અને શાંતિપુર્વક કહ્યું: "મુનિ, અમારે તો તમે અને એ બંને સરખા છો; સર્વ પ્રત્યે અમારે સમદૃષ્ટિ છે. તમે પણ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ સાચવી રાખજો. તેમાં ચૌદ પૂર્વનો સાર છે." આટલા જ સમાગમથી શ્રી ચતુરલાલજીની વૃત્તિ પલટાઈ ગઈ અને વિષમ દૃષ્ટિ ટળીને આસ્થા થઈ.

બીજે દિવસે શ્રીમદ્દનું મુંબઈ જવું થયું અને થોડા દિવસ પછી મુનિઓને સુરતમાં ચાતુર્માસ નક્કી થયેલું હોવાથી તે સુરત પાછા આવ્યા.

સુરતના એક લલ્લુભાઈ ઝવેરી દશબાર માસથી માંદા રહેતા અને શ્રી લલ્લુજીને પણ દશબાર માસથી તાવ આવ્યા કરતો. કોઈ દવાથી ફાયદો ન થયો અને મંદવાડ વધી ગયો. ઝવેરી લલ્લુભાઈનો દેહ છૂટી ગયો અને શ્રી લલ્લુજી સ્વામીને પણ ચિંતા થવા લાગી કે વખતે દેહ છૂટી જશે. તેથી પરમકૃપાળુ શ્રીમદ્જીને તેમણે ઉપરાઉપરી પત્રો લખીને વિનંતિ કરી : " હે ! નાથ, હવે આ દેહ બચે તેમ નથી, અને હું સમકિત વિના જઈશ તો મારો મનુષ્યભવ વૃથા જશે. કૃપા કરીને મને હવે સમકિત આપો." તેના ઉત્તરમાં શ્રીમદે અનંત કૃપા કરીને ' ૭ પદ 'નો પત્ર લખ્યો; અને સાથે જણાવ્યું કે દેહ છૂટવાનો ભય કર્તવ્ય નથી. શ્રીમદ્ સુરત પધાર્યા ત્યારે તે ' ૭ પદ 'ના પત્રનું વિશેષ વિવેચન કરી તેનો પરમાર્થ શ્રી લલ્લુજીને સમજાવ્યો અને પત્ર મુખપાઠે કરી વારંવાર વિચારવાની તેમને ભલામણ કરી હતી.

અને વ્યાખ્યાન કરતા. શ્રોતાઓ શ્રી લલ્લુજી પાસે નીચે આવીને બહુ પ્રશંસા કરતા કે શ્રી દેવકરણજી મહારાજે આજે તો બહુ સારું વ્યાખ્યાન આપ્યું. પરંતુ શ્રી દેવકરણજી નીચે આવે ત્યારે શ્રી લલ્લુજી કહેતા કે આજે વિશેષ અભિમાન કર્યું; ધ્યાન કરી રહ્યા પછી કહેતા કે તમે તરંગ કરો છો. શ્રી દેવકરણજી કંઈ ઉત્તર આપતા નહિ; પણ શ્રીમદ્ સુરત પધારવાના હતા તે વખતે પૂછવાનું તેમણે નક્કી કરી રાખ્યું હતું.

એક દિવસે શ્રીમદ્ સુરત પધારેલા ત્યારે મુનિઓ પાસે આવ્યા. તે વખતે શ્રી દેવકરણજીએ પ્રશ્ન પૂછ્યો : " શ્રી લલ્લુજી મહારાજ મને, વ્યાખ્યાન આપી આવું ત્યારે અભિમાન કર્યું કહે છે, ધ્યાન કરું છું તેને તરંગરૂપ કહે છે, તો શું વીતરાગ પ્રભુ એમનું કરેલું સ્વીકારે અને મારું ન સ્વીકારે એવા પક્ષપાતવાળા હશે ? "

શ્રીમદે શાંતિથી કહ્યું : " સ્વચ્છંદથી જે જે કરવામાં આવે છે તે સઘળું અભિમાન જ છે, અસત્સાધન છે. અને સદ્ગુરુની આજ્ઞાથી જે કરવામાં આવે છે તે કલ્યાણકારી ધર્મરૂપ સત્સાધન છે."

ચોમાસુ સુરતમાં પૂરું કરી શેષ કાળ નિર્ગમન કરવા મુનિઓ કઠોર ક્ષેત્રે રહ્યા હતા. ત્યાં શ્રી લલ્લુજીએ સં. ૧૯૫૧માં સત્તર ઉપવાસ કર્યા હતા.

શ્રીમદ્ કઠોરમાં એક વખત પધાર્યા હતા અને ઉપાશ્રયમાં મેડા ઉપર જ ઊતર્યા હતા. તેથી ઉપર જતાં પહેલાં શ્રી લલ્લુજીએ શ્રી દેવકરણજીને કહ્યું કે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તો વિનય નમસ્કારાદિ કરવા પડે. શ્રી દેવકરણજીએ કહ્યું : " આપણે બે મુનિઓ જ જઈએ તો હું નમસ્કારાદિ કરીશ." તેથી શ્રી ચતુરલાલજી મુનિને નીચે રાખી બંને ઉપર ગયા; અને વિનય નમસ્કારાદિ કરી નીચે બેઠા. શ્રીમદે તેમને ઉત્તમ બોધરૂપી પ્રસાદીથી તૃપ્ત કર્યા. તે વખતે નીચે રહેલા શ્રી ચતુરલાલજી મુનિને વિચાર થયો કે લાવને દાદરમાં

ઓળખાણ ગયું નથી....દૃષ્ટિ જો મલિન હોય તો તેની સત્-મૂર્તિ પ્રત્યે પણ બાહ્ય લક્ષ રહે છે; જેથી ઓળખાણ પડતું નથી. અને જ્યારે ઓળખાણ પડે છે, ત્યારે જીવને કોઈ અપૂર્વ સ્નેહ આવે છે. તે એવો કે તે મૂર્તિના વિયોગે ઘડી એક આયુષ્ય ભોગવવું તે પણ તેને વિટંબના લાગે છે—તેના વિયોગે તે ઉદાસીન ભાવે તેમાં જ વૃત્તિ રાખીને જીવે છે. બીજા પદાર્થોના સંયોગ અને મૃત્યુ એ બન્ને એને સમાન થઈ ગયાં હોય છે. આવી દશા જ્યારે આવે છે, ત્યારે જીવને માર્ગ બહુ નિકટ હોય છે એમ જાણવું. એવી દશા આવવામાં માયાની સંગતિ બહુ વિટંબનામય છે. પણ એ જ દશા આણવી એવો જેનો દૃઢ નિશ્ચય છે તેને, ઘણું કરીને, થોડા વખતમાં તે દશા પ્રાપ્ત થાય છે."

મુનિશ્રી લલ્લુજી સ્વામીએ લખાવેલા શ્રીમદ્‌ના પરિચયમાં તેઓશ્રી નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:—

— બીજો દિવસ —

બીજે દિવસે પરમ કરુણાનાથે પરમ કરુણા કરી ઉપશમ રસ અને વીતરાગભાવ પ્રગટ થાય એવી અપૂર્વ વાણી પ્રકાશી. પોતે પરમ વીતરાગ મુદ્રા ધારણ કરી શુદ્ધ આત્મોપયોગમાં હોય તેમ રહી જણાવ્યું કે આ વાણી આત્મામાં સ્પર્શીને નીકળે છે, આત્મપ્રદેશોની નિકટતર લુછાઈને પ્રગટે છે. અમને સર્વ સાધુઓને આ અલૌકિક વાણીથી અલૌકિક ભાવ પ્રગટ થયો હતો. તેમ જ એવી ચમત્કૃતિ લાગતી કે આવી વાણી આપણે કોઈ કાળે જાણે સાંભળી નથી. એવી અપૂર્વતા તે વાણીમાં અમને લાગતી હતી. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ સંબંધી કહેતાં પરમ કૃપાળુ દેવ બોલ્યા કે આ ચારે આપણા અનાદિ શત્રુઓ છે. માટે ક્રોધાદિ ઉદયમાં આવે ત્યારે કહી દેવું કે તમે અમારા અનાદિના દુશ્મન છો, તમે અમારું બૂરું કરવામાં કાંઈ બાકી રાખ્યું નથી. પણ હવે તમને જાણ્યા છે, એમ કહી તે રિપુઓનો ક્ષય કરવો. ક્રોધાદિનો નાશ કરવા આમ અપૂર્વ ઉપાય બતાવ્યો હતો.

અનુપમ વાણી શ્રવણ કરી, અંતઃકરણ જે આનંદ અનુભવતું હતું તે મર્યાદિત વાણી વડે પ્રગટ કરવા સમર્થ નથી. કારણ કે તે ઉપદેશામૃત સાંભળતાં અમે જિનપ્રતિમાવત્ સ્તબ્ધ બની ગયા હતા અર્થાત્ એવી આત્મપરિણતિ સ્થિરતા અને આત્મવીર્યનું ઉલ્લસવું અકથ્ય હતું. હું પામર તે અપૂર્વ વાણીની છાયા શું લખી શકું? જેનો એક અક્ષર પણ શ્રવણ કરનારને વીતરાગ ભાવના પ્રગટાવે એવી પરમ ઉપશમ રૂપ વાણીનો પરમ દાતાએ અમારા પર દયા લાવી પરમ કલ્યાણરૂપ બોધ કર્યો હતો. જે સાંભળી દેવકરણજી વગેરે સર્વ મુનિઓના ચિત્તમાં પરમ આનંદ થયો હતો. રસ્તે પાછા ફરતાં દેવકરણજીએ જણાવ્યું કે હાશ! હવે તો ઘણો ભાર ઓછો થઈ ગયો અને હલકા ફૂલ જેવા કરી નાખ્યા. આમ ઉપદેશામૃતની પ્રશંસા કરતા અને બોધભાવની વૃદ્ધિ સાથે આત્મચિંતવન કરતા આત્મોલ્લાસ દર્શાવતા હતા.

આ બીજા દિવસનો બોધ તો જેમ અષાઢ માસમાં અખંડ ધારાએ વૃષ્ટિ થાય, તેમ અતૂટ ધારાએ પરમ ઉપશમ ભાવ પ્રાપ્ત થાય એવો બોધ કરુણાસાગરે કર્યો હતો. આ બોધ પરમકૃપાળુ દેવે વડવા મુકામે કરેલો તે વિષે સંક્ષિપ્ત નોંધ છે.

— ત્રીજો દિવસ —

ત્રીજે દિવસે સવારમાં મુનિ મોહનલાલજી વડવા ગયા, તે વખતે પરમકૃપાળુ દેવની મુખમુદ્રા પરમ ઉદાસીન ભાવમાં જોવામાં આવેલી. પોતે કોઈ મુમુક્ષુને પત્રના ઉત્તરો લખતા હતા. તથાપિ તેમની મન, વચન, કાયાની ચેષ્ટા દેખતાં અપૂર્વ ભાવ ભાસ્યો હતો. આખો પત્ર લખી રહ્યા ત્યાં સુધી મુનિ મોહનલાલજીના સામે દૃષ્ટિ પણ કરી નહીં જાણે એક વીતરાગશ્રેણીમાં પોતે નિમગ્ન હતા; અને લેખિની એકધારાએ અસ્ખલિતપણે ચાલતી હતી. આમ લેખનકાર્યની પ્રવૃત્તિ છતાં અંતરદશા અલૌકિક વર્તે છે, એવું પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવતું હતું. પત્ર સંપૂર્ણ

પ્રશ્ન કર્યો તેટલી વાર તેની તે વાત પરમકૃપાળુ દેવે પણ ઉત્તરમાં જણાવી. ગટોરભાઈનું શરીર કષાયના આવેશ વડે ધ્રુજવા માંડયું, એટલે પરમકૃપાળુ દેવે તેના તરફ બધાનું ધ્યાન ખેંચી કહ્યું કે આ અનંતાનુબંધીનું સ્વરૂપ જુઓ. વળી જણાવ્યું કે એના વિષે તમે કાંઈ વિકલ્પો કરશો નહિ; તે માર્ગ ઉપર આવવાનો છે. તે જ સાલના ચાતુર્માસમાં દેવકરણજી મુનિના વ્યાખ્યાનમાં જ્ઞાનીની આશાતનાથી બંધાતા કર્મ અને પરિભ્રમણનું સ્વરૂપ સાંભળી તે ભાઈએ ભરી સભા સમક્ષ પોતાથી થયેલી પરમકૃપાળુ દેવની આશાતનાનો પશ્ચાત્તાપ કરી ક્ષમાપના માગી હતી.

મુનિ ચતુરલાલજીએ ઉપદેશ પૂર્ણ થઈ રહ્યા પછી, પોતાના આત્મકલ્યાણ અર્થે માર્ગ સૂચવવા વિનંતિ કરી. આથી પરમકૃપાળુ દેવે "મહાદેવ્યાઃ કુક્ષિરત્નં" એ શ્લોકનું સ્મરણ કરવા, પાંચ નવકારવાળી (માળા) ફેરવવા અને નૃસિંહાચાર્ય રચિત ગરબો 'જય જય શ્રી સદ્‌ગુરુપદ, જે શિવ શક્ત્યાદિક ગાયજી — કહું છું સાધકને.' મુખપાઠે કરવા આજ્ઞા કરી.

મને એકાંતમાં જણાવેલું કે હે ! મુનિ આત્મા ઊંચી દશા પર આવે એમ કર્તવ્ય છે. શ્રી સોભાગ્યભાઈની દશા બહુ સારી ઊંચી હદ ઉપર આવી છે, અને અમારી દશા તેથી વિશેષ નિર્મળ ઊંચી હદ ઉપર છે. તેમ જ દરેક મુનિઓની દશા વિષે પણ જણાવ્યું હતું. તમે તેઓને મંત્ર આપજો.

— ચોથો દિવસ —

ચોથે દિવસે જે ગચ્છમાં, જે સંપ્રદાયમાં દીક્ષિત થયેલા અને તેમાં જ મોક્ષમાર્ગ માનેલો તે ભાવો નિર્મૂળ કરવા માટે પરમ કરુણાએ કેસરીસિંહની માફક શૂરવીરપણાથી મતાગ્રહી ભાવ નષ્ટ કરે તેવી અલૌકિક વાણી ધારા વર્ષાવી હતી. તે વખતે અમારા અંતઃકરણમાં તે ઉપદેશથી અજબ અસર થઈ હતી. પણ બીજા સાધુ મોહનલાલજી

બહાર ફરવા ગયા હતા ત્યાંથી બંગલે પાછા આવ્યા ત્યારે ર[illegible] પડી ગઈ હતી; ફાનસ મંગાવી શ્રીમદ્ લખવા બેઠા અને શ્રી અં[illegible]લાલભાઈ ફાનસ ધરી ઊભા રહ્યા. કલમ ચાલી. એકસો બેંતાળ[illegible] ગાથાઓ પૂરી થઈ રહી. ત્યાં સુધી શ્રી અંબાલાલભાઈ હાથમાં ફા[illegible] ધરી હીંતને ચેડે ઊભા રહ્યા. અનેક જીવોના અજ્ઞાન અંધકારને [illegible]કરનાર શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રના અવતારને પરમભક્તિથી વિનયદ[illegible] જોતા એ પરમભક્ત શ્રી અંબાલાલભાઈ અનેક જીવોનાં પાપને હરનાર ગંગાને સ્વર્ગમાંથી પોતાના પિતૃઓના ઉદ્ધાર અર્થે ઉતા[illegible] કરનાર ભાગીરથની સમાનતા ધરી રહ્યા હતા. શ્રી વિષ્ણુના ચર[illegible]કમળમાંથી ઉત્પન્ન થઈને વહેતી પવિત્ર ગંગા નદી સમાન શ્રી આત્મ[illegible]સિદ્ધિ શ્રીમદ્ની લેખિની દ્વારા વેગભરી વહી રહી હતી. રાત્રિ[illegible] અંધકારને દૂર કરતી ચંદ્રપ્રભા જગતના આનંદને વધારે તેમ આ[illegible] મુમુક્ષુઓના અનાદિ અજ્ઞાન-અંધકારને દૂર કરી આત્મપ્રતીતિ[illegible] [illegible] સહજ આનંદ પ્રગટાવવા સમર્થ શ્રી આત્મસિ[illegible] [illegible] શ્રી અંબાલાલભાઈને આપવામાં આવ્યું. તેની ચાર નકલ [illegible] [illegible] થઈ. એક શ્રી સોભાગભાઈ માટે, એક શ્રી અંબાલાલભાઈ [illegible] [illegible] એક શ્રી લલ્લુજી સ્વામી માટે અને એક ઝવેરી માણેકલાલ [illegible] [illegible] એમ ચાર નકલો પ્રથમ થઈ.

[illegible]

છીપમાં પડે તે મોતીરૂપે થાય છે એમ કહેવાય છે, તેમ આ વિનંતિ એવા વખતે અને એવા પુરુષ દ્વારા થઈ કે તે શ્રીમદ્દના દિલમાં આત્મસિદ્ધિરૂપી અમૂલ્ય મોતી ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ થઈ. તથા સં. ૧૯૫૨ની શરદ પૂર્ણિમાને બીજે દિવસે મુક્તિમાર્ગના પ્રવાસી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે જે આત્મસ્વરૂપનું નિરંતર પ્રગટપણે પોતાને વેદન હતું તે આબાલવૃદ્ધ સમજે તેવી સરળ ભાષામાં શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર દ્વારા પદ્યરૂપે પ્રગટ કર્યું.

મહાન ગંભીર વિષયોને સરળ પદ્યમાં ઉતારીને બાલગોપાલ સર્વ યથાશક્તિ સર્વોત્તમ તત્ત્વ સમજી ઉન્નતિ સાધી શકે તેવી સરળ પણ ગંભીર પ્રૌઢ ભાષા દ્વારા આ યુગમાં કેવાં શાસ્ત્રો રચવાં જોઈએ તેનો યથાર્થ આદર્શ અનેક દૃષ્ટિએ વિચારવા યોગ્ય, શ્રીમદે શ્રી આત્મસિદ્ધિ રચી રજૂ કર્યો છે.

જેને મહાપુરુષની મહત્તા સમજાઈ ન હોય, તેના યથાર્થ વક્તાપણા ઉપર વિશ્વાસ ન હોય, તીવ્ર જિજ્ઞાસા તથા સાચી મુમુક્ષુતારૂપ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થઈ ન હોય, લૌકિક માનપૂજાની મહત્તા તેમ જ મીઠાશ મનથી છૂટ્યાં ન હોય અને જનમનરંજન ધર્મની આડે પોતાના આત્મધર્મની જેને ગરજ જાગી ન હોય તેવા મોહનિદ્રામાં પરવશ પડેલા જીવને આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર વિશેષ ઉપકારક ન નીવડે એમ જાણી માત્ર ચાર જ યોગ્ય જીવોને તે વિચારવા આજ્ઞા થયેલી.

શ્રી લલ્લુજી સાથે બીજા પાંચ-છ સાધુઓ જિજ્ઞાસાવૃત્તિવાળા હતા અને શ્રી દેવકરણજી બહુ પ્રજ્ઞાવાળા ગણાતા, તોપણ તેમની હાલ યોગ્યતા નથી એમ શ્રી લલ્લુજીને સ્પષ્ટ જણાવી, તેમનો વિશેષ આગ્રહ હોય તો કેમ વર્તવું વગેરે સૂચના સહિત એક પત્ર શ્રીમદે શ્રી આત્મસિદ્ધિ સાથે મોકલ્યો હતો તે બહુ વિચારવા યોગ્ય હોવાથી તેમાંથી થોડો ઉતારો નીચે આપ્યો છે:

"એકાંતમાં અવગાહવાને અર્થે આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર આ જોડે મોકલ્યું છે. તે હાલ શ્રી લલ્લુજીએ અવગાહવા યોગ્ય છે.

"આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર શ્રી દેવકરણજીએ આગળ પર અવગાહવું વધારે હિતકારી જાણી હાલ શ્રી લલ્લુજીને માત્ર અવગાહવાનું લખ્યું છે; તોપણ જો શ્રી દેવકરણજીની વિશેષ આકાંક્ષા હાલ રહે તો પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષ જેવો મારા પ્રત્યે કોઈએ પરમોપકાર કર્યો નથી એવો અખંડ નિશ્ચય આત્મામાં લાવી અને આ દેહના ભવિષ્ય જીવનમાં પણ તે અખંડ નિશ્ચય છોડું તો મેં આત્માર્થ ત્યાગ્યો અને ખરા ઉપકારીના ઉપકારને ઓળવવાનો દોષ કર્યો એમ જ જાણીશ અને આત્માને સત્પુરુષનો નિત્ય આજ્ઞાંકિત રહેવામાં જ કલ્યાણ છે એવો, ભિન્નભાવ રહિત, લોકસંબંધી બીજા પ્રકારની સર્વ કલ્પના છોડીને, નિશ્ચય વર્તાવીને, શ્રી લલ્લુજી મુનિના સહચારીપણામાં એ ગ્રંથ અવગાહવામાં હાલ પણ અડચણ નથી. ઘણી શંકાઓનું સમાધાન થવાયોગ્ય છે.

"સત્પુરુષની આજ્ઞામાં વર્તવાનો જેનો દૃઢ નિશ્ચય વર્તે છે અને જે તે નિશ્ચયને આરાધે છે, તેને જ જ્ઞાન સમ્યક્ પરિણામી થાય છે, એ વાત આત્માર્થી જીવે અવશ્ય લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. અમે જે આ વચન લખ્યાં છે, તેના સર્વ જ્ઞાની પુરુષો સાક્ષી છે.

"અનંતવાર દેહને અર્થે આત્મા ગાળ્યો છે. જે દેહ આત્માને અર્થે ગળાશે તે દેહે આત્મવિચાર જન્મ પામવા યોગ્ય જાણી સર્વ દેહાર્થની કલ્પના છોડી દઈ એક માત્ર આત્માર્થમાં જ તેનો ઉપયોગ કરવો એવો મુમુક્ષુ જીવને અવશ્ય નિશ્ચય જોઈએ."

બીજા એક પત્રમાં શ્રીમદ્ લખે છે:

"આત્મસિદ્ધિ ગ્રંથ વિચારવાની ઇચ્છા હોય તો વિચારશો: પણ તે પહેલાં કેટલાંક વચનો અને સદ્ગ્રંથો વિચારવાનું બનશે, તો આત્મસિદ્ધિ બળવાન ઉપકારનો હેતુ થશે, એમ લાગે છે."

'મોક્ષમાળા' જેમ ધર્મની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરાવવાના હેતુથી લખાઈ છે તેમ 'આત્મસિદ્ધિ' શાસ્ત્ર આત્માનો નિર્ણય કરાવી આત્મજ્ઞાન પ્રકટાવવાના ઉત્તમ હેતુથી લખાઈ છે. તેમાં વિષયોની વિવિધતા

સંયોગથી ચેતન ઉત્પન્ન થાય એવું કોઈ જગાએ કદી બની શકતું નથી; તેમ જ ચેતન દ્રવ્યથી જડ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થાય એવો પણ કદી કોઈને કોઈ દેશમાં અનુભવ થવા યોગ્ય નથી. આમ જે સ્વાભાવિક આત્મદ્રવ્ય છે, અસંયોગી છે, તેનો નાશ કે અન્ય દ્રવ્યમાં ભળી જવું કેવી રીતે બને? તેથી તે સ્પષ્ટ નિત્ય પદાર્થ છે એમ વિચાર કરતાં સમજાશે. વળી વિચાર કર કે સર્પ વગેરે પ્રાણી જન્મથી ક્રોધાદિ સ્વભાવવાળાં હોય છે, સાપ અને મોરને તથા ઉંદર અને બિલાડીને જન્મથી વેર હોય છે, તે કોઈ આ ભવમાં બંધાયેલું વેર કે પ્રકૃતિ-દોષ જણાતા નથી તો પૂર્વ જન્મના એ સંસ્કાર છે એમ સિદ્ધ થતાં, જીવ મરતો નથી પણ જન્માંતરમાં પણ તેનો તે જ હોવાથી નિત્ય સિદ્ધ થાય છે. પદાર્થની જે જે અવસ્થાઓ તને બદલાતી જણાય છે તે બધા નિત્ય દ્રવ્યના પર્યાયો છે એટલે પદાર્થ રૂપાંતર પામવા છતાં મૂળ દ્રવ્ય કાયમ રહે છે.

તે જ પ્રમાણે બાળ, યુવાન વગેરે અવસ્થાઓ બદલાયા છતાં તેને જાણનારો તો તેનો તે જ એક આત્મા નિત્ય દ્રવ્ય રૂપે રહે છે. વસ્તુ માત્ર જો ક્ષણિક હોય તો ક્ષણિક પદાર્થને જાણીને બીજી ક્ષણે પોતે નાશ પામનાર સ્વભાવવાળો જીવ ક્ષણિક વસ્તુ છે એવો અનુભવ પ્રગટ કરતાં પહેલાં નાશ પામવો જોઈએ; પણ ક્ષણિક સિદ્ધાંત પ્રગટ કરનાર ક્ષણિક ન હોવો જોઈએ એમ તો સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ જણાય તેવું છે; તેથી ક્ષણિકપણાનો અનુભવ કરનાર અક્ષણિક કે નિત્ય સિદ્ધ થાય છે. જગતમાં જેટલા પદાર્થો છે તેમાંથી સર્વથા કોઈનો નાશ થતો નથી, માત્ર રૂપાંતર પામે છે; તો ચેતનનો નાશ થાય છે એમ કહો તો કયા પદાર્થમાં તે ભળી જશે તેનો વિચાર કરો, તો અસંયોગી પદાર્થ રૂપાંતર પામવા છતાં પોતાના રૂપે જ રહે એવું સ્પષ્ટ સમજાશે. તેથી આત્મા નિત્ય સિદ્ધ થાય છે.

૩ આત્મા કંઈ કરતો નથી એવો અભિપ્રાય દર્શાવતાં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે.

ઉપાધિવાળો માનવો પડશે; તો સંસારી જીવ અને ઈશ્વર બન્ને ઉપાધિવાળા હોવાથી ઈશ્વરનું સ્વરૂપ યથાર્થ સમજાશે નહીં.

શિષ્ય : કાં તો કર્મનું કર્તાપણું અસંગ આત્માને ઘટતું નથી અથવા તો કર્મ કરવાનો સ્વભાવ આત્માનો માનીએ તો તે કદી છૂટે નહીં; એ બન્ને પ્રકાર વિચારતાં મોક્ષ માટે પ્રવૃત્તિ કરવી યોગ્ય લાગતી નથી. તો હવે આત્માને કર્તા કે અકર્તા, કેવા પ્રકારે માનવો ?

સદ્‌ગુરુ : જ્યારે જીવ આત્મજ્ઞાન પામે, ત્યારે તે પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવનો કર્તા છે એટલે જ્ઞાન દર્શન આદિ પોતાના સ્વભાવનો કર્તા છે, જ્ઞાનદશામાં પોતે કર્મનો કર્તા નથી. પરંતુ અજ્ઞાનદશામાં જીવ કર્મનો કર્તા બને છે; અને દેહાદિ કર્મોનો પોતે સ્વામી બને છે.

૪ જીવ કર્મનો કર્તા કેવી રીતે છે તે સમજાયા પછી શિષ્ય ભોક્તા પદ વિષે શંકા કરતાં કહે છે :

શિષ્ય: જીવને કર્મનો કર્તા ભલે કહો પણ તે કર્મનો ભોક્તા કહી શકાશે નહીં, કેમકે કર્મ જડ હોવાથી તે કંઈ જાણતાં નથી કે આણે પાપ કર્યું છે માટે એને દુઃખ આપવું કે આણે પુણ્ય કર્યું માટે એને સુખ આપવું.

સદ્‌ગુરુ : જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ દ્રવ્યકર્મ જડ રૂપ છે; પરંતુ રાગ-દ્વેષાદિ ભાવકર્મ જીવની કલ્પના રૂપ છે માટે તે કર્મ ચેતન રૂપ છે, જડ નથી. જીવના રાગદ્વેષરૂપ ભાવકર્મના નિમિત્તે તથા જીવવીર્યની સ્ફુરણાથી સૂક્ષ્મ જડ પરમાણુઓનું ગ્રહણ થાય છે, તે જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ દ્રવ્યકર્મ છે, વળી ઝેર અને અમૃત જડ છે તેથી તે જાણતાં નથી કે અમને ખાનારને અમારે આવું ફળ આપવું છે પણ જીવ ઝેર ખાય તો ઝેર ચઢે છે, અને અમૃત પીએ તો અમર થાય છે; જે પ્રકારે શુભ અને અશુભ કર્મ એટલે પાપ–પુણ્ય બાંધ્યાં હોય છે તે પ્રકારે ભોગવાય છે. એક રંક છે અને એક રાજા છે એમ જે વિચિત્રતા જગતમાં જણાય છે તેનું કારણ પણ જે પ્રકારે શુભાશુભ

શિષ્ય : હે ! સદ્દગુરુ, આત્મા નિત્ય છે એમ સમજાયું, પણ તે કર્મનો કર્તા હોય એમ લાગતું નથી; કર્મનો કર્તા કર્મ હોઈ શકે એમ સમજાય છે.

સદ્દગુરુ : જો ચેતનની પ્રેરણા ન હોય તો કર્મ કોણ ગ્રહણ કરે ? જડમાં તો પ્રેરણા કે સ્ફુરણાનો ધર્મ જણાતો નથી. તેથી કંઈક કરી શકવાની શક્તિ કે પ્રેરણા ચેતનમાં જણાય છે અને તેથી કર્મનો કર્તા જીવ ઘટે છે.

શિષ્ય : તો એમ માનવું પડશે કે જીવનો સહજ સ્વભાવ કર્મ કરવાનો છે.

સદ્દગુરુ : જો જીવ કર્મ ન કરે તો કર્મ થતાં નથી, જીવને કર્મ ન કરવાં હોય તો તેમ બની શકે છે; માટે કર્મ કરવાં એ જીવનો સહજ સ્વભાવ નથી તથા કર્મ કરવાં એ જીવધર્મ નથી કારણ કે પોતાનો ગુણ હોય તો તે છૂટી શકે નહિ.

શિષ્ય : આત્મા સદાય અસંગ સ્વરૂપે રહે છે; માત્ર પ્રકૃતિ કર્મબંધ કરે છે તેથી જીવ અબંધ છે એમ માનવામાં કંઈ હરકત છે ?

સદ્દગુરુ : જો આત્મા અસંગ સ્વરૂપે એકાંતે હોય તો તને તે સ્વરૂપે ભાસવો જોઈએ પણ તેમ બનતું નથી. તેથી કોઈ રીતે તે અસંગ, નિરાવરણ સ્વરૂપે હાલ નથી એમ સમજાય છે. તેમ જ નિશ્ચય નયથી એટલે શુદ્ધ સ્વરૂપે આત્મા અસંગ છે પણ તેનું ભાન થયા વિના તે દશા પ્રાપ્ત થતી નથી.

શિષ્ય : અથવા એમ માનીએ કે ઈશ્વરની પ્રેરણાથી કર્મ ગ્રહણ થાય છે, તેથી જીવ તો અબંધ રહે છે એમ માનીએ તો કેમ ?

સદ્દગુરુ : જગતનો કર્તા કે જીવોને કર્મ વળગાડનાર કોઈ ઈશ્વર સંભવતો નથી; પરંતુ કર્મરહિત શુદ્ધ આત્મા થયા તે જ ઈશ્વર છે. જો શુદ્ધ આત્માને કર્મની પ્રેરણા કરનાર માનીએ તો ઈશ્વરને દોષવાળો,

ઉપાધિવાળો માનવો પડશે; તો સંસારી જીવ અને ઈશ્વર બન્ને ઉપાધિવાળા હોવાથી ઈશ્વરનું સ્વરૂપ યથાર્થ સમજાશે નહીં.

શિષ્ય: કાં તો કર્મનું કર્તાપણું અસંગ આત્માને ઘટતું નથી અથવા તો કર્મ કરવાનો સ્વભાવ આત્માનો માનીએ તો તે કદી છૂટે નહીં; એ બન્ને પ્રકાર વિચારતાં મોક્ષ માટે પ્રવૃત્તિ કરવી યોગ્ય લાગતી નથી. તો હવે આત્માને કર્તા કે અકર્તા, કેવા પ્રકારે માનવો?

સદ્ગુરુ: જ્યારે જીવ આત્મજ્ઞાન પામે, ત્યારે તે પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવનો કર્તા છે એટલે જ્ઞાન દર્શન આદિ પોતાના સ્વભાવનો કર્તા છે, જ્ઞાનદશામાં પોતે કર્મનો કર્તા નથી. પરંતુ અજ્ઞાનદશામાં જીવ કર્મનો કર્તા બને છે; અને દેહાદિ કર્મોનો પોતે સ્વામી બને છે.

૪ જીવ કર્મનો કર્તા કેવી રીતે છે તે સમજાયા પછી શિષ્ય ભોક્તા પદ વિષે શંકા કરતાં કહે છે:

શિષ્ય: જીવને કર્મનો કર્તા ભલે કહો પણ તે કર્મનો ભોક્તા કહી શકાશે નહીં, કેમકે કર્મ જડ હોવાથી તે કંઈ જાણતાં નથી કે આણે પાપ કર્યું છે માટે એને દુઃખ આપવું કે આણે પુણ્ય કર્યું માટે એને સુખ આપવું.

સદ્ગુરુ: જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ દ્રવ્યકર્મ જડ રૂપ છે; પરંતુ રાગ-દ્વેષાદિ ભાવકર્મ જીવની કલ્પના રૂપ છે માટે તે કર્મ ચેતન રૂપ છે, જડ નથી. જીવના રાગદ્વેષરૂપ ભાવકર્મના નિમિત્તે તથા જીવવીર્યની સ્ફુરણાથી સૂક્ષ્મ જડ પરમાણુઓનું ગ્રહણ થાય છે. તે જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ દ્રવ્યકર્મ છે, વળી ઝેર અને અમૃત જડ છે તેથી તે જાણતાં નથી કે અમને ખાનારને અમારે આવું ફળ આપવું છે પણ જીવ ઝેર ખાય તો ઝેર ચઢે છે, અને અમૃત પીએ તો અમર થાય છે; જે પ્રકારે શુભ અને અશુભ કર્મ એટલે પાપ-પુણ્ય બાંધ્યાં હોય છે તે પ્રકારે ભોગવાય છે. એક રંક છે અને એક રાજા છે એમ જે વિચિત્રતા જગતમાં જણાય છે તેનું કારણ પણ જે પ્રકારે શુભાશુભ

બાંધ્યાં છે તે પ્રમાણે જીવ ભોગવે છે. તેથી જીવ કર્મનો ભોક્તા સાબિત થાય છે.

શિષ્ય : શુભાશુભ કર્મનું ફળ ઈશ્વર આપે છે એમ માનીએ તો જીવ ભોક્તા છે એમ સમજાય, પણ એમ માનતાં એટલે ઈશ્વરને ઉપાધિવાળા માનતાં ઈશ્વરનું ઈશ્વરપણું ટળીને જીવપણું પ્રાપ્ત થાય છે, તો ઈશ્વર વિના સુખદુઃખ કોણ આપે ?

સદ્‌ગુરુ : ઝેર અને અમૃત પોતાના સ્વભાવપણે ખાનારને ફળ આપે છે તેમ આઠે કર્મો પોતાના સ્વભાવપણે જીવને ફળ આપે છે તેથી ઈશ્વરને ફળ આપનાર માનવાની કંઈ જરૂર રહેતી નથી.

શિષ્ય : ઈશ્વરને ન માનીએ તો આ ભવમાં કરેલાં પુણ્યનું ફળ સ્વર્ગમાં કોણ આપે છે ? તથા દુષ્ટ કર્મની શિક્ષા આપવા નરકની રચના કોણ કરે ? અને નિયમિતપણે સારાં કર્મનું ફળ સારું જ મળે નહીં તો પછી જગતમાં નીતિ વગેરેની વ્યવસ્થા ક્યાંથી રહે ?

સદ્‌ગુરુ : શુભાશુભ કર્મનાં ભોગવવા યોગ્ય ફળ મળે તેવાં દ્રવ્ય, સ્થાન અને સ્વભાવની વ્યવસ્થા અનાદિસિદ્ધ જગતમાં છે, અને કર્માનુસાર ભાવનાને બળે જીવ કર્મ કેવી રીતે બાંધે છે અને કેટલા કાળ સુધી, કયે સ્થળે, કેટલા રસે તે કર્મનું ફળ ભોગવશે વગેરે ગહન વાત અત્યંત સંક્ષેપમાં અહીં જણાવી છે. જીવની યોગ્યતા વધતાં તે પ્રગટ સમજી શકાય તેમ છે.

૫ કર્તા ભોક્તા જીવ સાબિત થયા પછી મોક્ષપદ વિષે શંકા ઉત્પન્ન થવાથી શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે :

શિષ્ય : જીવ કર્મ કરે છે અને ભોગવે છે ખરો પણ તે સર્વ કર્મથી મુક્ત થઈ શકે કે કેમ ?

સદ્‌ગુરુ : જેમ શુભાશુભ કર્મ જીવ કરે તો તેનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ શુભાશુભ કર્મ જીવ ન કરે તો તે કર્મથી નિવૃત્ત થાય અને

તેનું ફળ પણ મળવું જોઈએ. તે નિવૃત્તિનું ફળ મોક્ષ છે એમ વિચારવાન જીવને જણાય છે.

શિષ્ય : અનંત કાળ વહી ગયો તોપણ જીવ મુક્ત થયો નહીં. દેવાદિગતિ શુભ કર્મથી પામ્યો, અશુભકર્મે નરકે ગયો; પણ હજી દોષોવાળો જીવ પ્રત્યક્ષ છે. તો મોક્ષનો સંભવ કેમ મનાય?

સદ્‌ગુરુ : શુભાશુભ કર્મભાવને લઈને અનંતકાળ વીત્યો છતાં જીવ મુક્ત થયો નહીં. પરંતુ તે શુભાશુભ ભાવનો નાશ કરવાથી મોક્ષ સ્વભાવ પ્રગટ થાય છે.

શિષ્ય : કર્મ રહિત કોઈ ગતિમાં જીવ હોય તે સમજાતું નથી; તો કોઈ સ્થળ એવું છે કે જ્યાં જીવને કોઈ કર્મનો સંગ ન હોય?

સદ્‌ગુરુ : દેહાદિ સંયોગોનો ફરી કદી પ્રાપ્ત ન થાય તેવો વિયોગ થાય છે; અને તે સિદ્ધસ્વરૂપ મોક્ષપદ શાશ્વત પદ છે એટલે ત્યાંથી કદી ફરી જન્મમરણ રૂપ સંસારમાં આવવું પડતું નથી; ત્યાં આત્માનું અનંત સુખ ભોગવાય છે; એવું મોક્ષપદ સિદ્ધ થયું.

૬ પાંચે સ્થાનકનો વિચાર કરતાં તે પાંચે પદનો નિશ્ચય થયો એટલે શિષ્યની મુમુક્ષુતા તીવ્ર થઈ અને મોક્ષનો ઉપાય ન હોત તો અત્યાર સુધી જાણેલું શા કામનું છે એમ વિચારી અવિરોધ ઉપાયમાં શંકા થવાથી શિષ્ય પૂછે છે:

શિષ્ય : અનંત કાળનાં કર્મો કેવી રીતે નાશ પામશે? કોઈ અવિરોધ ઉપાય મને જણાતો નથી. અનેક મત અને અનેક દર્શનો અનેક ઉપાયો બતાવે છે. તેમાં સાચું શું માનવું?

સદ્‌ગુરુ : (આટલી હદની વિચારણા કરી સમજી શક્યો તેવા સુશિષ્યને ધીરજ અને આશીર્વાદ આપતાં કહે છે;) તને અત્યાર સુધી આપેલા પાંચ પદની શંકાઓના પાંચે ઉત્તરથી આત્મામાં પ્રતીતિ થઈ છે કે આ સદ્‌ગુરુ કારણ કાર્યથી સમજાવીને યથાર્થ આત્મસ્વરૂપ

શ્રીમદે કહ્યું: "આ બધું કામ અંબાલાલનું છે, તમારું નથી."

શ્રી લલ્લુજી ગામના મોટા મોટા લોકોને ત્યાં આહારપાણી લેવા જતા ત્યારે બધાને કહેતા કે મુંબઈથી એક મહાત્મા આવ્યા છે, તે બહુ વિદ્વાન છે, તેમનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા આવશો તો બહુ લાભ થશે, એટલે ઘણા માણસો શ્રીમદ્ પાસે આવવા લાગ્યા એટલે શ્રી લલ્લુજીને શ્રીમદે કહ્યું કે તમારે મુનિઓએ બધા આવે ત્યારે ન આવવું. તેથી તેમને ઘણો પસ્તાવો થયો કે એક માસના સમાગમની માગણી કરી હતી પણ આમ અંતરાય આવી પડ્યો. તેથી પિપાસા બહુ વધી. માત્ર વનમાં શ્રીમદ્ બહાર જતા ત્યારે બન્ના મુનિઓ વગેરેને જ્ઞાન-વાર્તાનો લાભ મળતો.

તે વિષે શ્રી લલ્લુજી સ્વામીના લખાવેલા શ્રીમદ્‌ના પરિચયમાં નીચે પ્રમાણે છે :—

ચરામાં ૧ લો દિવસ

વસોથી એક માઈલના અંતર પર આવેલા ચરામાં એક દિવસ પરમ કૃપાળુદેવ મુમુક્ષુ વર્ગ સહિત પધાર્યા. અમે પણ તેઓશ્રીની સાથે હતા. ત્યાં ગયા પછી પોરીભાઈ પાસે "ભરતેશ્વર ભૂપતિ ભયો વૈરાગી" એ સજ્ઝાય ત્રણ વખત ગવરાવી. આનંદઘનજીકૃત ચોવીસીમાંથી ઓગણીસમા તીર્થંકર મલ્લિનાથનું સ્તવન વારંવાર બોલાવ્યું, તે વખતના અમાપ આનંદનું આલેખન શી રીતે થાય? કારણકે પરમ ગુરુના યોગબળથી, આવાં વૈરાગ્ય વૃદ્ધિ કરનારાં કાવ્યો જ્યારે તેમની સમક્ષ ગવરાવવામાં આવતાં, ત્યારે ચોપાસ વૈરાગ્યમય વાતાવરણ છવાઈ રહેતું. સ્તવન બોલી રહ્યા પછી પોરીભાઈએ પ્રશ્ન કર્યો કે જૈનદર્શન સર્વોત્તમ આપણે માનીએ છીએ તે શી રીતે?

પ્રત્યુત્તરમાં કૃપાળુ દેવે જણાવ્યું કે ૭ વૈદ્યો છે, તેમાં એક ધનવન્તરી નામે સાચો વૈદ્ય છે, તે સત્ય નિદાન અને ચિકિત્સા કરી દરદીને દરદથી મુક્ત કરે છે. આથી જગતમાં પ્રત્યેક સ્થળે તેની ખ્યાતિ

પ્રસરી, તે જોઈ પાંચ કૂટ (માયાવી) વૈદ્યોએ પણ પોતે પોતાની દુકાનો ખોલી, ધંધો ચલાવ્યો. લોકોને સસ્તી દવા મળવાથી, તેના તરફ વળ્યા. તેમાં સાચા વૈદ્યની દવા જેટલા અંશે દરદીને આપે તેટલા અંશે દરદીને લાભ થાય; પણ પોતાની કાલ્પનિક દવાનો દરદી ઉપર ઉપયોગ કરે ત્યારે રોગની વૃદ્ધિ થાય એમ કહી, તેનો ઉપનય ષટ્ દર્શન ઉપર લીધો કે સાચો વૈદ્ય તે સર્વજ્ઞ વીતરાગ દેવ છે અને બાકીના કૂટ વૈદ્યો પાંચ છે તે સાચી દવા તરીકે દયા, બ્રહ્મચર્ય આદિ તેની પાસે છે તે સાચા (વીતરાગ) વૈદ્યની છે, તેથી તેના પ્રમાણમાં દરદીને લાભ થાય છે.

દર્શનનું સત્ય સ્વરૂપ સમજાવનાર સદ્ગુરુ જોઈએ. કુગુરુ હોય તો જીવને અવળું સમજાવે તે સંબંધી પોતે કહ્યું કે સદ્ગુરુ હોય તે જીવને મોક્ષમાર્ગ પર લાવે અને કુગુરુ જીવનું જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર રૂપ ધન લૂંટી લઈ દુર્ગતિએ પહોંચાડે છે. તે ઉપર દૃષ્ટાંતઃ બહાદુર વળાવો લઈ જાન જતી હતી તેને હીજડા ચોર લૂંટારા બની પગીસનું ટોળું લૂંટવા આવ્યું. ત્યાં તે વળાવે હોંકારો કર્યો કે "અરે સાલે હીજડે" ત્યાં તો બધું ટોળું ભાગી ગયું. તેમ સદ્ગુરુ સાચા હોય તો કર્મ ભાગી જાય છે.

ચરામાં બીજો દિવસ

ચરામાં રસ્તે જતાં પરમકૃપાળુ દેવ બોલ્યા કે ધર્મ અચિંત્ય ચિંતામણિ સ્વરૂપ છે. ત્યારે મેં પૂછ્યું કે અચિંત્ય ચિંતામણિ એટલે શું? ત્યારે પરમ ગુરુએ જણાવ્યું તે ચિંતામણિ રત્ન છે. એ ચિંતવ્યા પછી ફળ આપે છે. ચિંતવવા જેટલો તેમાં પરિશ્રમ છે અને ધર્મ અચિંત્ય એટલે તેમાં ચિંતવવા જેટલો પણ શ્રમ નથી. એવું અચિંત્ય ફળ આપે છે.

આ રીતે વાત કરતાંમાં એક રાયણનું ઝાડ આવ્યું ત્યાં પરમકૃપાળુ સહિત બધા સાધુઓ બેઠા. એક મુમુક્ષુભાઈ સાથે હતા. પરમકૃપાળુ

બોલ્યા કે ભગવાન રાયણ તળે બહુ વાર સમવસર્યા છે. આ રાયણ ઘણાં વર્ષની જૂની છે. રાયણનું વૃક્ષ ઘણાં વર્ષો પર્યંત ટકી શકે છે. નજીકમાંથી એક રસ્તો નીકળતો હતો. ત્યાંથી એક માળી પુષ્પો લઈને જતો હતો. તેણે પરમકૃપાળુ ઉપર સ્વાભાવિક પ્રેમ આવવાથી, પુષ્પો તેઓશ્રીના આગળ મૂકયાં. આ વખતે મુમુક્ષુ મૂળજીભાઈએ એક આનો તે માળીને આપ્યો. પછી પરમકૃપાળુએ તે પુષ્પોમાંથી એક પુષ્પ લઈ કહ્યું કે જે શ્રાવકે સર્વથા લીલોતરી ખાવાનો ત્યાગ કર્યો હોય તે ભગવાનને પુષ્પ ચડાવી શકે નહીં; પણ જેણે લીલોતરીનો ત્યાગ કર્યો નથી એ પોતાના ખાવામાંથી લીલોતરી કમી કરી ભગવાનને ભક્તિભાવે પુષ્પ ચડાવે, અને મુનિને પુષ્પ ચડાવવાનો સર્વથા ત્યાગ હોય છે. તેમજ પુષ્પ ચડાવવા મુનિ ઉપદેશ પણ આપી શકે નહીં. એવું પૂર્વાચાર્યો કહી ગયા છે. પુષ્પ સંબંધી આ ખુલાસો કર્યા પછી પ્રતિમાજી સંબધી પોતે જણાવ્યું કે સ્થાનકવાસીના એક સાધુ જે ઘણા વિદ્વાન હતા, તેઓ એક વખત વનમાં વિહાર કરીને જતા હતા ત્યાં એક જિન દેરાસર આવ્યું; તેમાં વિશ્રાંતિ લેવા પ્રવેશ કર્યો તો સામે જિનપ્રતિમા દીઠી, તેથી તેની વૃત્તિ શાંત થઈ અને મનમાં ઉલ્લાસ થયો. શાંત એવી જિન પ્રતિમા સત્ય છે એવું તેમના મનમાં થયું.

અહીં મોહનલાલજીએ પ્રશ્ન કર્યો કે શાસ્ત્રમાં એમ કહેવામાં આવેલ છે કે જિન કલ્પીનો સ્થવિર કલ્પમાં આવ્યા પછી મોક્ષ થાય છે. તે શી રીતે? ત્યાં પોતે હસીને બોલ્યા કે સ્થવિર કલ્પીઓ જિન કલ્પી ઉપર દાઝે બળ્યા તેથી બોલ્યા કે તમે સ્થવિર કલ્પી થશો, ત્યારે તમારો મોક્ષ છે. આમ આનંદપૂર્વક જવાબ આપ્યો; ત્યાર પછી ચરામાંથી સૌ પોતપોતાને સ્થાને ગયા.

ચરામાં ત્રીજો દિવસ

ત્રીજે દિવસે બપોરના એ જ ચરામાં એ જ રાયણના વૃક્ષ નીચે ગયા. આ વખતે કૃપાળુ દેવ અને અમે મુનિઓ જ માત્ર ગયા હતા. પરંતુ પાછળથી મુમુક્ષુ ભાઈઓ અને કેટલીક બહેનો ત્યાં દર્શન, સમા-

ગમ માટે આવેલાં. આ બેઉ પછી બાદરભાઈ ગોરીભાઈને મલ્લિનાથનું સ્તવન આનંદઘનજી મહારાજનું બનાવેલું બોલવા તેઓશ્રીએ આજ્ઞા કરી અને વારંવાર તે ચાર ગાથા બોલાવરાવ્યાં, તેના અર્થ ગોરીભાઈ પાસે કરાવ્યા પછી એ જ સ્તવનના વિશેષાર્થ પોતે અલૌકિક કર્યા. ત્યાંથી આનંદની ધૂનમાં ગાથા બોલતાં ગામ તરફ સિધાવ્યા.

રાગી શું રાગી સહુ રે, વૈરાગી શો રાગ,
રાગ વિના કેમ દાખવો રે, મુક્તિસુંદરી—માગ—મનરાવાલા.
નેમિનાથ સ્તવન-આનંદઘનકૃત.

અને મનહર પદમાંથી ' જેનો કાળ તે કિંકર થઈ રહ્યો ' એ પદ આકર્ષક અવાજે મોટા સૂરથી બોલતા હતા અને પ્રેમાવેશ દ્વારા બીજાના હૃદયમાં પણ દિવ્યાનંદનો સંચાર થાય અને હૃદય પ્રેમપ્રવાહે ઉલ્લોળ ઊભરાઈ જાય, એવા આનંદ સહિત ઠેઠ મકાન સુધી ધૂન ચાલી. તેઓશ્રીની પાછળ પાછળ અમે સાધુઓ તથા મુમુક્ષુઓ ગામમાં આવ્યા.

એક દિવસે મોહનલાલજી ઉત્તરાધ્યયનજીમાંથી ભૃગુ પુરોહિતવાળું અધ્યયન ૧૪મું ઉપાશ્રયમાં વાંચી સમજાવતા હતા; તેમાં એક એવો પાઠ છે કે બ્રાહ્મણને જમાડવાથી જીવ તમતમામાં જાય. આ પાઠનું વાચન કરતાં સંશય થયો એટલે આ બાબતમાં આપણે પરમકૃપાળુ દેવને પૂછવું એમ ધારી અમે તેઓશ્રીના મુકામે ગયા. ઉત્તરાધ્યયનજીનો પાઠ બતાવ્યો. ત્યારે પોતે કહ્યું કે તમતમા એટલે અંધકાર, તે મિથ્યાત્વ છે. તેમાં જાય એટલે ધર્મબુદ્ધિએ બ્રાહ્મણને જમાડવાથી મિથ્યાત્વનું પોષણ થાય, તેના પરિણામે જીવ અનંત કાળ પર્યંત રખડે, તેમ જ અનંતકાળ નરકાદિ ગતિઓમાં દુઃખ ભોગવે, તદુપરાંત વિવેચન કર્યું કે " સૂયગડાંગ "માં બ્રાહ્મણને બિલાડા જેવા કહ્યા છે, કારણકે તેની વૃત્તિ બીજાનું લઈ લેવા તાકી રહેલી હોય છે. તેથી તે રૂપે વર્ણન કર્યું છે.

આવો શાસ્ત્રના પરમાર્થ રૂપ ખુલાસો સાંભળવાથી સદ્‌ગુરુ વિષે પ્રતીતિ દૃઢિપણાને પામી. એક વખતે પ્રાસંગિક બોધ આપતાં કહેલું કે સમકિતિને આઠ મદ માંહેલો એક પણ મદ હોય નહિ. તેમ જ જીવને ચાર દોષોમાંથી એક પણ દોષ હોય ત્યાં સુધી સમકિત થાય નહીં; તે ચાર દોષો :—(૧) અવિનય (૨) અહંકાર (૩) અર્ધ-દગ્ધતા (૪) રસગૃદ્ધિ એ છે. તેના સમર્થનમાં 'ઠાણાંગ' સૂત્રનો પુરાવો આપ્યો હતો.

એક દિવસે પરમકૃપાળુ દેવે અમને બોલાવ્યા. અમે મુનિઓ ત્યાં ગયા, નમસ્કાર કરી બેઠા, એટલે અમને બેસી રહેવાની આજ્ઞા કરી. પોતે ઊભા થઈ મકાનનાં બારીબારણાં બંધ કરી દીધાં. માત્ર અમે ત્રણ સાધુ અને પોતે એમ ચાર રહ્યા. આ વખતે અમને મુનિઓને ઉદ્દેશીને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ સંબંધી અમાપ બોધ કર્યો હતો, અને કહેવામાં આવ્યું હતું કે જે આહાર માંસને વધારે છે તેવો શરીરને પુષ્ટ કરનારો આહાર તે માંસ ખાવા બરાબર છે. આ બોધની ખુમારી દીર્ઘ કાળ સુધી રહી.

એક દિવસે વનમાં વાવ પાસે શ્રીમદ્ મુનિઓ સાથે વાત કરતા બેઠા હતા. શ્રી ચતુરલાલજી મુનિ તરફ જોઈને શ્રીમદે પૂછ્યું : " તમે સંયમ ગ્રહણ કર્યો ત્યારથી આજ સુધી શું કર્યું ? '

શ્રી ચતુરલાલજીએ કહ્યું : ' સવારે ચાનું પાત્ર ભરી લાવીએ છીએ તે પીએ છીએ; તે પછી છીંકણી વહોરી લાવીએ છીએ, તે સૂંઘીએ છીએ; પછી આહારની વખતે આહારપાણી વહોરી લાવીએ છીએ, તે આહારપાણી કર્યા પછી સૂઈ રહીએ છીએ; સાંજે પ્રતિક્રમણ કરીએ છીએ અને રાત્રે સૂઈ રહીએ છીએ.'

શ્રીમદે વિનોદમાં કહ્યું : ' ચા અને છીંકણી વહોરી લાવવી અને આહારપાણી કરી સૂઈ રહેવું તેનું નામ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર ? '

પછી આત્મજાગ્રતિ અર્થે બોધ આપી શ્રી લલ્લુજીને ભલામણ

શ્રીમદે કહ્યું : "તમે તે ગાદલું લઈ લો."

મોતીલાલે ઘણો આગ્રહ કર્યો એટલે રહેવા દીધું. થોડી વાર પછી મોતીલાલ તપાસ કરવા આવ્યા ત્યારે ગાદલું નીચે પડેલું; અને મચ્છર ઘણાં લાગ્યાં. તેથી એક ધોતિયું શ્રીમદ્ ઉપર ઓઢાડી પાછા તે અંદર જઈ સુઈ ગયા. વળી ફરી રાત્રે તપાસ કરવા મોતીલાલ આવ્યા ત્યારે ધોતિયું ઓઢાડેલું નીચે પડેલું. અને શ્રીમદ્ ગાથાઓ બોલ્યા કરતા હતા. તેથી ફરી ઓઢાડી તે સુઈ ગયા. આમ શરીરની દરકાર કર્યા વિના ધર્મધ્યાનમાં રાતે પણ શ્રીમદ્ લીન રહેતા. બીજે દિવસે જંગલમાં સવારે ફરવા ગયા હતા તે બે કલાકે આવ્યા. શ્રીમદ્‌ને માટે એક શેતરંજી પાથરી મેડે બેસારી પાસે પુસ્તક મૂકી મોતીલાલ નીચે આવ્યા. એટલામાં એક પટેલ ગામમાંથી આવ્યા તેમણે અંબાલાલ શેઠ ક્યાં ગયા એમ પૂછ્યું. એટલે મોતીલાલે આજ્ઞા સિવાય ન કહી શકાય એમ કહી મેડે જઈ પટેલ સંબંધી વાત શ્રીમદ્‌ને જણાવી. શ્રીમદે કહ્યું : પટેલને એમ કહો કે ખાવાપીવાની કંઈ અડચણ નથી.

મોતીલાલે આવીને પટેલને તે પ્રમાણે કહ્યું એટલે પટેલ પાછા ચાલ્યા ગયા, પણ મોતીલાલને વિચાર થયો કે ખાવાપીવા સંબંધી હવે પૂછવું જોઈએ એટલે મેડે જઈને શ્રીમદ્‌ને પૂછ્યું : 'ખાવાપીવા માટે કેમ છે ?'

શ્રીમદે કહ્યું : "તમે નડિયાદ જાઓ, તમારાં બાઈને નવરાવીને રોટલો તથા શાક કરાવજો. વાસણ લોખંડનું વાપરે નહિ, અને શાક વગેરેમાં પાણી તથા તેલ નાખે નહિ તેમ જણાવજો."

મોતીલાલ નડિયાદ ગયા અને કહેલી સૂચના પ્રમાણે રોટલી અને શાક તૈયાર કરાવ્યાં. શ્રી અંબાલાલભાઈ નડિયાદમાં જ હતા. ચૂરમું વગેરે રસોઈ તૈયાર કરાવી મૂકી હતી. પરંતુ આજ્ઞા થઈ હતી તે પ્રમાણે દૂધ અને ઘીમાં બનેલી રસોઈ તે બંગલે લાવ્યા; તે વાપરીને

લલ્લુજીને લાભાકારક હતો તે ઉતારી આપવા શ્રી અંબાલાલભાઈને સૂચના કરી અને તેનું અવગાહન કરવા શ્રી લલ્લુજીને ભલામણ કરી હતી, ઘણી તીવ્ર પિપાસા પછી પ્રાપ્ત થયેલ આ સાધનથી શ્રી લલ્લુજીને પરમ શાંતિ થઈ.

છેલ્લે દિવસે શ્રી લલ્લુજી મુનિને શ્રીમદ્જીએ એક કલાક બોધ આપ્યો અને દૃષ્ટિરાગ પલટાવી આત્મદૃષ્ટિ કરાવી. ઘણા પ્રશ્નોત્તરો પછી જ્યારે શ્રી લલ્લુજી સ્વામીને તે આશય હૃદયગત થયો ત્યારે શ્રીમદ્જી બોલતા અટકી ગયા.

વસોમાં મોતીલાલ નામના નડિયાદના ભાવસાર શ્રીમદ્‌ની સેવામાં રહેતા તેની મારફતે નડિયાદની આજુબાજુમાં કોઈ એકાંત સ્થળ રહેવા યોગ્ય હોય તેની તપાસ શ્રીમદે કરાવી હતી. નડિયાદ અને ઉત્તરસંડાની વચમાં એક બંગલો મળી શકે તેવી ગોઠવણ થઈ. એટલે શ્રી અંબાલાલ, લહેરાભાઈ અને મોતીલાલ એ ત્રણની સાથે શ્રીમદ્ ઉત્તરસંડાને બંગલે પધાર્યા. બીજા કોઈને ત્યાં આવવાની મનાઈ કરી હતી. પંદર દિવસ સુધી શ્રી અંબાલાલભાઈ સેવામાં રહ્યા અને બધી વ્યવસ્થા પોતે કરી લેતા. પરંતુ શ્રીમદ્‌ને તદ્દન એકાંત નિવૃત્તિની વૃત્તિ હોવાથી શ્રી અંબાલાલભાઈ રસોઈનો સામાન, ગાદલાં, વાસણ વગેરે લાવ્યા હતા તે બધું લઈ જવાની આજ્ઞા કરી, એક મોતીલાલને સેવામાં રાખ્યા. શ્રી અંબાલાલ બંગલો ખાલી કરી બધો સામાન ગાડામાં ભરાવી લઈ નડિયાદ ગયા. મોતીલાલે પોતાને માટે એક ગાદલું રખાવ્યું હતું તે અને પાણીના લોટા સિવાય બીજું કંઈ રહ્યું નહિ: શ્રી અંબાલાલ મોતીલાલને સૂચના આપતા ગયા હતા કે રાત્રે બે ત્રણ વખત શ્રીમદ્જીની તપાસ રાખતા રહેજો. શ્રીમદ્ વનમાં એકલા દૂર ફરવા ગયેલા તે સાડા દશ વાગ્યે રાત્રે આવ્યા. મોતીલાલે ઓસરામાં હીંચકો હતો તેના ઉપર પોતાને માટે રખાવેલું ગાદલું પાથર્યું હતું તે જોઈ શ્રીમદે કહ્યું, “ગાદલું ક્યાંથી લાવ્યા?”

શ્રીમદે કહ્યું : " તમે તે ગાદલું લઈ લો."

મોતીલાલે ઘણો આગ્રહ કર્યો એટલે રહેવા દીધું. થોડી વાર પછી મોતીલાલ તપાસ કરવા આવ્યા ત્યારે ગાદલું નીચે પડેલું; અને મચ્છર ઘણાં લાગ્યાં. તેથી એક ધોતિયું શ્રીમદ્ ઉપર ઓરાઢી પાછા તે અંદર જઈ સૂઈ ગયા. વળી ફરી રાત્રે તપાસ કરવા મોતીલાલ આવ્યા ત્યારે ધોતિયું ઓરાઢેલું નીચે પડેલું. અને શ્રીમદ્ ગાથાઓ બોલ્યા કરતા હતા. તેથી ફરી ઓરાઢી તે સૂઈ ગયા. આમ શરીરની દરકાર કર્યા વિના ધર્મધ્યાનમાં રાતે પણ શ્રીમદ્ લીન રહેતા. બીજે દિવસે જંગલમાં સવારે ફરવા ગયા હતા તે બે કલાક આવ્યા. શ્રીમદ્‌ને માટે એક શેતરંજી પાથરી મેડે બેસાર્યા પાસે પુસ્તક મૂકી મોતીલાલ નીચે આવ્યા. એટલામાં એક પટેલ ગામમાંથી આવ્યા તેમણે અંબાલાલ શેઠ ક્યાં ગયા એમ પૂછ્યું. એટલે મોતીલાલે આજ્ઞા સિવાય ન કહી શકાય એમ કહી મેડે જઈ પટેલ સંબંધી વાત શ્રીમદ્‌ને જણાવી. શ્રીમદે કહ્યું : પટેલને એમ કહો કે ખાવાપીવાની કંઈ અડચણ નથી.

મોતીલાલે આવીને પટેલને તે પ્રમાણે કહ્યું એટલે પટેલ પાછા ચાલ્યા ગયા, પણ મોતીલાલને વિચાર થયો કે ખાવાપીવા સંબંધી હવે પૂછવું જોઈએ એટલે મેડે જઈને શ્રીમદ્‌ને પૂછ્યું : ' ખાવાપીવા માટે કેમ છે ? '

શ્રીમદે કહ્યું : " તમે નડિયાદ જાઓ, તમારાં બાઈને નવરાવીને રોટલો તથા શાક કરાવજો. વાસણ લોખંડનું વાપરે નહિ, અને શાક વગેરેમાં પાણી તથા તેલ નાખે નહિ તેમ જણાવજો."

મોતીલાલ નડિયાદ ગયા અને કહેલી સૂચના પ્રમાણે રોટલો અને શાક તૈયાર કરાવ્યાં. શ્રી અંબાલાલભાઈ નડિયાદમાં જ હતા. ચૂરમું વગેરે રસોઈ તૈયાર કરાવી મૂકી હતી. પરંતુ આજ્ઞા થઈ હતી તે પ્રમાણે દૂધ અને ઘીમાં બનેલી રસોઈ તે બંગલે લાવ્યા; તે વાપરીને

શ્રીમદે હાકરશીને કહ્યું : " તેમને પરભાર્યા વનમાં લઈ જા, અહીં ન આવે."

હાકરશીએ શ્રી લલ્લુજીને તે પ્રમાણે જણાવ્યું એટલે બન્ને વનમાં ગયા. પાછળ શ્રીમદ્ પણ આવ્યા. શ્રી લલ્લુજીને એક આંબાના વૃક્ષ નીચે શ્રીમદ્ બોલાવી ગયા અને પૂછ્યું : " મોતીલાલે તમને શું કહ્યું હતું ? '

શ્રી લલ્લુજીએ કહ્યું : ' મોતીલાલને આપે પૂછેલું કે સાધુઓ કયાં જવાના છે ? તેનો ઉત્તર મોતીલાલે આપ્યો કે અમદાવાદ અગર ખંભાત જવાના છે. આપે કહ્યું કે ઠીક, અમે ઈડર નિવૃત્તિ અર્થે જવાના છીએ. તેથી દર્શન-સમાગમની ઇચ્છાએ આ તરફ આપની નિવૃત્તિના વખતમાં વધારે લાભ મળશે એમ જાણી આવ્યા છીએ. મુનિ દેવકરણજી પણ પાછળ આવે છે. મારા અંતરમાં થયું કે મને પૂરો સમાગમ વસોમાં થયો નથી. ઘણા માણસોનો પરિચય રહેવાથી વસોમાં બરાબર લાભ અમારાથી લેવાયો નથી; તો હવે નિવૃત્તિમાં આપનો સમાગમ વિશેષ થશે એમ ધારી આ તરફ આવવા વિચાર થયો એટલે આવ્યા છીએ. અમે વિહાર કર્યો ત્યારે દેવકરણજી કહે : અમારે પણ લાભ લેવો છે, ઘણા દિવસ બોધ દીધો છે. તમારે આત્મહિત કરવું છે, તો શું અમારે નથી કરવું ? આમ કહી તે પણ પાછળ આવે છે."

આ સાંભળી શ્રીમદ્ સહજ ખીજાઈ ને બોલ્યા : " તમે શા માટે મારી પાછળ પડયા છો ? હવે શું છે ? તમને જે સમજાવવાનું હતું તે જણાવ્યું છે, તમે હવે કાલે વિહાર કરી ચાલ્યા જાઓ. દેવકરણને અમે ખબર આપીએ છીએ તેથી તે આ તરફ નહિ આવતાં બીજા સ્થાને વિહાર કરી પાછા જશે. અમે અહીં ગુપ્ત રીતે રહીએ છીએ, કોઈના પરિચયમાં આવવા અમે ઇચ્છતા નથી; અપ્રસિદ્ધ રહીએ છીએ. ડોકટરના તરફ આહાર લેવા નહિ આવતા. બીજે સ્થાનેથી લેજો. અને કાલે વિહાર કરી જવું."

દષ્ટિમાંથી એક *ગડી લઈ તેનું વિવેચન ૩૯૩, ૩૯૪, અને ૩૯૫ એમ ત્રણ પત્રોમાં એવું સુંદર રીતે કર્યું છે કે સાંભળનાર કે વાંચનારને તે સિદ્ધાંતનું માહાત્મ્ય સમજાઇ તેના હૃદયમાં અચળ . પડે. એવી અસાધારણ વિવેચન શક્તિ કોઈક જ ગ્રંથકારોમાં ામાં આવે છે.

સં. ૧૯૫૫ના ફાગણ માસમાં શ્રી અંબાલાલભાઈએ વવાણિયા લખી શ્રીમદ્દને પુછાવ્યું હતું કે 'આત્માનુશાસન'ના સો કાનું ભાષાંતર કાવિઠા છે તે ખંભાત મંગાવી લેવું કે કાવિઠા રાખવું? ઉપરથી શ્રીમદે આત્માનુશાસનનું ભાષાંતર પણ કાવિઠા નિવૃત્તિ પધાર્યા ત્યારે શરૂ કરી સો શ્લોકો સુધી એટલે ત્રીજા ભાગનું ાંતર કરી દીધું હતું; પણ હજી તે પ્રસિદ્ધ થયું નથી.

શ્રી રત્નકરંડ શ્રાવકાચારમાંથી બાર ભાવનાઓનું ભાષાંતર કરવાનું શ્રીમદે શરૂ કર્યું હતું અને અનિત્ય અને અશરણ એ બે ભાવ- ા પૂરી કરી સંસારભાવના વિષે થોડું લખ્યું છે. તેટલો અપૂર્ણ સ્વ. પૂંજાભાઈ હીરાચંદ તરફથી ભાવનાસંગ્રહ સં. ૧૯૬૮માં દ્ધ થયો છે તેમાં પ્રથમ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે. એ લેખ ારમાંથી કોઈને ભાગ્યે જ એમ લાગે છે કે તે ભાષાંતર રૂપ હશે. રમવાડ મૂળ લેખકનો વહે તેમ સ્વાભાવિક સરળ ભાષામાં તે ખેલ છે. વૈરાગ્ય રંગથી રંગાયેલાં એ ઓગણીસ પાન એક જેણે વાંચ્યાં હશે તે વારંવાર વાંચ્યા વિના નહિ રહ્યા હોય.

સંપૂર્ણ પુસ્તકનું ભાષાંતર માત્ર એક જ શ્રીમદે કર્યું છે. ાર જૈન આમ્નાયમાં અગ્રગણ્ય શ્રી કુંદકુંદાચાર્યનો 'પંચાસ્તિ- ' ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ છે. તેના પ્રથમ અધ્યાયમાં ૧૦૦ શ્લોક છે અને

* "મન મહિલાનું વહાલા ઉપરે, બીજાં કામ કરંત રે,
તેમ શ્રુતધર્મે મન દૃઢ ધરે જ્ઞાનાક્ષેપકવંત રે."
—શ્રી યશોવિજયજી

બીજા અધ્યાયમાં ૫૮ શ્લોક છે. શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય ગુજરાતી ગદ્યમાં લખતા હોય તે જ પ્રકારે આ ગ્રંથ લખાયો છે. તેના ઉપર ટીકા કે વિવેચન કાંઈ કર્યું નથી. માત્ર મૂળ પદ્યગાથાઓમાં અધ્યાહાર રાખેલો અર્થ ગદ્યમાં ઉતારતાં સંબંધ સાધવા કે સ્પષ્ટ અર્થ થવા જે કંઈ શબ્દો ઉમેરવા યોગ્ય લાગ્યા છે તે કૌંસમાં મૂકેલા છે. કોઈ વિચારવંત જીવને એ મહાન આચાર્યનો વિશ્વતત્ત્વો વિષેનો ઉપદેશ હૃદયગત થઈ મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ થાય તે અર્થે આ ભાષાંતર થયેલું છે. એ ગ્રંથ ભાઈ ધારશીભાઈને મોકલાવ્યો ત્યારે સાથેના પત્રમાં તે ગ્રંથનું માહાત્મ્ય દર્શાવતાં શ્રીમદ્ જણાવે છે:

"ૐ દ્રવ્યાનુયોગ પરમ ગંભીર અને સૂક્ષ્મ છે, નિર્ગ્રંથ પ્રવચનનું રહસ્ય છે, શુક્લ ધ્યાનનું અનન્ય કારણ છે. શુક્લ ધ્યાનથી કેવળજ્ઞાન સમુત્પન્ન થાય છે. દર્શનમોહનો અનુભાગ ઘટવાથી અથવા નાશ પામવાથી, વિષય પ્રત્યે ઉદાસીનતાથી અને મહત્પુરુષના ચરણકમળની ઉપાસનાના બળથી દ્રવ્યાનુયોગ પરિણમે છે. જેમ જેમ સંયમ વર્ધમાન થાય છે, તેમ તેમ દ્રવ્યાનુયોગ યથાર્થ પરિણમે છે. સંયમની વૃદ્ધિનું કારણ સમ્યક્ દર્શનનું નિર્મલત્વ છે, તેનું કારણ પણ 'દ્રવ્યાનુયોગ' થાય છે.

'સામાન્યપણે દ્રવ્યાનુયોગની યોગ્યતા પામવી દુર્લભ છે. આત્મારામ પરિણામી, પરમ વીતરાગ દૃષ્ટિવંત, પરમ અસંગ એવા મહાત્મા પુરુષો તેનાં મુખ્ય પાત્ર છે. કોઈ મહત્પુરુષના મનનને અર્થે પંચાસ્તિકાયનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ લખ્યું હતું તે મનન અર્થે આ સાથે મોકલ્યું છે.

હે! આર્ય, દ્રવ્યાનુયોગનું ફળ સર્વ ભાવથી વિરામ પામવારૂપ સંયમ છે, તે આ પુરુષનાં વચન તારા અંતઃકરણમાં તું કોઈ દિવસ શિથિલ કરીશ નહિ. વધારે શું? સમાધિનું રહસ્ય એ જ છે, સર્વ દુઃખથી મુક્ત થવાનો અનન્ય ઉપાય એ જ છે."

નાર થાત. પ્રવૃત્તિ છે, તો તેને માટે કંઈ અસમતા માની નથી; પરંતુ નિવૃત્તિ હોત તો બીજા આત્માઓને માર્ગ મળવાનું કારણ થાત. હજુ તેને વિલંબ હશે. પંચમ કાળની પણ પ્રવૃત્તિ છે. આ કાળે મોક્ષે જાય એવા મનુષ્યોનો સંભવ પણ ઓછો છે; ઇત્યાદિક કારણોથી એમ જ થયું હશે." પોતાના સ્વાત્મ વૃત્તાંત રૂપ કાવ્યમાં શ્રીમદે ગાયું છે:—

"યથા હેતુ જે ચિત્તનો, સત્ય ધર્મનો ઉદ્ધાર રે,
થશે અવશ્ય આ દેહથી, એમ થયો નિર્ધાર રે –
ધન્ય રે દિવસ આ અહો!"

એ વિષે વળી પોતે ગદ્યમાં પણ લખ્યું છે: "નાની વયે માર્ગનો ઉદ્ધાર કરવા સંબંધી જિજ્ઞાસા વર્તતી હતી. ત્યાર પછી જ્ઞાનદશા આવ્યે ક્રમે કરીને તે ઉપશમ જેવી થઈ; પણ કોઈ કોઈ લોકો પરિચયમાં આવેલા, તેમને કેટલીક વિશેષતા ભાસવાથી કંઈક મૂળ માર્ગ પર લક્ષ આવેલો અને આ બાજુ તો સેંકડો અને હજારો માણસો પ્રસંગમાં આવેલા જેમાંથી કંઈક સમજણવાળા તથા ઉપદેશક પ્રત્યે આસ્થાવાળા એવા સો એક માણસો નીકળે. એ ઉપરથી એમ જોવામાં આવ્યું કે લોકો તરવાના કામી વિશેષ છે. પણ તેમને તેવો યોગ બાઝતો નથી. જો ખરેખર ઉપદેશક પુરુષનો યોગ બને તો ઘણા જીવ મૂળ માર્ગ પામે તેવું છે, અને દયા આદિનો વિશેષ ઉદ્યોત થાય એવું છે. એમ દેખાવાથી કંઈક ચિત્તમાં આવે છે કે આ કાર્ય કોઈ કરે તો સારું. પણ દૃષ્ટિ કરતાં તેવો પુરુષ ધ્યાનમાં આવતો નથી, એટલે કંઈક લખનાર પ્રત્યે જ દૃષ્ટિ આવે છે પણ લખનારનો જન્મથી લક્ષ એવો છે કે એ જેવું એકે જોખમવાળું પદ નથી. અને પોતાની તે કાર્યની યથાયોગ્યતા જ્યાં સુધી ન વર્તે ત્યાં સુધી તેની ઇચ્છા માત્ર પણ ન કરવી અને ઘણું કરીને હજુ સુધી તેમ વર્તવામાં આવ્યું છે. માર્ગનું કંઈ પણ સ્વરૂપ કંઈકને સમજાવ્યું છે; તથાપિ કોઈને એક મત પચ્ચખાણ આપ્યું નથી, અથવા તમે મારા શિષ્ય છો, અને અમે ગુરુ

છીએ એવો ઘણું કરીને પ્રકાર દર્શિત થતો નથી. કહેવાનો હેતુ એવો છે કે સર્વસંગ પરિત્યાગ થયે તે કાર્યની પ્રવૃત્તિ સહજ સ્વભાવે ઉદયમાં આવે તો કરવી એવી માત્ર કલ્પના છે.

તેનો ખરેખરો આગ્રહ નથી. માત્ર અનુકંપાદિ તથા જ્ઞાનપ્રભાવ વર્તે છે, તેથી કયારેક તે વૃત્તિ ઊઠે છે, અથવા અલ્પાંશે અંગમાં તે વૃત્તિ છે, તથાપિ તે સ્વવશ છે; અમે ધારીએ છીએ તેમ સર્વ સંગ પરિત્યાગાદિ થાય તો હજારો માણસ મૂળ માર્ગને પામે અને હજારો માણસ તે સન્માર્ગને આરાધી સદ્‌ગતિને પામે એમ અમારાથી થવું સંભવે છે. અમારા સંગમાં ત્યાગ કરવાને ઘણા જીવને વૃત્તિ થાય એવો અંગમાં ત્યાગ છે.

ધર્મ સ્થાપવાનું માન મોટું છે; તેની સ્પૃહાથી પણ વખતે આવી વૃત્તિ રહે. પણ આત્માને ઘણી વાર તાવી જોતાં તે સંભવ હવેની દશામાં ઓછો જ દેખાય છે, અને કંઈક સત્તાગત રહ્યો હશે તો તે ક્ષીણ થશે એમ અવશ્ય ભાસે છે: કેમકે યથાયોગ્યતા વિના દેહ છૂટી જાય તેવી દૃઢ કલ્પના હોય તોપણ, માર્ગ ઉપદેશવો નહિ એમ આત્મનિશ્ચય વર્તે છે. એક એ બળવાન કારણથી પરિગ્રહાદિ ત્યાગ કરવાનો વિચાર રહ્યા કરે છે. મારા મનમાં એમ રહે છે કે વેદોક્ત ધર્મ પ્રકાશવો અથવા સ્થાપવો હોય તો મારી દશા યથાયોગ્ય છે. પણ જિનોક્ત ધર્મ સ્થાપવો હોય તો તેટલી યોગ્યતા નથી, તોપણ વિશેષ યોગ્યતા છે, એમ લાગે છે."

વળી એ વિષે પોતાની સ્વ વિચારણા પ્રાર્થના રૂપે જણાવે છે.

"હે! નાથ કાં ધર્મોન્નતિ કરવારૂપ ઇચ્છા સહજપણે સમાવેશ પામે તેમ થાઓ; કાં તો તે ઇચ્છા અવશ્ય કાર્યરૂપ થાઓ.

અવશ્ય કાર્યરૂપ થવી બહુ દુષ્કર દેખાય છે, કેમકે અલ્પ અલ્પ વાતમાં મતભેદ બહુ છે અને તેનાં મૂળ ઘણાં ઊંડાં છે. મૂળ માર્ગથી લોકો લાખો ગાઉ દૂર છે એટલું જ નહિ પણ મૂળમાર્ગની જિજ્ઞાસા

તેમને ઉત્પન્ન કરાવવી હોય તોપણ ઘણા કાળનો પરિચય થયે પણ થવી કઠણ પડે એવી તેમની દુરાગ્રહાદિથી જડપ્રધાન દશા વર્તે છે."

શ્રીમદ્‌ના માથા ઉપર સૂર્યનાં કિરણોનો સ્પર્શ થતાં પણ માથું દુઃખી આવતું; તે દુઃખ અસહ્ય થતું ત્યારે અગ્નિમાં પંદરવીસ મરી નાખી તેનો ધુમાડો લેવો પડતો.

શ્રીમદ્ ઈડરથી સં. ૧૯૫૬માં અમદાવાદ પાસેના નરોડા ગામમાં મુનિઓ હતા ત્યાં પધાર્યા હતા. અમદાવાદથી પણ મુમુક્ષુવર્ગ ત્યાં આવ્યો હતો. બાર વાગ્યા પછી બધાએ જંગલમાં જવું એવો ઠરાવ થયેલો તે પ્રમાણે મુનિઓ ગામની ભાગોળે રાહ જોઈને ઊભા હતા. એટલામાં શ્રીમદ્ બધા મુમુક્ષુઓ સાથે ત્યાં આવ્યા. અને 'મુનિઓના પગ દાઝતા હશે' એમ બોલી પગરખાં કાઢી મૂકી પોતે તડકામાં ધીમે ધીમે ચાલવા લાગ્યા. એક વડ આવ્યો ત્યાં બેઠા. શ્રીમદ્‌ના પગનાં તળિયાં લાલચોળ થઈ ગયાં હતાં. પણ બેઠા પછી પગે હાથ ફેરવ્યો નહિ. શ્રી દેવકરણજી સામે જોઈને શ્રીમદ્ બોલ્યા: 'હવે અમે તદ્દન અસંગ થવા ઇચ્છીએ છીએ. કોઈના પરિચયમાં આવવું ગમતું નથી. એવી સંયમશ્રેણીમાં રહેવા આત્મા ઇચ્છે છે."

શ્રી દેવકરણજીએ કહ્યું: "અનંત દયા જ્ઞાની પુરુષની છે, તે ક્યાં જશે?"

શ્રીમદે કહ્યું: "અંતે એ પણ મૂકવાની છે."

ફરી શ્રીમદ્ સં. ૧૯૫૭માં અમદાવાદ આગાખાનને બંગલે પોતાનાં માતુશ્રી તથા પત્ની સહિત પધાર્યા ત્યારે મુનિઓ ચોમાસું પૂરું કરી અમદાવાદ આવ્યા હતા. 'જ્ઞાનાર્ણવ' અને 'સ્વામી કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા' નામે બે મોટા દિગંબરી ગ્રંથો હાથના લખેલા શ્રીમદ્ પાસે હતા. તે શ્રી લલ્લુજી સ્વામી અને શ્રી દેવકરણજીને માતુશ્રી દેવમાતા અને શ્રી ઝબકબાના હાથે વહોરાવ્યા હતા. તે વખતે સાથેના બીજા મુનિઓએ વિહારમાં પુસ્તકો ઊંચકવામાં પ્રમાદવૃત્તિ સેવેલી અને વૃત્તિ

અસમર્થ હતો. દેહત્યાગને આગલા દિવસે સાયંકાળે રેવાશંકરભાઈ, નરભેરામ, હું વગેરે ભાઈઓને કહ્યું, 'તમે નિશ્ચિંત રહેજો, આ આત્મા શાશ્વત છે. અવશ્ય વિશેષ ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થવાનો છે, તમે શાંતિ અને સમાધિપણે પ્રવર્તશો. જે રત્નમય જ્ઞાનવાણી આ દેહ દ્વારાએ કહી શકવાની હતી તે કહેવાનો સમય નથી. તમે પુરુષાર્થ કરશો.' આવી સ્પષ્ટ ચેતવણી છતાં અમે રાગના કારણથી ચેતી શકયા નહિ. અમે તો એમ ભ્રમમાં રહ્યા કે અશક્તિ જણાય છે. રાત્રિના અઢી વાગ્યે અત્યંત શરદી થઈ તે સમયે તેઓશ્રીએ જણાવ્યું કે નિશ્ચિંત રહેજો, ભાઈનું સમાધિમૃત્યુ છે. ઉપાયો કરતાં શરદી ઓછી થઈ ગઈ. પોણા આઠ વાગ્યે સવારે દૂધ આપ્યું, તે તેઓએ લીધું. તદ્દન સંપૂર્ણ શુદ્ધિમાં મન, વચન અને કાયા રહ્યાં હતાં. પોણા નવે કહ્યું: મનસુખ, દુઃખ ન પામતો; માને ઠીક રાખજે, હું મારા આત્મસ્વરૂપમાં લીન થાઉં છું.' સાડા સાત વાગ્યે જે બિછાનામાં પોઢયા હતા, તેમાંથી એક કોચ ઉપર ફેરવવા મને આજ્ઞા કરી. મને લાગ્યું કે અશક્તિ ઘણી જણાય છે માટે ફેરફાર ન કરવો ત્યારે તેઓશ્રીએ આજ્ઞા કરી કે ત્વરાથી ફેરફાર કર, એટલે મેં સમાધિસ્થ ભાવે સુઈ શકાય એવી કોચ ઉપર વ્યવસ્થા કરી, જે ઉપર તે પવિત્ર દેહ અને આત્મા સમાધિસ્થ ભાવે છૂટા પડયા; લેશ માત્ર આત્મા છૂટો થવાનાં ચિહ્ન ન જણાયાં. જેમજેમ પ્રાણ ઓછા થવા લાગ્યા તેમતેમ મુખમુદ્રાની કાંતિ વિશેષપણે પ્રકાશ પામવા લાગી. વઢવાણ કેમ્પમાં જે સ્થિતિમાં ઊભાં ઊભાં ચિત્રપટ પડાવેલ તે જ સ્થિતિમાં કોચ ઉપર સમાધિ પાંચ કલાક રહી, લઘુશંકા, દીર્ઘશંકા મોઢે પાણી કે આંખે પાણી કે પરસેવો કંઇ પણ પોણા આઠથી બે વાગ્યા સુધી પ્રાણ છૂટા પડયા તોપણ કશું જણાયું નહોતું. એક કલાકે દૂધ પીધા પછી હમેશા દિશાએ જવું પડતું તેને બદલે આજે કાંઈ પણ નહિ. જેવી રીતે યંત્રને ચાવી દઈ આધીન કરી લેવામાં આવે તે રીતે કરેલ. આ વાસમાધિસ્વભાવે તે પવિત્ર આત્મા અને દેહનો સંબંધ છૂટયો; પાંચ–૭ દિવસ અગાઉ

તેઓશ્રીએ કેટલાંક પદો લખાવેલાં તે પૂ. ધારશીભાઈ અને નવલચંદભાઈની પાસે છે. પોતે તદ્દન વીતરાગ ભાવે પ્રવૃત્તિ કરેલી એટલે કોઈ પણ પ્રકારે તેઓશ્રીએ પોતાની માની પ્રવૃત્તિ કરેલી નહિ, ઉદાસીનપણું જ યોગ્ય ધાર્યું હતું. હવે આપણે કોનું અવલંબન રહ્યું: માત્ર તેઓશ્રીનાં વચનામૃતોનું અને તેમનાં સદ્વર્તનનું અનુકરણ કરવું એ જ મહાન અવલંબન હું માનું છું."

શ્રીમદ્‌ના દેહત્યાગ અવસરે ભાઈ નવલચંદભાઈ પણ હાજર હતા. શ્રી અંબાલાલભાઈ પરના પત્રમાં તેઓ જણાવે છે કે, "નિર્વાણસમયની મૂર્તિ અનુપમ, ચૈતન્યવ્યાપી, શાંત, મનોહર ને જોતાં તૃપ્તિ ન થાય એવી શોભતી હતી. એમ આપણને ગુણાનુરાગીને તો લાગે, પણ જેઓ બીજા સંબંધે હાજર હતાં તેઓને પણ આશ્ચર્ય પમાડતી ને પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન કરતી જણાતી હતી. આ વખતના અદ્ભુત સ્વરૂપનું વર્ણન કરવાને આત્મામાં જે ભાવ થાય છે તે લખી શકાતો નથી."

સંવત ૧૯૫૭ના ચૈત્ર વદ ૫ ને મંગળવારે બપોરે બે વાગતાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર મહાત્મા આ ક્ષેત્ર અને નાશવંત દેહનો ત્યાગ કરી ઉત્તમ ગતિ પામ્યા. જે જે પુરુષોને જેટલા પ્રમાણમાં તે મહાત્માનું ઓળખાણ થયું હતું તેટલા પ્રમાણમાં તેમનો વિયોગ તેમને લાગ્યો હતો.

શ્રીમદ્‌નાં ધર્મપત્ની પોતાનો કાળ એકાંતમાં તેમણે આપેલા સ્મરણની માળામાં જ ગાળતાં. બહુ જ થોડા કાળમાં તેમનો પણ દેહ છૂટી ગયો હતો. તેમનાં માતુશ્રીનું હૈયું બહુ કોમળ હતું. કોઈ શ્રીમદ્‌ની વાત કાઢે તો તેમની આંખો આંસુથી ભરાઈ જતી.

શ્રીમદ્‌ના દેહાંતના સમાચાર કાવિઠા આવ્યા તે વખતે શ્રી લલ્લુજી મહારાજ વગેરે કાવિઠામાં હતા. આગલે દિવસે તેમને ઉપવાસ હતો અને એકાંત જંગલમાં તેમને રહેવાનો અભ્યાસ હતો. તે પારણા વખતે ગામમાં આવ્યા ત્યારે મુમુક્ષુઓ અંદર અંદર વાતો કરતા હતા; તે

વિષે તેમણે તપાસ કરતાં શ્રીમદ્‌ના દેહાંતના સમાચાર મળ્યા કે તુરત પાછા જંગલમાં તે ચાલી નીકળ્યા અને આહારપાણી કંઈ પણ વાપર્યા વિના એકાંત જંગલમાં જ તે વિયોગની વેળા વિતાવી. તેમને ઘણો જ આઘાત લાગ્યો હતો. તે દિવસે મુનિશ્રીએ પાણી પણ વાપર્યું નહિ. રાત્રે બીજા મુનિઓએ પણ તેમની સારવાર ઘણી કરી હતી. ધર્મનું મહાન અવલંબન અને પોષણ આપનાર કલ્પવૃક્ષ સમાન શ્રીમદ્ સદ્‌ગુરુનો વિયોગ દરેક ધર્માત્માને અસહ્ય થઈ પડે છે.

"સદ્‌ગુરુના ઉપદેશ વણ, સમજાય ન જિનરૂપ;
સમજ્યા વણ ઉપકાર શો ? સમજ્યે જિન સ્વરૂપ."

એમ આત્મસિદ્ધિમાં કહ્યું છે, તેમ જેને આત્મદાનનો લાભ મળ્યો છે તેને તે ઉપકાર સમજાયાથી સદ્‌ગુરુનો વિયોગ અસહ્ય થઈ પડે છે.

શ્રી અંબાલાલભાઈએ પોતાનું હૃદય નીચેના પત્રમાં પ્રગટ કર્યું છે :

ૐ

"વિશાળ અરણ્યને વિષે અતિ સુંદર અને શાંતિ આપનારું એવું એક જ વૃક્ષ હોય, તે વૃક્ષમાં શાંતપણે, કોમળપણે સુખાનંદમાં પક્ષીગણ મલકતાં હોય, તે વૃક્ષ એકાએક દાવાગ્નિથી પ્રજ્વલિત થયું હોય તે વખતે તે વૃક્ષથી આનંદ પામનારાં પક્ષીઓને કેટલું દુઃખ પ્રાપ્ત થાય ? કે જેને ક્ષણ એક પણ શાંતિ ન હોય ! અહાહા ! તે વખતના દુઃખનું મોટા કવીશ્વરો પણ વર્ણન કરવાને અસમર્થ છે : તેવું જ અપાર દુઃખ અઘોર અટવીને વિષે આ પામર જીવોને આપી હે ! પ્રભુ, તમે ક્યાં ગયા ?'

"હે ! ભારતભૂમિ, શું આવા, દેહ છતાં વિદેહીપણે વિચરતા પ્રભુનો ભાર તારાથી વહન ન થયો ? જો તેમ જ હોય તો આ પામરનો જ ભાર તારે હળવો કરવો હતો; કે નાહક તેં તારી પૃથ્વી ઉપર બોજા રૂપ કરી નાખ્યો.'

"હે ! મહાવિકરાળ કાળ, તને જરા પણ દયા ન આવી.

હોત તો હાલના જૈનમાર્ગની સંપૂર્ણ દર્શનકીર્તિ કરી હોત અને મહાન મહાવીરે જે વાસ્તવિક ઉપદેશ આપ્યો છે તે ઉપદેશ લોકોને શીખવ્યો હોત. જૈનોના અનેક ગચ્છ ભેદો દૂર કરી મહાવીરે સ્થાપેલો એક સામાન્ય ધર્મ સ્થાપવાનો તેઓનો વિચાર હતો. આવું ઉપયોગી જીવન અપરિપક્વ વયે ઉપયોગમાં આવતું બંધ પડયું તેથી દેશને ચોખ્ખો ગેરલાભ થયો છે."

૨૫

શ્રીમદ્‌ની સત્શિક્ષા

'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર' ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો છે, તેમાં મોટે ભાગે પત્રો અને કાવ્યો છે; તે શ્રીમદ્‌નાં આત્મઅનુભવ સહિત લખાયેલાં વચનો ભવ્ય જીવોને સન્માર્ગપ્રાપ્તિમાં પરમ ઉપકારક સત્શિક્ષારૂપ છે. જીવનના અનેક પ્રસંગે મુમુક્ષુ જીવોને જ્યાં મૂંઝવણ ઊભી થયેલી તે વખતે તેમની મુશ્કેલીઓનો હિતકારક સત્ય ઉકેલ કરી આપી માર્ગ સરળ રીતે પ્રાપ્ત થાય તેવી મદદ મળે અથવા પોતાની આત્મવિચારણાની પ્રસાદીથી મુમુક્ષુ જીવની મોક્ષમાર્ગમાં ઉન્નતિ થાય તેવાં વચનો નિષ્કારણ કરુણાથી તે મહાપુરુષે પ્રકાશ્યાં છે. તે મહા ભાગ્યશાળી લેખક અને પરમ શ્રદ્ધાવંત મુમુક્ષુનાં અંતઃકરણમાં વહેતી ઊર્મિઓને યથાર્થ ઓળખ્યા વિના માત્ર મુમુક્ષુઓના પ્રશ્નના ઉત્તરો ઉપરથી કોઈ અર્ધદગ્ધ અજાણ્યો તે વચનોની કિંમત આંકવા જાય, તે બાળકને રત્ન આપ્યું હોય તો તે મુખમાં મૂકી તેના સ્વાદ ઉપરથી પરીક્ષા કરવા ધારે છે તેવી અજ્ઞાનને આધારે કપોળકલ્પિત કિંમત આંકી લે છે. પરંતુ જે જીવ યથાર્થ વૈરાગ્ય અને સત્પુરુષના સમાગમથી પોતાની યોગ્યતા વધારી જો તે આત્મ-અનુભવથી ભીંજાયેલાં વચનોનો શ્રદ્ધાપૂર્વક અભ્યાસ કરશે તો તેનો આત્મા તે સત્ય વચનોનો પરમાર્થ પ્રત્યક્ષ સમજી, સાક્ષી પૂરશે. જે જીવમાં વિનય, સરળપણું આદિ ગુણો નથી તે સત્શિક્ષા પામી

શકતો નથી. શ્રીમદે એક વાક્યમાં જ જણાવ્યું છે : "જગતમાં માન ન હોત તો અહીં જ મોક્ષ હોત!"

જ્ઞાની કેમ ઓળખાતા નથી ?

વળી તેઓ વિશેષ જણાવે છે : " જ્ઞાની પુરુષનું ઓળખાણ નહીં થવામાં ઘણું કરીને જીવના ત્રણ મોટા દોષ જાણીએ છીએ. એક તો 'હું જાણું છું' 'હું સમજું છું,' એવા પ્રકારનું જે માન જીવને રહ્યા કરે છે તે માન; બીજું, પરિગ્રહાદિને વિષે જ્ઞાની પુરુષ પરરાગ કરતાં પણ વિશેષ રાગ; ત્રીજું લોકભયને લીધે, અપકીર્તિભયને લીધે અને અપમાનભયને લીધે જ્ઞાનીથી વિમુખ રહેવું; તેના પ્રત્યે જેવું વિનયાન્વિત થવું જોઈએ તેવું ન થવું. એ ત્રણ કારણો જીવને જ્ઞાનીથી અજાણ્યો રાખે છે. જ્ઞાનીને વિષે પોતા સમાન કલ્પના રહ્યા કરે છે. પોતાની કલ્પના પ્રમાણે જ્ઞાનીના વિચારનું, શાસ્ત્રનું તોલન કરવામાં આવે છે; થોડું પણ ગ્રંથ સંબંધી વાંચનાદિ જ્ઞાન મળવાથી ઘણા પ્રકારે તે દર્શાવવાની જીવને ઇચ્છા રહ્યા કરે છે, એ વગેરે જે દોષ તે ઉપર જણાવ્યા એવા જે ત્રણ દોષ તેને વિષે સમાય છે, અને એ ત્રણે દોષનું ઉપાદાન કારણ એવો તો એક સ્વચ્છંદ નામનો મહા દોષ છે; અને તેનું નિમિત્ત કારણ અસત્ સંગ છે." (૪૧૬)

સ્વચ્છંદ ટાળવાનો ઉપાય

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની પ્રથમ ચાળીસ ગાથાઓ મુમુક્ષુ જીવને માર્ગ કેમ પ્રાપ્ત થાય તે વિષે ઉત્તમ શિખામણ રૂપ છે. તેમાં શ્રીમદ્ લખે છે :

" રોકે જીવ સ્વચ્છંદ તો, પામે અવશ્ય મોક્ષ;
પામ્યા એમ અનંત છે, ભાખ્યું જિન નિર્દોષ. ૧૫

પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુ યોગથી, સ્વચ્છંદ તે રોકાય;
અન્ય ઉપાય કર્યા થકી, પ્રાયે બમણો થાય. ૧૬

"સ્વચ્છંદ મત આગ્રહ તજી, વર્તે સદ્‌ગુરુલક્ષ;
સમકિત તેને ભાખિયું, કારણ ગણી પ્રત્યક્ષ. ૧૭
માનાદિક શત્રુ મહા, નિજ છંદે ન મરાય,
જાતાં સદ્‌ગુરુ-શરણમાં, અલ્પ પ્રયાસે જાય." ૧૮

વળી તેઓ લખે છે:

"અનંતકાળ સુધી જીવ નિજ છંદે ચાલી પરિશ્રમ કરે, તો પણ પોતે પોતાથી જ્ઞાન પામે નહીં. પરંતુ જ્ઞાનીની આજ્ઞાનો આરાધક અંતર્મુહૂર્તમાં પણ કેવળજ્ઞાન પામે.

"જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જ્ઞાની પાસેથી થવી જોઈએ, એ સ્વાભાવિક સમજાય છે; છતાં જીવ લોકલજ્જાદિ કારણોથી અજ્ઞાનીનો આશ્રય છોડતો નથી; એ જ અનંતાનુબંધી કષાયનું મૂળ છે.

"શાસ્ત્રમાં કહેલી આજ્ઞાઓ પરોક્ષ છે, અને તે જીવને અધિકારી થવા માટે કહી છે. મોક્ષ થવા માટે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીની આજ્ઞા આરાધવી જોઈએ." પત્રાંક (૨૦૦)

"પૂર્વે થઈ ગયેલા અનંત જ્ઞાનીઓ જો કે મહા જ્ઞાની થઈ ગયા છે, પણ તેથી કંઈ જીવનો દોષ જાય નહીં. એટલે કે અત્યારે જીવમાં માન હોય તે પૂર્વે થઈ ગયેલા જ્ઞાની કહેવા આવે નહીં; પરંતુ હાલમાં જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાની બિરાજમાન હોય તે જ દોષને જણાવી કઢાવી શકે. જેમ દૂરના ક્ષીર સમુદ્રથી અહીંના તૃષાતુરની તૃષા છીપે નહીં, પણ એક મીઠા પાણીનો કળશો અહીં હોય તો તેથી તૃષા છીપે.

"જીવ પોતાની કલ્પનાથી કલ્પે કે ધ્યાનથી કલ્યાણ થાય કે સમાધિથી કે યોગથી કે આવા આવા પ્રકારથી, પણ તેથી કંઈ કલ્યાણ થાય નહીં. જીવનું કલ્યાણ થવું તો જ્ઞાની પુરુષના લક્ષમાં હોય છે, અને તે પરમ સત્સંગે કરી સમજી શકાય છે. માટે તેવા વિકલ્પ કરવા મૂકી દેવા. જીવે મુખ્યમાં મુખ્ય

કદાગ્રહાદિ ટળ્યા વિના કલ્યાણ ન થાય

સ્વપ્નરૂપ યોગે આ જીવ પોતાને, પોતાનાં નહીં એવાં બીજાં દ્રવ્યને વિષે સ્વપણે માને છે, અને એ જ માન્યતા તે સંસાર છે, તે જ અજ્ઞાન છે. નરકાદિ ગતિને હેતુ તે જ છે; તે જન્મ છે, મરણ છે; અને તે જ દેહ છે, દેહના વિકાર છે; તે જ પુત્ર, તે જ પિતા, તે જ શત્રુ, તે જ મિત્રાદિ ભાવ કલ્પનાના હેતુ છે. અને તેની નિવૃત્તિ થઈ ત્યાં સહજ મોક્ષ છે, અને એ જ નિવૃત્તિને અર્થે સત્સંગ સત્પુરુષાદિ સાધન કહ્યાં છે. અને તે સાધન પણ જીવ જો પોતાના પુરુષાર્થને તેમાં ગોપવ્યા સિવાય પ્રવર્તાવે તો જ સિદ્ધ છે. વધારે શું કહીએ ? આટલો જ સંક્ષેપ જીવમાં પરિણામ પામે તો તે સર્વ વ્રત, યમ, નિયમ, જપ, યાત્રા, ભક્તિ, શાસ્ત્રજ્ઞાન આદિ કરી છૂટયો એમાં કંઈ સંશય નથી." (૫૩૭)

"બોધ બે પ્રકારથી જ્ઞાની પુરુષોએ કર્યો છે. એક તો સિદ્ધાંતબોધ અને બીજો, તે સિદ્ધાંતબોધ થવાને કારણભૂત એવો ઉપદેશબોધ.

ઉપદેશબોધ અને સિદ્ધાંતબોધ

જો ઉપદેશબોધ જીવને અંતઃકરણમાં સ્થિતિમાન થયો ન હોય, તો સિદ્ધાંતબોધનું માત્ર તેને શ્રવણ થાય તે ભલે, પણ પરિણામ થઈ શકે નહીં. સિદ્ધાંતબોધ એટલે પદાર્થનું જે સિદ્ધ થયેલું સ્વરૂપ છે, જ્ઞાની પુરુષોએ નિષ્કર્ષ કરી જે પ્રકારે છેવટે પદાર્થ જાણ્યો છે, તે જે પ્રકારથી વાણીદ્વારાએ જણાવાય તેમ જણાવ્યો છે, એવો જે બોધ છે તે સિદ્ધાંતબોધ છે. પણ પદાર્થના નિર્ણયને પામવા જીવને અંતરાયરૂપ તેની અનાદિ વિપર્યાસ ભાવને પામેલી એવી બુદ્ધિ છે કે જે વ્યક્તપણે કે અવ્યક્તપણે વિપર્યાસપણે પદાર્થસ્વરૂપને નિર્ધારી લે છે. તે વિપર્યાસ બુદ્ધિનું બળ ઘટવા યથાવત્ વસ્તુરૂપ જાણવાને વિષે પ્રવેશ થવા જીવને વૈરાગ્ય અને ઉપશમ સાધન કહ્યાં છે; અને એવાં જે જે સાધનો જીવને સંસારભય દૃઢ કરાવે છે, તે તે સાધનો સંબંધી જે ઉપદેશ કહ્યો છે, તે ઉપદેશબોધ છે......ગૃહ કુટુંબાદિ ભાવને વિષે અનાસક્ત બુદ્ધિ થવી તે વૈરાગ્ય છે અને તેની પ્રાપ્તિ–

"સત્સ્વરૂપને અભેદભાવે અને અનન્ય ભક્તિએ નમોનમઃ

"અપ્રતિબદ્ધતાથી નિરંતર વિચરે છે, એવા જ્ઞાની પુરુષોનાં ચરણારવિંદ તે પ્રત્યે અચળ પ્રેમ થયા વિના અને સમ્યક્પ્રતીતિ આવ્યા વિના, સત્સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતી સ્વરૂપપ્રાપ્તિનો માર્ગ નથી, અને આવ્યેથી અવશ્ય તે મુમુક્ષુ જેનાં ચરણારવિંદ તેણે સેવ્યાં છે, તેની દશાને પામે છે. આ માર્ગ સર્વ જ્ઞાનીઓએ સેવ્યો છે, સેવે છે અને સેવશે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એથી અમને થઈ હતી, વર્તમાને એ જ માર્ગથી થાય છે અને અનાગત કાળે પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો એ જ માર્ગ છે. સર્વ શાસ્ત્રોનો બોધલક્ષ જોવા જતાં એ જ છે. અને જે કોઈ પણ પ્રાણી છૂટવા ઇચ્છે છે તેણે અખંડ વૃત્તિથી એ જ માર્ગને આરાધવો. એ માર્ગની આરાધના વિના અનાદિ કાળથી જીવે પરિભ્રમણ કર્યું. જ્યાં સુધી જીવને સ્વચ્છંદ રૂપી અંધત્વ છે, ત્યાં સુધી એ માર્ગનું દર્શન થતું નથી. (અંધત્વ ટળવા માટે) જીવે એ માર્ગનો વિચાર કરવો, દૃઢ મોક્ષેચ્છા કરવી, એ વિચારમાં અપ્રમત્ત રહેવું; તો માર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ અંધત્વ ટળે છે, એ નિઃશંક માનજો. અનાદિ કાળથી જીવ અવળે માર્ગે ચાલ્યો છે. જો કે તેણે જપ, તપ, શાસ્ત્રાધ્યયન વગેરે અનંતવાર કર્યું છે. તથાપિ જે કંઈ પણ અવશ્ય કરવા યોગ્ય હતું તે તેણે કર્યું નથી, જે કે અમે પ્રથમ જ જણાવ્યું છે. 'સૂયગડાંગ' સૂત્રમાં ઋષભદેવજી ભગવાને જ્યાં અઠ્ઠાણું પુત્રોને ઉપદેશ્યા છે, મોક્ષમાર્ગે ચઢાવ્યા છે, ત્યાં એ જ ઉપદેશ કર્યો છે : "હે આયુષ્યમાનો ! આ જીવે સર્વ કર્યું છે. એક આ વિના, તે શું ? તો કે નિશ્ચય કહીએ છીએ કે સત્પુરુષનું કહેલું વચન—તેનો ઉપદેશ તે સાંભળ્યાં નથી, અથવા રૂડે પ્રકારે કરી તે ઉઠાવ્યાં નથી. અને એને જ અમે મુનિઓનું સામાયિક (આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ) કહ્યું છે. સુધર્મા સ્વામી જંબુસ્વામીને ઉપદેશે છે કે જગત આખાનું જેણે દર્શન કર્યું છે એવા મહાવીર ભગવાન તેણે આમ અમને કહ્યું છે : 'ગુરુને આધીન થઈ વર્તતા

સમસ્ત ભૂમિ શ્વેત થઈ જાય છે. પણ કંઈ ચંદ્ર ભૂમિરૂપ કોઈ કાળે તેમ થતો નથી, એમ સમસ્ત વિશ્વને પ્રકાશક એવો આ આત્મા તે ક્યારે પણ વિશ્વરૂપ થતો નથી, સદાસર્વદા ચૈતન્ય સ્વરૂપ જ રહે છે, વિશ્વમાં જીવ અભેદતા માને છે એ જ ભ્રાન્તિ છે.

"જેમ આકાશમાં વિશ્વનો પ્રવેશ નથી, સર્વ ભાવની વાસ્તવતાથી આકાશ રહિત જ છે, તેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષોએ પ્રત્યક્ષ સર્વદ્રવ્યથી ભિન્ન, સર્વ અન્ય પર્યાયથી રહિત જ આત્મા દીઠો છે. જેની ઉત્પત્તિ કોઈ પણ અન્ય દ્રવ્યથી થતી નથી તેવા આત્માનો નાશ પણ ક્યાંથી હોય? અજ્ઞાનથી અને સ્વસ્વરૂપ પ્રત્યેના પ્રમાદથી આત્માને માત્ર મૃત્યુની ભ્રાન્તિ છે, તે જ ભ્રાન્તિ નિવૃત્ત કરી શુદ્ધ ચૈતન્ય નિજ અનુભવપ્રમાણ સ્વરૂપમાં પરમ જાગૃત થઈ જ્ઞાની સદાય નિર્ભય છે. એ જ સ્વરૂપના લક્ષથી સર્વ જીવ પ્રત્યે સામ્યભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, સર્વ પરદ્રવ્યથી વૃત્તિ વ્યાવૃત્ત કરી આત્મા અક્લેશ સમાધિને પામે છે." (૮૩૩)

"દુર્લભ એવો મનુષ્યદેહ પણ પૂર્વે અનંતવાર પ્રાપ્ત થયા છતાં કંઈ પણ સફળપણું થયું નહીં. પણ આ મનુષ્યદેહને કૃતાર્થતા છે કે

જ્ઞાની પુરુષના આશ્રયે દેહ છૂટે એ સ્વરૂપ સ્થિતિનું કારણ

જે મનુષ્યદેહે આ જીવે જ્ઞાની પુરુષને ઓળખ્યા તથા તે મહાભાગ્યનો આશ્રય કર્યો. જે પુરુષના આશ્રયે અનેક પ્રકારના મિથ્યા આગ્રહાદિની મંદતા થઈ તે પુરુષને આશ્રયે આ દેહ છૂટે એ જ સાર્થક છે. જન્મ જરા મરણાદિને નાશ કરવાવાળું આત્મજ્ઞાન જેમને વિષે વર્તે છે, તે પુરુષનો આશ્રય જ જીવને જન્મ જરા મરણાદિનો નાશ કરી શકે; કેમકે તે યથાસંભવ ઉપાય છે, સંયોગ સંબંધે આ દેહ પ્રત્યે આ જીવને જે પ્રારબ્ધ હશે તે વ્યતીત થયે તે દેહનો પ્રસંગ નિવૃત્ત થશે; તેનો પામે ત્યારે વિયોગ નિશ્ચયે છે. પણ આશ્રયપૂર્વક દેહ છૂટે એ જન્મ

હે જીવ! આ ક્લેશરૂપ સંસાર થકી વિરામ પામ, વિરામ પામ; કંઈક વિચાર; પ્રમાદ છોડી જાગૃત થા! જાગૃત થા! નહીં તો રત્નચિંતામણિ જેવો આ મનુષ્યદેહ નિષ્ફળ જશે. હે જીવ! હવે તારે સત્પુરુષની આજ્ઞા નિશ્ચય ઉપાસવા યોગ્ય છે." (અપ્રગટ)

સર્વ દુઃખ ક્ષય કરવાનો ઉપાય

"કેવળ અંતર્મુખ થવાનો સત્પુરુષોનો માર્ગ સર્વ દુઃખક્ષયનો ઉપાય છે, પણ તે કોઈક જીવને સમજાય છે. મહત્પુણ્યના યોગથી, વિશુદ્ધ મતિથી, તીવ્ર વૈરાગ્યથી અને સત્પુરુષના સમાગમથી તે ઉપાય સમજાવા યોગ્ય છે. તે સમજાવાનો અવસર એક માત્ર આ મનુષ્યદેહ છે. તે પણ અનિયત કાળના ભયથી ગ્રહિત છે. ત્યાં પ્રમાદ થાય છે એ ખેદ અને આશ્ચર્ય છે." (૮૧૬)

કેવો જીવ સત્ય પામે?

"કોઈને અર્થે વિકલ્પ નહીં આણતાં અસંગપણું જ રાખશો. જેમ જેમ સત્પુરુષનાં વચન તેમને પ્રતીતિમાં આવશે, જેમ જેમ આજ્ઞાથી અસ્થિમિંજા રંગાશે તેમ તેમ તે તે જીવ આત્મકલ્યાણને સુગમપણે પામશે, એમ નિઃસંદેહ છે.

"જે કોઈ સાચા અંતઃકરણે સત્પુરુષનાં વચનને ગ્રહણ કરશે તે સત્યને પામશે એમાં કંઈ સંશય નથી." (૭૮૧)

સત્પુરુષોનો સનાતન સંપ્રદાય

"કોઈ પણ જીવ પરમાર્થ પ્રત્યે માત્ર અંશપણે પણ પ્રાપ્ત થવાનાં કારણોને પ્રાપ્ત થાય એમ નિષ્કારણ કરુણાશીલ એવા ઋષભાદિ તીર્થંકરોએ પણ કર્યું છે, કારણકે સત્પુરુષોની સનાતન એવી કરુણાવસ્થા હોય છે કે સમય માત્રના અનવકાશે આખો લોક આત્માવસ્થા પ્રત્યે હો, આત્મસ્વરૂપ પ્રત્યે હો, આત્મસમાધિ પ્રત્યે હો, અન્ય અવસ્થા પ્રત્યે ન હો, અન્ય સ્વરૂપ પ્રત્યે ન હો, અન્ય આધિ પ્રત્યે ન હો; જે જ્ઞાનથી સ્વાત્મસ્થ પરિણામ

"બાહ્યભાવે જગતમાં વર્તો અને અંતરંગમાં એકાંત શીતળીભૂત નિર્લેપ રહો; એ જ માન્યતા અને બોધના છે." (૭૨)

"તેનો તું બોધ પામ કે જેનાથી સમાધિમરણની પ્રાપ્તિ થાય."

એકવાર જો સમાધિમરણ થયું તો સર્વ કાળનાં અસમાધિમરણ ટળશે. (૨૫)

"જો કે જ્ઞાની ભક્તિ ઇચ્છતા નથી, પરંતુ મોક્ષાભિલાષીને તે કર્યો વિના મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી, આ અનાદિકાળનું ગુપ્ત તત્ત્વ સંતોના હૃદયમાં રહ્યું તે પાને ચઢાવ્યું છે."

"શાસ્ત્રમાં કહેલી આજ્ઞાઓ પરોક્ષ છે અને તે જીવને યોગ્ય થવા માટે છે; મોક્ષ થવા માટે જ્ઞાનીની પ્રત્યક્ષ આજ્ઞા જોઈએ.

"આ જ્ઞાનમાર્ગની શ્રેણિ કહી. એ પાગ્યા વિના બીજા માર્ગથી મોક્ષ નથી. એ ગુપ્ત તત્ત્વને જે આરાધે છે, તે પ્રત્યક્ષ અમૃતને પામી અભય થાય છે." (૨૦૦)

યોગ્ય વ્યવહાર

"માયાનો પ્રપંચ ક્ષણે ક્ષણે બાધકર્તા છે. તે પ્રપંચના તાપની નિવૃત્તિ કોઈ કલ્પદ્રુમની છાયા છે; અને કાં કેવળદશા છે, તથાપિ કલ્પદ્રુમની છાયા પ્રશસ્ત છે, તે સિવાય એ તાપની નિવૃત્તિ નથી; અને એ કલ્પદ્રુમને વાસ્તવિક ઓળખવા જીવે યોગ્ય થવું પ્રશસ્ત છે. તે યોગ્ય થવામાં બાધકર્તા એવો આ માયાપ્રપંચ છે, જેનો પરિચય જેમ ઓછો હોય તેમ વર્ત્યા વિના યોગ્યતાનું આવરણ ભંગ થતું નથી. પગલે પગલે ભયવાળી અજ્ઞાનભૂમિકામાં જીવ વગર વિચાર્યે કોટ્યાવધિ યોજનો ચાલ્યા કરે છે; ત્યાં યોગ્યતાનો અવકાશ ક્યાંથી હોય ? આમ ન થાય તેટલા માટે થયેલા કાર્યના ઉપદ્રવને જેમ શમાવાય તેમ શમાવી સર્વ પ્રકારે એ વિષેની નિવૃત્તિ કરી, યોગ્ય વ્યવહારમાં આવવાનું પ્રયત્ન કરવું ઉચિત છે. ન ચાલનાં કરવો જોઈએ, અને તે પણ પ્રારબ્ધવશાત્ નિઃસ્પૃહ બુદ્ધિથી એવો જે વ્યવહાર, તેને યોગ્ય વ્યવહાર માનજો." (૨૩૨)

"શાસ્ત્રોને વિષે આ કાળને અનુક્રમે ક્ષીણપણા યોગ્ય કહ્યો છે; અને તે પ્રકારે અનુક્રમે થયા કરે છે. એ ક્ષીણપણું મુખ્ય કરીને પરમાર્થ સંબંધીનું કહ્યું છે. જે કાળમાં અત્યંત દુર્લભપણે પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થાય તે કાળ દુષમ કહેવા યોગ્ય છે. જો કે સર્વ કાળને વિષે પરમાર્થપ્રાપ્તિ જેનાથી થાય છે એવા પુરુષોનો જોગ દુર્લભ છે. તથાપિ આવા કાળ વિષે તો અત્યંત દુર્લભ હોય છે. જીવોની પરમાર્થવૃત્તિ ક્ષીણપણાને પામતી જતી હોવાથી તે પ્રત્યે જ્ઞાની પુરુષોના ઉપદેશનું બળ ઓછું થાય છે, અને તેથી પરંપરાએ તે ઉપદેશ પણ ક્ષીણપણાને પામે છે, એટલે પરમાર્થ માર્ગ અનુક્રમે વ્યવચ્છેદ થવા જોગ કાળ આવે છે."

કાળદોષ

આ કાળને વિષે અને તેમાં પણ હમણાં લગભગ સેકંડાથી મનુષ્યની પરમાર્થવૃત્તિ બહુ ક્ષીણપણાને પામી છે, અને એ વાત પ્રત્યક્ષ છે. સહજાનંદ સ્વામીના વખત સુધી મનુષ્યોમાં જે સરળવૃત્તિ હતી તે અને આજની સરળવૃત્તિ એમાં મોટો તફાવત થઈ ગયો છે. ત્યાં સુધી મનુષ્યોની વૃત્તિને વિષે કંઈ કંઈ આજ્ઞાંકિતપણું, પરમાર્થની ઇચ્છા અને તે સંબંધી નિશ્ચયમાં દૃઢતા એ જેવાં હતાં તેવાં આજે નથી; તેથી તો આજે ઘણું ક્ષીણપણું થયું છે. જો કે હજુ આ કાળમાં પરમાર્થવૃત્તિ કેવળ વ્યવચ્છેદ પ્રાપ્ત થઈ નથી, તેમ સત્પુરુષરહિત ભૂમિ થઈ નથી, તોપણ કાળ તે કરતાં વધારે વિષમ છે, બહુ વિષમ છે; એમ જાણીએ છીએ.

આવું કાળનું સ્વરૂપ જોઈને મોટી અનુકંપા હૃદયને વિષે વર્તે છે; જીવોને વિષે કોઈ પણ પ્રકારે અત્યંત દુઃખની નિવૃત્તિનો ઉપાય એવો જે સર્વોત્તમ પરમાર્થ; તે સંબંધી વૃત્તિ કંઈ પણ વર્ધમાનપણાને પ્રાપ્ત થાય, તો જ તેને સત્પુરુષનું ઓળખાણ થાય છે, નહીં તો થતું નથી. તે વૃત્તિ સજીવન થાય અને કોઈ પણ જીવોને, ઘણા જીવોને પરમાર્થ સંબંધી જે માર્ગ તે પ્રાપ્ત થાય તેવી અનુકંપા અખંડપણે,

જ્ઞાનીની અનુકંપા

રહ્યા કરે છે; તથાપિ તેમ થવું બહુ દુર્લભ જાણીએ છીએ, અને તેનાં કારણો પણ ઉપર જણાવ્યાં છે.

જે પુરુષનું દુર્લભપણું ચોથા કાળને વિષે (સત્યયુગ વિષે) હતું, તેવા પુરુષનો જોગ આ કાળમાં થાય એમ થયું છે. તથાપિ પરમાર્થ સંબંધી ચિંતા જીવોને ક્ષીણ થઈ ગઈ છે, એટલે તે પુરુષનું ઓળખાણ થવું અત્યંત વિકટ છે. તેમાં પણ જે ગૃહવાસાદિ પ્રસંગમાં તે પુરુષની સ્થિતિ છે, તે જોઈ જીવને પ્રતીતિ આવવી દુર્લભ છે, અત્યંત દુર્લભ છે; અને કદાપિ પ્રતીતિ આવી તો તેમનો જે પ્રારબ્ધ-પ્રકાર હાલ વર્તે છે તે જોઈ નિશ્ચય રહેવો દુર્લભ છે; અને કદાપિ નિશ્ચય થાય તોપણ તેનો સત્સંગ રહેવો દુર્લભ છે; અને જે પરમાર્થનું મુખ્ય કારણ તે તો તે છે. આવી સ્થિતિમાં જોઈ ઉપર જણાવ્યાં છે જે કારણો તેને વધારે બળવાનપણે દેખીએ છીએ અને એ વાત જોઈ ફરી ફરી અનુકંપા ઉત્પન્ન થાય છે.

કલ્યાણનું કારણ

ઇશ્વરેચ્છાથી જે કોઈ પણ જીવોનું કલ્યાણ વર્તમાનમાં પણ થવું સૃજિત હશે તે તો તેમ થશે, અને તે બીજેથી નહીં પણ અમથકી, એમ પણ અત્ર માનીએ છીએ. (૩૯૮)

બોધનું ફળવું શાથી સંભવે ?

" જે વ્યવસાયે કરી જીવને ભાવનિદ્રાનું ઘટવું ન થાય તે વ્યવસાય કોઈ પ્રારબ્ધયોગે કરવો પડતો હોય તો તે ફરી ફરી પાછા હઠીને, મોટું ભયંકર હિંસાવાળું દુષ્ટ કામ જ આ કરું છું, એવું ફરી ફરી વિચારીને અને જીવમાં ઢીલાપણાથી જ ઘણું કરી મને આ પ્રતિબંધ છે એમ ફરી ફરી નિશ્ચય કરીને જેટલો બને તેટલો વ્યવસાય સંક્ષેપ કરતાં જઈ પ્રવર્તવું થાય, તો બોધનું ફળવું થવું સંભવે છે." (૪૯૯)

" ત્રણ વર્ષથી લગભગ એવું વર્તાયા કરે છે કે પરમાર્થ

સંબંધી કે વ્યવહાર સંબંધી કંઈ પણ લખતાં કંટાળો આવી જાય છે. અને લખતાં લખતાં કલ્પિત જેવું લાગવાથી વારંવાર અપૂર્ણ છોડી દેવાનું થાય છે.

યથાર્થ લેખન કે કથન

પરમાર્થમાં ચિત્ત જે વખતે એકાગ્રવત્ હોય ત્યારે જો પરમાર્થ સંબંધી લખવાનું અથવા કહેવાનું બને તો તે યથાર્થ કહેવાય, પણ ચિત્ત અસ્થિરવત્ હોય અને પરમાર્થ સંબંધી લખવાનું કે કહેવાનું કરવામાં આવે તો તે ઉદીરણા જેવું થાય; તેમજ અંતર્વૃત્તિનો તથાતથ્ય તેમાં ઉપયોગ નહીં હોવાથી તે આત્મબુદ્ધિથી લખ્યું કે કહ્યું નહીં હોવાથી કલ્પિતરૂપ કહેવાય. જેથી તથા તેવાં બીજાં કારણોથી પરમાર્થ સંબંધી લખવાનું તથા કહેવાનું ઘણું ઓછું થઈ ગયું છે......તોપણ કેટલાક પ્રસંગમાં વિશેષ સ્થિરતા રહે છે. વ્યવહાર સંબંધી કંઈ પણ લખતાં તે અસારભૂત અને સાક્ષાત્ ભ્રાંતિરૂપ લાગવાથી તે સંબંધી જે કંઈ લખવું કે કહેવું તે તુચ્છ છે, આત્માને વિકળતાનો હેતુ છે, તે ન કહ્યું હોય તોપણ ચાલી શકે એવું છે, માટે જ્યાં સુધી તેમ વર્તે ત્યાં સુધી તો જરૂરે તેમ વર્તવું ઘટે છે, એમ જાણી ઘણી વ્યાવહારિક વાત લખવા, કહેવાની ટેવ નીકળી ગઈ છે."

" કોઈ પણ તથારૂપ જોગને પામીને જીવને એક ક્ષણ પણ અંતર્ભેદ જાગૃતિ થાય તો તેને મોક્ષ વિશેષ દૂર નથી. અન્ય પરિણામમાં જેટલી તાદાત્મ્ય વૃત્તિ છે. તેટલો જીવથી મોક્ષ દૂર છે. જો કોઈ આત્મજોગ બને તો આ મનુષ્યપણાનું મૂલ્ય કોઈ રીતે ન થઈ શકે તેવું છે.

સત્સંગનો આશ્રય કર્તવ્ય છે

પ્રાયે મનુષ્યદેહ વિના આત્મજોગ બનતો નથી એમ જાણી, અત્યંત નિશ્ચય કરી આ જ દેહમાં આત્મજોગ ઉત્પન્ન કરવો ઘટે. વિચારની નિર્બળતાએ કરી જો આ જીવ અન્ય પરિચયથી પાછો વળે તો સહજમાં હમણાં જ તેને આત્મજોગ પ્રગટે. અસત્સંગ પ્રસંગનો ઘેરાવો વિશેષ છે, અને આ જીવ તેથી અ

તીવ્રસત્વ યોગે યોગ્યતા તેવા અવકાશ પ્રાપ્ત કરવા અર્થે તેની નિવૃત્તિ કરવા જેમ બને તેમ સત્સંગનો આશ્રય કરે તો કોઈ રીતે પુરુષાર્થ યોગ્ય થઈ વિચાર દશાને પામે."

જે પ્રકારે અનિત્યપણું, અસારપણું આ સંસારનું અત્યંતપણે ભાસે તે પ્રકારે કરી આત્મવિચાર ઉત્પન્ન થાય....તે રાગ દ્વેષાદિ પરિણામ અજ્ઞાન વિના સંભવતાં નથી શાને જિન ત્યાગ કહે છે? તે રાગદ્વેષાદિ પરિણામ છતાં જીવન્મુક્ત-પણું સર્વથા માનીને જીવન્મુક્ત દશાની જીવ આશાતના કરે છે, એમ વર્તે છે, સર્વથા રાગદ્વેષ પરિણામનું પરિક્ષીણપણું જ કર્તવ્ય છે. અત્યંત જ્ઞાન હોય ત્યાં અત્યંત ત્યાગ સંભવે છે, અત્યંત ત્યાગ પ્રગટ્યા વિના અત્યંત જ્ઞાન ન હોય એમ શ્રી તીર્થંકરે સ્વીકાર્યું છે. આત્મપરિણામથી જેટલો અન્ય પદાર્થનો તાદાત્મ્ય અધ્યાસ નિવર્તે તેને શ્રી જિન ત્યાગ કહે છે. તે તાદાત્મ્ય-અધ્યાસનિવૃત્તિરૂપ ત્યાગ થવા અર્થે આ બાહ્ય પ્રસંગનો ત્યાગ પણ ઉપકારી છે, કાર્યકારી છે. બાહ્ય પ્રસંગના ત્યાગને અર્થે અંતર્ત્યાગ કહ્યો નથી. એમ છે તોપણ આ જીવે અંતર્ત્યાગને અર્થે બાહ્ય પ્રસંગની નિવૃત્તિને કંઈ પણ ઉપકારી માનવી યોગ્ય છે.

નિત્ય છૂટવાનો વિચાર કરીએ છીએ અને જેમ તે કાર્ય તરત પતે તેમ જાપ જપીએ છીએ. જો કે એમ લાગે છે કે તે વિચાર અને જાપ હજી તથારૂપ નથી, શિથિલ છે; માટે અત્યંત વિચાર અને તે જાપને ઉગ્રપણે આરાધવાનો અલ્પકાળમાં યોગ કરવો ઘટે છે, એમ વર્ત્યા કરે છે. (૫૬૯)

શ્રીમદનું ઉદાર નિષ્કારણ કરુણાશીલ હૃદય આ અવતરણો ઉપરથી વાંચકને કે શ્રોતાને કંઈક અંશે સમજાવશે; તેમજ જિજ્ઞાસુ જીવને સત્પુરુષોના સનાતન સંપ્રદાયની પ્રસાદી પ્રાપ્ત કરવાની, તે માર્ગે મદદ કરે તેવા મહાપુરુષની શોધ કરી આત્મકલ્યાણ કરવાની, અનાદિ ભૂલ ટાળવાની પ્રેરણા પણ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે.

કેટલીક પદ્યપ્રસાદીનાં અવતરણથી વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ અને સદ્દભાવ સમજાશે એમ ગણી નીચે લખ્યાં છે :

" બીજાં સાધન બહુ કર્યાં, કરી કલ્પના આપ;
અથવા અસદ્દગુરુ થકી, ઊલટો વધ્યો ઉતાપ.

પૂર્વ પુણ્યના ઉદયથી, મળ્યો સદ્દગુરુયોગ,
વચન સુધા શ્રવણે જતાં થયું હૃદય ગતશોગ.

સંતાપનું કારણ અને તે ટાળવાનો ઉપાય

નિશ્ચય એથી આવીઓ, ટળશે અહીં ઉતાપ.
નિત્ય કર્યો સત્સંગ મેં એક લક્ષથી આપ. (૧૫૪)

*

" શું કરવાથી પોતે સુખી? શું કરવાથી પોતે દુઃખી?
પોતે શું? ક્યાંથી છે આપ? એનો માગો શીઘ્ર જવાપ.
જ્યાં શંકા ત્યાં ગણ સંતાપ, જ્ઞાન તહાં શંકા નહીં સ્થાપ;
પ્રભુ ભક્તિ ત્યાં ઉત્તમ જ્ઞાન, પ્રભુ મેળવવા ગુરુ ભગવાન.
ગુરુ ઓળખવા ઘટ વૈરાગ્ય, તે ઉપજવા પૂર્વિત ભાગ્ય;
તેમ નહીં તો કંઈ સત્સંગ તેમ નહીં તો કંઈ દુઃખરંગ." (૧૦૭)

*

સમ્યક્‌જ્ઞાન

" મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે
કરી વૃત્તિ અખંડ સન્મુખ; મૂળ મારગ૦
નોય પૂજાદિની જો કામના રે, નોય વહાલું અંતર ભવદુઃખ મૂ૦
કરી જોજો વચનની તુલના રે, જોજો શોધીને જિન સિદ્ધાંત; મૂ૦
માત્ર કહેવું પરમારથ હેતુથી રે, કોઈ પામે મુમુક્ષુ વાત. મૂ૦
× × × × ×
છે દેહાદિથી ભિન્ન આત્મા રે, ઉપયોગી સદા અવિનાશ, મૂળ૦
એમ જાણે સદ્દગુરુ ઉપદેશથી રે, કહ્યું જ્ઞાન તેનું નામ ખાસ. મૂ૦" (૭૧૫)

*

" આત્મજ્ઞાન ત્યાં મુનિપણું, તે સાચા ગુરુ હોય;
બાકી કુળગુરુ કલ્પના, આત્માર્થી નહીં

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ પ્રાપ્તિનો, ગણે પરમ ઉપકાર;
ત્રણે યોગ એકત્વથી, વર્તે આજ્ઞાધાર. ૩૫
એક હોય ત્રણ કાળમાં, પરમારથનો પંથ;
પ્રેરે તે પરમાર્થને, તે વ્યવહાર સમંત." ૩૬

*

"ગચ્છમતની જે કલ્પના, તે નહીં સદ્વ્યવહાર;
ભાન નહીં નિજ રૂપનું, તે નિશ્ચય નહીં સાર. ૧૩૩
સર્વ જીવ છે સિદ્ધસમ, જે સમજે તે થાય;
સદ્ગુરુ-આજ્ઞા જિનદશા, નિમિત્ત કારણ માંય." ૧૩૫
—આત્મસિદ્ધિ.

*

"સદ્ગુરુના ઉપદેશથી, સમજે જિનનું રૂપ,
તો તે પામે નિજદશા, જિન છે આત્મસ્વરૂપ."
(પૃ. ૧૬૦–૧૭૦ તત્ત્વજ્ઞાન)

*

તત્ત્વજ્ઞાનીનો મર્મ

"જિન સોહી હૈ આતમા, અન્ય હોઈ સો કર્મ;
કર્મ કટે સો જિનવચન, તત્ત્વજ્ઞાનીકો મર્મ.
વ્યવહારસેં દેવ જિન, નિહચેસેં હૈ આપ;
એહિ વચનસેં સમજ લે, જિન પ્રવચનકી છાપ." ૭૯૭

*

"પરપ્રેમપ્રવાહ બઢે પ્રભુસે, સબ આગમભેદ સુ ઉર બસે;
વહ કેવલકો બીજ ગ્યાનિ કહે, નિજકો અનુભવ બતલાય દીયે." ૨૬૫

*

સાચો માર્ગ "મારગ સાચા મિલ ગયા, છૂટ ગયે સંદેહ;
હોતા સો તો જલ ગયા, ભિન્ન કિયા નિજદેહ." ૭૯૬

*

૨૬૦

(ચોટક) સુખધામ અનંત સુસંત ચહી,
દિન રાત રહે તદ્ ધ્યાનમહિં,
પર શાંતિ અનંત સુધામય જે,
પ્રણમું પદ તે વર તે જય તે. ૧૪

(૯૫૪) રાજકોટ, ચૈત્ર સુદ ૯, ૧૯૫૭

૨૬

શ્રીમદ્‌નાં સ્મારકો

શ્રીમદ્‌ની હયાતીમાં સં. ૧૯૫૬ના ભાદરવા માસમાં દુષ્કાળનો અંત આવ્યો અને નવો પાક થયો ત્યારે 'પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ'ની યોજના સ્વહસ્તે થઈ હતી. ધર્મજીવન અને તત્ત્વવિચાર-ક્ષેત્રમાં પણ દુષ્કાળ વર્તતો હતો, તેનો અંત આણવા પોતે ધર્મ-મૂર્તિરૂપે જીવીને દૃષ્ટાંત વડે અને અમૃત સમાન જીવંત બોધથી અનેક ભવ્ય આત્માઓના ઉદ્ધારનું નિમિત્ત બની આ દુષમ કાળનું પૂર પાછું વાળવા પરાક્રમ દર્શાવ્યું હતું. 'પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ'ની યોજના પગભર કરી એક વર્ષનું બાળક થતાં પહેલાં પિતાનો વિયોગ થાય તેમ તે કાર્ય અને આ ભવનો સંબંધ તેમણે આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં છોડી દીધો. પરંતુ તેમના પ્રશંસક વર્ગ અને અન્ય ધર્મપ્રેમી પુરુષોના પોષણથી કલ્પવૃક્ષ સમાન એ સંસ્થા દ્વારા અનેક અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો, શ્વેતાંબર દિગંબર આદિ સર્વ સંપ્રદાયના તત્ત્વવિચારકોને આ દુષમકાળ વિતાવવામાં પરમ ઉપયોગી અને અનન્ય આધારરૂપ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં. સ્વ. રેવાશંકરભાઈ જગજીવનદાસના મંત્રી-પણા નીચે તે સંસ્થાએ અનેક ઉત્તમ પુસ્તકો દ્વારા જનસમાજમાં અલભ્ય પુસ્તકોના અભ્યાસની વૃદ્ધિ કરી છે અને તેવાં પુસ્તકો પ્રગટ કરનારી સંસ્થાઓ ઉત્પન્ન થવામાં પ્રેરણારૂપ બની છે.'

પ્રથમ 'પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ' દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલા 'શ્રીમદ્

શ્રી [illegible]

[illegible] ગુજરાતમાં આવ્યા. પરંતુ શ્રીમદ્‌ના [illegible] બંધ પડ્યા. શ્રીમદ્‌ના પરિચયમાં આવેલી વ્યક્તિઓની શોધ કરતાં શ્રીમદ્ લઘુરાજ (લલ્લુજી સ્વામી) તથા [illegible] સમાગમ તેમને થયો અને શ્રીમદ્‌ના [illegible] આત્મસાધકોના પરિચયથી તે [illegible] શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ. તે શ્રીમદ્ લઘુરાજ સ્વામીના સમાગમમાં [illegible] રહ્યા. પરંતુ શ્રીમદ્‌ના સ્મારક તરીકે આશ્રમ સ્થાપવાની ઇચ્છા થતાં તેમણે શ્રી સિદ્ધપુર પાસે રાજપુર ગામની નજીક 'શ્રી રાજમંદિર આશ્રમ' નામની એક સંસ્થા સ્થાપી છે. ભક્તિ અને તત્ત્વજ્ઞાન ચર્ચા તથા સત્સંગનું તીર્થક્ષેત્ર તે સંસ્થા બની રહી હતી.

શ્રીમદ્ લઘુરાજ સ્વામી દક્ષિણમાં ખાનદેશ, પશ્ચિમમાં કાઠિયાવાડ અને ઉત્તરમાં મારવાડ સુધી વિહાર કરી આવેલા; પરંતુ મુખ્યત્વે ચરોતરમાં તે વિચરતા અને તેમના પ્રસંગમાં આવેલા ગૃહસ્થ તથા ત્યાગી વર્ગની કોઈ સ્થળમાં સ્થિરતા કરવાની સૂચના તેમજ આગ્રહ છતાં, જ્યાં સુધી પગમાં શક્તિ હોય ત્યાં સુધી વિહારપદ્ધતિ ચાલુ રાખવાની દૃઢતા તેમણે રાખેલી. પરંતુ દીર્ઘાયુમાં વાનું દરદ તથા હરસ વગેરે વ્યાધિઓ વધી જતાં અગાસ પાસેના સંદેશર ગામમાં ઘણા ભક્તજનોનો સમૂહ ભક્તિ નિમિત્તે એકત્ર થયેલ તેમના આગ્રહથી તેમણે કોઈ સ્થળ શ્રીમદ્‌ના સ્મારક તરીકે અને ભક્તિધામ તરીકે પસંદ થાય અને મકાન બને તો ઘણો વખત રહેવાનું સ્વીકાર્યું. સંદેશરના સ્વ. છોટાભાઈ કરીને ઉદાર ગૃહસ્થે જમીન આપી અને એક સારી

રકમની ગૃહસ્થોએ ટીપ કરી એ પ્રકારે 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ '
અગાસ સ્ટેશન પાસે સં. ૧૯૭૬ના કાર્તિક શુદ પૂનમે સ્થાપના થઈ

શ્રી લઘુરાજ સ્વામીનું ચોમાસા સિવાયના વખતમાં ઘણી વખ
'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ'માં રહેવાનું બનતું; અને સોળ ચોમાસ
આશ્રમમાં થયેલાં; તેથી ઘણા આત્માર્થી સજ્જનોને સત્સંગ ભક્તિને
લાભ કાયમ મળવાનો સંભવ જણાયાથી, ધર્મશાળા રૂપે કેટલી
ઓરડીઓ અને મકાનો બંધાયાં છે, વધતાં વધતાં એક નાનું ગોકુળિયું
ગામ હોય તેવું આ આશ્રમ બની ગયું છે. કાયમ સો દોઢસો માણસો
રહે છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના વચનો અને તેમની પાસેથી શ્રવણ કરેલ
બોધનું રહસ્ય શ્રી લઘુરાજ સ્વામીના સત્સંગે સાંભળી ઘણા ભવ્ય
જીવો તત્ત્વજ્ઞાન-પ્રાપ્તિના પુરુષાર્થમાં પ્રવર્તે છે. કોઈ માસ બે માસ
કે કોઈ કાયમ રહેનારા એવા અનેક ભવ્યાત્માઓ ઉપરાંત આજુબાજુના
ગામોમાંથી અનેક જિજ્ઞાસુ જીવો ત્યાં આવે છે અને સત્સંગ
સંસ્થાના પરિચયથી જીવનસાફલ્યનું નિમિત્ત પામતા રહે છે. આ
આશ્રમમાં મધ્યસ્થ વાતાવરણ હોવાથી શ્વેતાંબર, દિગંબર, સ્થાન
કવાસી, વૈષ્ણવાદિ અનેક કુળ સંપ્રદાયના પરંતુ આત્માને ઓળખવાની
ભાવનાવાળા જિજ્ઞાસુ જીવો આવે છે અને રહે છે. સુંદર પુસ્તકાલય
અને ઉત્તમ સત્સંગનો યોગ છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની આરસપાષ
તથા ધાતુની ભવ્ય પ્રતિમાઓ તથા શ્રી ૐની સ્થાપના પણ છે.
ધાર્મિક જીવનનો પરિચય કરાવે તેવું આ ઉત્તમ તીર્થ બન્યું છે.
ટૂંકામાં તપોવનનો નમૂનો છે.

સ્વ. પૂજાભાઈ હીરાચંદની ઉદાર સખાવતથી અમદાવાદમ
મહાત્મા ગાંધીજી દ્વારા 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાનભંડાર ' પુરાતત્ત્વ
મંદિરમાં સ્થાપવામાં આવ્યો હતો. હાલમાં પુરાતત્ત્વ મંદિર બંધ
છે. પણ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાનભંડાર ગુજરાત વિદ્યાપીઠ નિભાવે છે

નાર, કાવિઠા, અમદાવાદ, ઉત્તરસંડા, વઢવાણ, ભાદરણ, સીમરડા,

ખંભાત, બોરસદ, કલોલ, ધામણ (નવસારી પાસે), સુણાવ, વસો, સડોદરા, નરોડા, ઈડર, વવાણિયા, આહોર, બેંગ્લોર, વડાલી, રાજકોટ આદિ સ્થળોએ 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર મંદિર' રૂપે સત્સંગનાં ધામ છે, પણ તે તે સ્થળે રહેનાર મુમુક્ષુઓના જીવનને જ ઉપકારી હોવાથી માત્ર તેનાં નામ અહીં જણાવ્યાં છે. આજુબાજુનાં સ્થળોથી આવનાર જિજ્ઞાસુઓની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત થાય અને ધાર્મિક જીવનની જાગૃતિ પ્રાપ્ત થાય તેવાં સ્થળો ઉપર ગણાવ્યાં છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર લખે છે:—

"હું કોઈ ગચ્છમાં નથી, પણ આત્મામાં છું. એ ભૂલશો નહીં." એ લક્ષ રાખીને, ઉપરના આશ્રમોના આત્માર્થી જીવો એ મહાપુરુષે છએ દર્શનોનો અભ્યાસ કરી જે આત્મસ્વરૂપનો નિર્ણય કરી પોતાનું જીવન શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ બનાવ્યું હતું, તે નિષ્પક્ષપાતી તત્ત્વનો અનુભવ કરવા પ્રયત્નશીલ છે. સનાતન જૈન એવું નામ આપવામાં આવે છે, ત્યાં પણ જૈન શબ્દનો વિશાળ અર્થ સર્વના લક્ષમાં હોય છે જે મહાત્માઓ આત્મદર્શન પામ્યા છે અને આત્મહિતમાં વિઘ્ન કરનાર કારણોને જેમણે જીતી લીધાં છે તે જિન છે, શુદ્ધ આત્મા છે. અને આત્મધર્મ પ્રગટાવવા તે મહાપુરુષોના દર્શાવેલ માર્ગે ચાલે છે, તે જૈન કે આત્માર્થી મુમુક્ષુ જીવો છે. તે આત્મધર્મ અનાદિ કાળથી પ્રવર્તતો આવ્યો હોવાથી મોક્ષને માર્ગે જ્ઞાનીની આજ્ઞાએ પ્રવર્તતા સર્વ ભવ્ય જીવો સનાતન જૈન છે.

૨૭

અંતિમ પ્રશસ્તિ

"દેહ છતાં જેની દશા વર્તે દેહાતીત;
તે જ્ઞાનીના ચરણમાં, હો વંદન અગણિત."

"જ્યાં મતિની ગતિ નથી ત્યાં વચનની ગતિ ક્યાંથી હોય ?" એ વાક્ય વિચારતાં સ્પષ્ટ સમજાય એવું છે કે જેનું અચિંત્ય માહાત્મ્ય છે એવા મહાપુરુષોનું માપ શબ્દથી કદી થઈ શકે નહિ. સૂર્ય સામે દૃષ્ટિ કરતાં આંખ અંજાઈ જાય છે; સર્વ વસ્તુઓને જોવામાં મદદ કરનાર પરમ પ્રકાશવંત એ પદાર્થ હોવા છતાં, ત્યાં દૃષ્ટિ ટકતી નથી એટલો એનો પ્રભાવ છે; તેમ આત્મસ્વરૂપમાં લીન થયેલા અલૌકિક પુરુષોનો અકથ્ય મહિમા કહેતાં 'અપાર, અપાર, અપાર; અનંત, અનંત, અનંત' એવા શબ્દો વડે વિચક્ષણ પુરુષોએ સમાપ્તિ કરી છે.

શ્રીમદે 'અપૂર્વ અવસર'માં ગાયું છે:—

"જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીઠું જ્ઞાનમાં,
કહી શક્યા નહીં પણ તે શ્રી ભગવાન જો;
તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શું કહે ?
અનુભવ-ગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો.
અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ?"

દેહ છતાં જેણે માનઅપમાન સમાન માન્યાં હતાં, એટલું જ નહિ પણ કીર્તિને કલંકરૂપ માની, "અજ્ઞાની થઈને વાસ કરવાની ઇચ્છા ગોપી રાખી છે, તે એવી કે અપૂર્વ કાળે જ્ઞાન પ્રકાશતાં બાધ ન આવે" આમ જે ગુપ્ત રહેવામાં આનંદ માનતા, તે મહાપુરુષનું તેત્રીસ વર્ષનું ટૂંકું આયુષ્ય વીત્યા પછી ×તેત્રીસ વર્ષ થઈ ગયાં; તે મહાપુરુષની પ્રશંસા આદિ સાથે તેમને પોતાને કંઈ લેવાદેવા નથી; તેમ આ લેખકને પણ તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો લૌકિક લાભ કે સંબંધ નથી. માત્ર મહાપુરુષો જગતના આધારરૂપ છે; પરમ ઉત્કૃષ્ટ સુખ પામ્યા છે, તે સુખની ઇચ્છાવાળા સજ્જનોના અવલંબનભૂત છે; સર્વ સુખના દાતા છે; તે પરમ સત્ય તરફ દૃષ્ટિ કરાવવા પૂરતો જ આ પ્રયાસ છે.

× ઓગણસાઠ (વિ. સં. ૨૦૧૯)

ખંભાત, બોરસદ, કલોલ, ધામણ (નવસારી પાસે), સુણાવ, વસો, ચડોતરા, નરોડા, ઈડર, વવાણિયા, આહોર, બેંગ્લોર, વડાલી, રાજકોટ આદિ સ્થળોએ 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર મંદિર' રૂપે સત્સંગનાં ધામ છે, પણ તે તે સ્થળે રહેનાર મુમુક્ષુઓના જીવનને જ ઉપકારી હોવાથી માત્ર તેનાં નામ અહીં જણાવ્યાં છે. આજુબાજુનાં સ્થળોથી આવનાર જિજ્ઞાસુઓની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત થાય અને ધાર્મિક જીવનની જાગૃતિ પ્રાપ્ત થાય તેવાં સ્થળો ઉપર ગણાવ્યાં છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર લખે છે:—

"હું કોઈ ગચ્છમાં નથી, પણ આત્મામાં છું. એ ભૂલશો નહીં." એ લક્ષ રાખીને, ઉપરના આશ્રમોના આત્માર્થી જીવો એ મહાપુરૂષે છએ દર્શનોનો અભ્યાસ કરી જે આત્મસ્વરૂપનો નિર્ણય કરી પોતાનું જીવન શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ બનાવ્યું હતું, તે નિષ્પક્ષપાતી તત્ત્વનો અનુભવ કરવા પ્રયત્નશીલ છે. સનાતન જૈન એવું નામ આપવામાં આવે છે, ત્યાં પણ જૈન શબ્દનો વિશાળ અર્થ સર્વના લક્ષમાં હોય છે જે મહાત્માઓ આત્મદર્શન પામ્યા છે અને આત્મહિતમાં વિઘ્ન કરનાર કારણોને જેમણે જીતી લીધાં છે તે જિન છે, શુદ્ધ આત્મા છે. અને આત્મધર્મ પ્રગટાવવા તે મહાપુરૂષોના દર્શાવેલ માર્ગે ચાલે છે, તે જૈન કે આત્માર્થી મુમુક્ષુ જીવો છે. તે આત્મધર્મ અનાદિ કાળથી પ્રવર્તતો આવ્યો હોવાથી મોક્ષને માર્ગે જ્ઞાનીની આજ્ઞાએ પ્રવર્તતા સર્વ ભવ્ય જીવો સનાતન જૈન છે.

૨૭

અંતિમ પ્રશસ્તિ

"દેહ છતાં જેની દશા વર્તે દેહાતીત;
તે જ્ઞાનીના ચરણમાં, હો વંદન અગણિત."

" જ્યાં મતિની ગતિ નથી ત્યાં વચનની ગતિ ક્યાંથી હોય ? ?' એ વાક્ય વિચારતાં સ્પષ્ટ સમજાય એવું છે કે જેનું અચિંત્ય માહાત્મ્ય છે એવા મહાપુરુષોનું માપ શબ્દથી કદી થઈ શકે નહિ. સૂર્ય સામે દષ્ટિ કરતાં આંખ અંજાઈ જાય છે; સર્વ વસ્તુઓને જોવામાં મદદ કરનાર પરમ પ્રકાશવંત એ પદાર્થ હોવા છતાં, ત્યાં દષ્ટિ ટકતી નથી એટલો એનો પ્રભાવ છે; તેમ આત્મસ્વરૂપમાં લીન થયેલા અલૌકિક પુરુષોનો અકથ્ય મહિમા કહેતાં ' અપાર, અપાર, અપાર; અનંત, અનંત, અનંત ' એવા શબ્દો વડે વિચક્ષણ પુરુષોએ સમાપ્તિ કરી છે.

શ્રીમદે ' અપૂર્વ અવસર 'માં ગાયું છે :—

" જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીઠું જ્ઞાનમાં,
કહી શક્યા નહીં પણ તે શ્રી ભગવાન જો;
તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શું કહે ?
અનુભવ–ગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો.
અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ?"

દેહ છતાં જેણે માનઅપમાન સમાન માન્યાં હતાં, એટલુ જ નહિ પણ કીર્તિને કલંકરૂપ માની, " અજ્ઞાની થઈને વાસ કરવાની ઇચ્છા બાંધી રાખી છે, તે એવી કે અપૂર્વ કાળે જ્ઞાન પ્રકાશતાં બાધ ન આવે " આમ જે ગુપ્ત રહેવામાં આનંદ માનતા, તે મહાપુરુષનું તેત્રીસ વર્ષનું ટૂંકું આયુષ્ય વીત્યા પછી ×તેત્રીસ વર્ષ થઈ ગયાં; તે મહાપુરુષની પ્રશંસા આદિ સાથે તેમને પોતાને કંઈ લેવાદેવા નથી; તેમ આ લેખકને પણ તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો લૌકિક લાભ કે સંબંધ નથી. માત્ર મહાપુરુષો જગતના આધારરૂપ છે; પરમ ઉત્કૃષ્ટ સુખ પામ્યા છે, તે સુખની ઇચ્છાવાળા સજ્જનોના અવલંબનભૂત છે; સર્વ સુખના દાતા છે; તે પરમ
કરાવવા પૂરતો જ આ પ્રયાસ છે.

× ઓગણસાઠ (વિ. સં. ૨૦૧૯)

આત્મજ્ઞાની પુરુષોના પ્રત્યક્ષ સમાગમે માત્ર એક શબ્દથી જીવનપલટો થાય છે તે આવા અનેક પ્રસંગોથી પણ બનવા સંભવ નથી એમ પ્રતીતિ છતાં, આટલા આ બધા શબ્દોની સંકલના કરવા એક માત્ર સત્પુરુષની ભક્તિ કરવાની ભાવના જ હેતુરૂપ છે. ભક્ત કવિ શ્રી માનતુંગાચાર્ય 'ભક્તામર'માં કહે છે:

" अल्पश्रुतं श्रुतवतां परिहासधाम
त्वद्भक्तिरेव मुखरीकुरुते बलान्माम् ।
यत्कोकिलः किल मधौ मधुरं विरौति
तच्चारुचूतकलिकानिकरैकहेतुः ॥ "

ભાવાર્થ—અલ્પ શ્રુતજ્ઞાન હોવા છતાં, મહાશ્રુતજ્ઞાનીઓ જેને હસી કાઢે એવી પામર દશા છતાં હે ! પ્રભુ, માત્ર તારી ભક્તિ મને પરાણે વાચાળ બનાવે છે; બીજી ઋતુમાં બોલતી જણાતી નથી તે કોયલ વસંત ઋતુમા મનોહર ટૌકા કર્યા કરે છે તેનું કારણ ખરેખર સુંદર આંબાના મોરથી તે મત્ત બની ગઈ છે એ જ છે.

અંતમાં, સંત કેવા હોય એનું દર્શક ચિત્ર રજૂ કરતી શ્રીમદ્જીના જીવનનો સંદોહ રજૂ કરતી શ્રી અમિતગતિ આચાર્યના 'સુભાષિત રત્નસંદોહ'માંની એક ગાથા ટાંકી આ ગ્રંથ પૂર્ણ કરૂં છું.

" चित्ताह्लादि व्यसनविमुखः शोकतापापनोदि
प्रज्ञोत्पादि श्रवणसुभगं न्यायमार्गानुयायि ।
तथ्यं पथ्यं व्यपगतमलं सार्थकं मुक्तबाधम्
यो निर्दोषं रचयति वचस्तं बुधाः संतमाहुः ॥४६१॥"

ભાવાર્થ—વ્યસન રહિત જે પુરુષ, ચિત્તને આનંદ આપનાર, શોક-સંતાપને દૂર કરનાર, પ્રજ્ઞા પ્રગટાવનાર, કર્ણપ્રિય, ન્યાયમાર્ગને અનુસરનાર, સત્ય હિતકારી પ્રસાદયુક્ત અર્થગંભીર વિરોધરહિત અને નિર્દોષ વચનોની રચના કરે છે તેને બુધજનો સંત કહે છે.

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૦૬	૨૦	નવમાંમાં	નવમામાં
૨૦૮	૧૨	શ્રાવક ચાર	શ્રાવકાચાર
૨૪૧	૧૨	નિષ્કાર	નિષ્કારણ
	૨૫	કષાયાદિનં	(કષાયાદિનું
૨૪૮	૧૦	પ્રજાનો	પ્રજાના
૨૪૯	૨૪	સત્પુરૂસતા	સત્પુરૂષતા
૨૫૩	૮	તથાતથ્ય	યથાતથ્ય
૨૫૪	૨૪	સમજાવશે;	છેમનશે;

